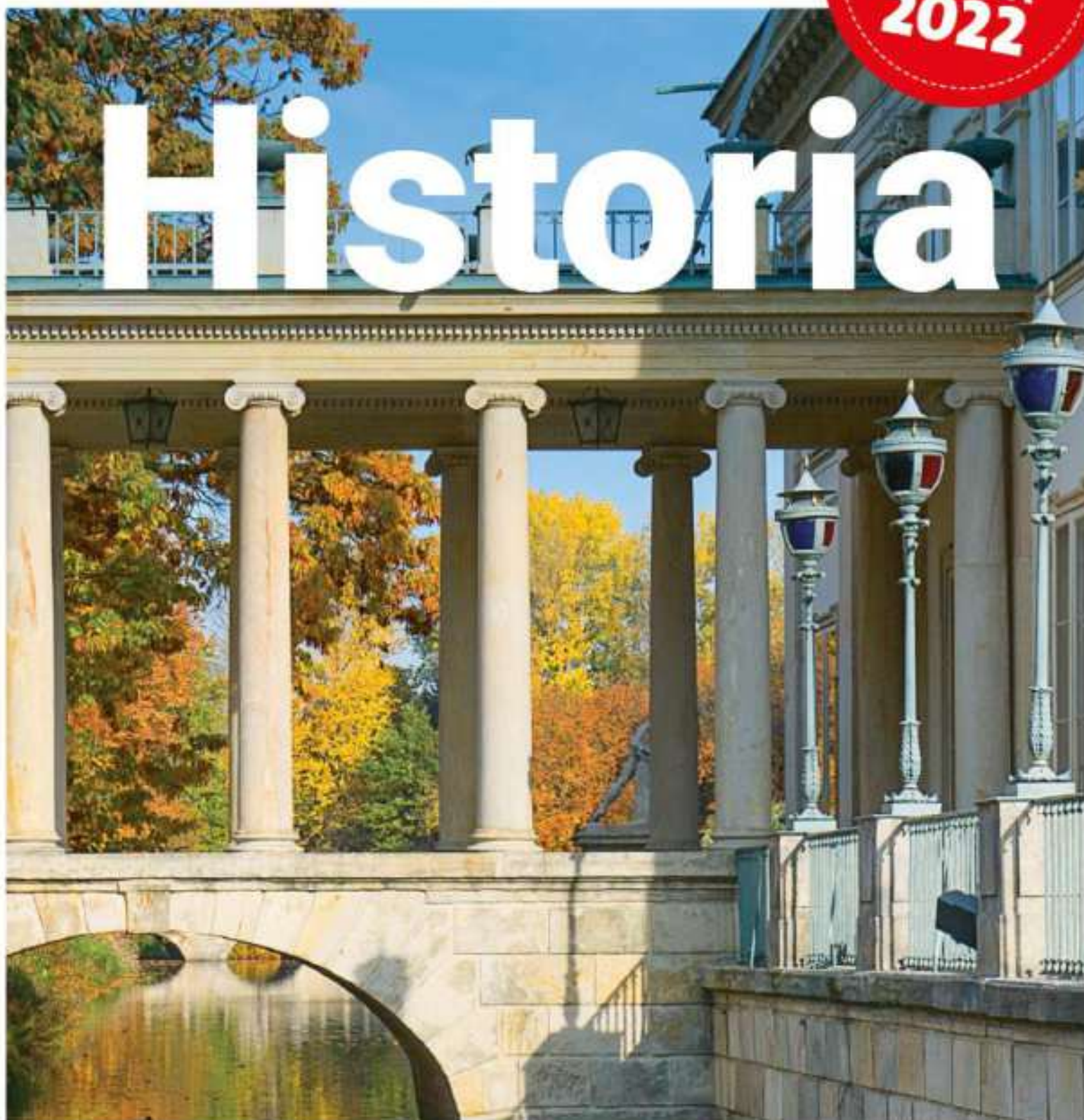

2

część 2
WIEK XVIII I EPOKA
NAPOLEOŃSKA

Podręcznik dla **szkół ponadpodstawowych**

Mirosław Ustrzycki, Janusz Ustrzycki

Historia

Wiek XVIII i epoka napoleońska

Podręcznik dla **szkół ponadpodstawowych**

część II

2

ZAKRES ROZSZERZONY

 OPERON
Edukacja jest podróżą

2023

Spis treści

V. Europa i świat w XVIII w. Epoka oświecenia

1. Przemiany gospodarcze i cywilizacyjne w Europie Zachodniej w XVIII w.....	8
2. Idee oświecenia i kultura XVIII-wiecznej Europy.....	18
3. Europa Zachodnia w XVIII w. – przemiany i konflikty polityczne.....	38
4. Przemiany ustrojowe w krajach sąsiadujących z Rzeczpospolitą	47
5. Narodziny Stanów Zjednoczonych Ameryki.....	61
6. Rewolucja francuska.....	74
Podsumowanie przed sprawdzianem.....	94
Sprawdź, czy umiesz.....	97

VI. Rzeczpospolita w XVIII w.

1. Rzeczpospolita za panowania Augusta II	104
2. Rzeczpospolita za panowania Augusta III	116
3. Rzeczpospolita w początkowym okresie panowania Stanisława Augusta	129
4. Oświecenie w Rzeczypospolitej epoki stanisławowskiej	143
5. Sejm Wielki i Konstytucja 3 maja.....	159
6. Upadek państwowości Rzeczypospolitej	174
Podsumowanie przed sprawdzianem.....	188
Sprawdź, czy umiesz.....	191

VII. Europa i ziemie polskie w dobie Napoleona

1. Początki Francji napoleońskiej.....	200
2. Ziemie polskie i emigracja w pierwszych latach po rozbiorach. Legiony Polskie.....	210
3. Europa w okresie hegemonii Napoleona. Księstwo Warszawskie	224
4. Wojna z Rosją i upadek Napoleona.....	237
Podsumowanie przed sprawdzianem.....	247
Sprawdź, czy umiesz.....	249
Warto przeczytać.....	256
Indeks osobowy	258
Indeks pojęć	263

Wstęp

Jak jest zbudowany nasz podręcznik

Podręcznik pozwala na pełne wykorzystanie nowoczesnych metod dydaktycznych w nauczaniu historii. Zgodnie z założeniami reformy programowej uczniowie liceów i techników rozpoczną naukę tego przedmiotu w zakresie rozszerzonym w zwiększonym wymiarze godzin.

Zanim zaczniecie korzystać z podręcznika, zapoznajcie się z jego budową i przyjrzyjcie się wszystkim jego elementom. Zostały one skonstruowane tak, by ułatwić wam naukę i pomóc w błyskawicznym znalezieniu potrzebnych informacji.

Każdy rozdział podręcznika rozpoczęto **spisem tematów** z danego obszaru.

Bezpośrednio pod tytułem rozdziału znajdziecie moduł **„Na tej lekcji”** – jego zadaniem jest ukierunkowanie was na cele realizowane w danym temacie.

Hasła na marginesach to treści z lekcji, które obowiązkowo trzeba zapamiętać. Zostaną one powtórzone w podsumowaniu lekcji.

Przystępny język publikacji ułatwi wam zrozumienie treści i pozytywnie nastawi was do przyswajanego materiału. W tekście pojawiają się wytłuszczenia – dzięki nim łatwiej odnajdziecie najistotniejsze zagadnienia, pojęcia i nazwy.

Infografiki „Tu działa się historia” oraz „Oni tworzyli historię” wskażą wam zjawiska i postacie ważne dla omawianej epoki i pozwolą wam poszerzyć wiedzę na ich temat.

V. Europa i świat w XVIII w. Epoka oświecenia

▶ Przemiany gospodarcze i cywilizacyjne w Europie Zachodniej w XVIII w.

▶ Idee oświecenia i kultura XVIII-wiecznej Europy

▶ Europa Zachodnia w XVIII w. – przemiany i konflikty polityczne

▶ Przemiany ustrojowe w krajach sąsiadujących z Rzeczpospolitą

▶ Narodziny Stanów Zjednoczonych Ameryki

▶ Rewolucja francuska

1. Przemiany gospodarcze i cywilizacyjne w Europie Zachodniej w XVIII w.

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o najważniejszych odkryciach naukowych i wynalazkach XVIII w.;
- dowiesz się, jakie były źródła rewolucji przemysłowej w Anglii w 2. połowie stulecia i na czym ona polegała;
- zapoznasz się z przemianami społecznymi będącymi następstwem zmian ekonomicznych.

Odkrycia i wynalazki naukowe

rozwój nauk
eksperymental-
nych

Wiek XVIII był okresem rozkwitu wielu dziedzin nauki. Obok matematyki i astronomii rozwijały się zwłaszcza **nauki eksperymentalne: fizyka, chemia i nauki biologiczne**.

wynalazki XVIII w.

badania naukowe
nad elektrycznością

Duży zainteresowaniem cieszyło się zjawisko **elektryczności** obserwowane w naturze (np. pioruny). Dzięki przeprowadzonym eksperymentom potwierdzono istnienie prądu elektrycznego. Badania nad nim doprowadziły w 1745 r. do skonstruowania pierwszego kondensatora umożliwiającego gromadzenie dużych ilości ładunków elektrycznych – była to **butelka lejdejska**. Z jej pomocą wytwarzano silne wyładowania elektryczne, które wywierały wielkie wrażenie na uczestnikach pokazów tego zjawiska. Badania naukowe nad elektrycznością prowadził także amerykański uczyony, filozof i polityk, jeden ze współtwórców niepodległości Stanów Zjednoczonych – **Benjamin Franklin** (czytaj: bendżamin). Uważa się go za wynalazcę **piorunochronu**. Ten wynalazek z połowy XVIII w. zaczęto jednak stosować dopiero u schyłku stulecia.

Praktyczne wykorzystanie elektryczności zapoczątkował wynalazek Włocha **Alessandra Volty** (czytaj: wolty). W latach 1799–1800 opracował on pierwsze stałe źródło prądu elektrycznego – **stos Volty**. Składało się ono z kilku ogniw galwanicznych zbudowanych ze srebrnych i cynkowych elektrod poprzedzielanych papierem nasączonym wodą morską pełniącą funkcję elektrolitu. Był to **prototyp baterii elektrycznej**. W 1801 r. Volta zaprezentował swój wynalazek w Paryżu, w obecności między innymi Pierwszego Konsula Republiki Francuskiej Napoleona Bonaparte. Włoski wynalazca, profesor uniwersytetów w Como i Padwie, już wcześniej miał na koncie wiele osiągnięć, jak odkrycie metanu.

analiza reakcji
chemicznych

Francuz **Antoine Lavoisier** (czytaj: antłan lawuazje) dokonał analizy chemicznej powietrza oraz ustalił skład chemiczny wody. Odkrył, że proces spalania polega na reakcji substancji z tlenem. Sformułował **prawo zachowania masy w reak-**

cjach chemicznych (1770 r.). Urodzony w Gdańsku, a działający w Holandii **Daniel Fahrenheit** (czytaj: farenhajt) stworzył termometr rtęciowy. Udoskonalony przez Szweda **Andersa Celsiusa** (czytaj: selsjusa), umożliwił on rozwój badań nad zjawiskami cieplnymi. Z kolei Lavoisier skonstruował **kalorymetr**, służący do mierzenia zmian temperatury w trakcie reakcji chemicznych.

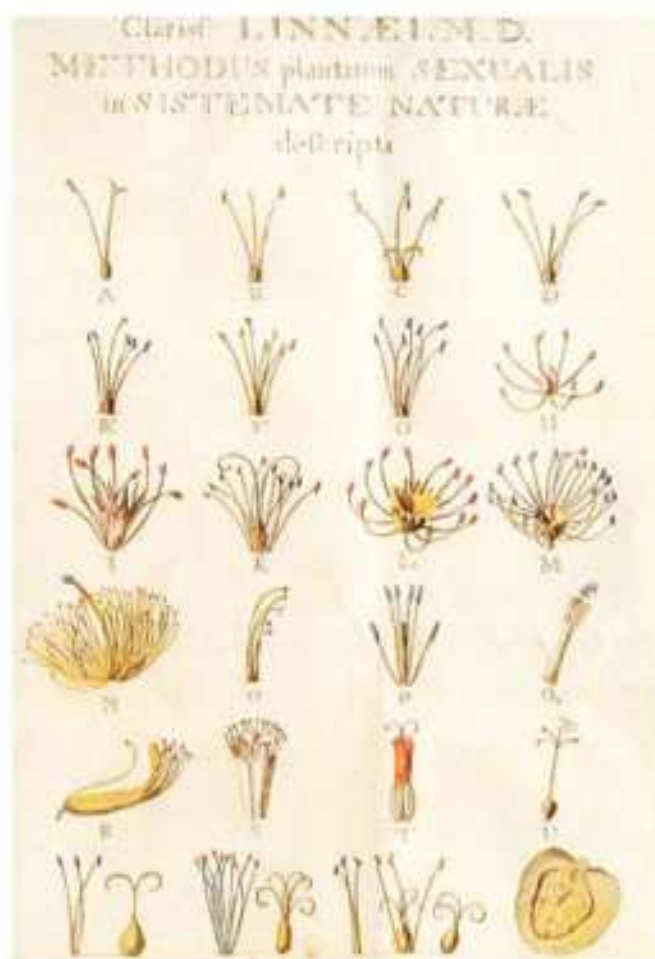

Popiersie Antoine'a Lavoisiera (1743–1794) z Maison de la Chimie (czytaj: mezą de la szimi) i odtworzone laboratorium tego badacza z Musée des arts et métiers (czytaj: muze dezar e metje) w Paryżu

Dla rozwoju nauk przyrodniczych ogromne znaczenie miała praca badawcza szwedzkiego uczonego **Karola Linneusza**. Stworzył on **system klasyfikacji or-**

ganizmów żywych oraz opisał blisko 8000 gatunków roślin i ponad 4000 gatunków zwierząt. Swoje osiągnięcia udostępnił w licznych dziełach, między innymi w dziesięciotomowym *Systemie natury* (1735 r.), wielokrotnie później uzupełnianym. W latach 70. XVIII w. przyrodnicy odkryli, że rośliny wydzielają tlen i przyswajają sobie dwutlenek węgla, a także poznali zjawisko **fotosyntezy**.

system
klasyfikacji
organizmów żywych

Ilustracja prezentująca system klasyfikacji roślin zaproponowany przez Karola Linneusza wykonana w 1736 r. przez biologa Georga Dionysiusa Ehreta (czytaj: dionizjusa ereta)

W dziedzinie medycyny wielkim osiągnięciem było odkrycie **zjawiska nabywania odporności poprzez szczepienia**. W latach 20. XVIII w. zaczęto je stosować (zwłaszcza w Anglii i jej północnoamerykańskich koloniach) podczas epidemii jednej z najgroźniejszych wówczas chorób – **ospy prawdziwej**. Metoda zapożyczona z Turcji, a znana wcześniej w Chinach, początkowo bywała zawodna. W pełni bezpieczną i skuteczną procedurę szczepienia przeciwko ospie opracował w 1796 r. angielski lekarz Edward Jenner (czytaj: edłard dżenner). Wykorzystał do tego wirusa ospy krowiej, a nie ospy ludzkiej – jak dotąd czyniono. Na szeroką skalę szczepienia te wprowadzono w XIX w.

Rewolucja agrarna

rewolucja agrarna ► W XVIII w. **rewolucja agrarna** zapoczątkowana w Holandii i Anglii rozprzestrzeniała się stopniowo w innych państwach zachodnioeuropejskich. Rozpo-

wszechniał się **plodozmian**, który wraz ze **wzrostem pogłowia zwierząt hodowlanych** pozwalał zwiększyć żyzność i wydajność gleby. Pojawiały się **ulepszone narzędzia rolnicze**. Na początku stulecia Anglik Jethro Tull (czytaj: dżetro tal) konstruował **siewnik**, a w końcu wieku Szkot Andrew Meikle (czytaj: endrju mikl) wynalazł **młockarnię**. W 2. połowie XVIII w. w Holandii i Anglii, wciąż przodujących w rolnictwie, osiągnięto wydajność uprawy zbóż na poziomie 10 ziaren z jednego wysianego (w Europie Środkowo-Wschodniej uzyskiwano wówczas poniżej 5 ziaren).

Siew przy użyciu mechanicznego siewnika, rycina z XIX w.

plodozmian ► **Plodozmian** polegał na tym, że pole dzielono na cztery części. Żadna z nich nie była ugorowana, lecz wszystkie systematycznie uprawiano – każdą z nich corocznie przeznaczano dla innego typu roślin. Na pierwszej części znajdowały się zboża ozime, na drugiej – rośliny okopowe, na trzeciej – zboża jare, a na czwartej – rośliny motylkowe. W kolejnych latach następowała rotacja upraw.

W Anglii, w wyniku trwającego procesu **grodzenia** (zobacz rozdz. I.7.), większość gruntów rolnych znalazła się w rękach wielkich właścicieli ziemskich. Chętnie oddawali oni w dzierżawę zgromadzoną ziemię i udzielali dzierżawcom pożyczek na

modernizację metod produkcji. Powstawały w ten sposób **duże gospodarstwa rolne** (większość obejmowała powyżej 60 hektarów), w których stosowano **nowoczesne narzędzia i techniki rolne**. Hodowano w nich owce na wełnę, a także rozwijano zróżnicowaną produkcję mięsną i roślinną, obejmującą nowe rasy zwierząt hodowlanych i nowe rodzaje upraw. O zakresie produkcji decydowała kalkulacja ekonomiczna, gdyż gospodarstwa te produkowały głównie **na rynek**. Wzrost ilości produktów rolnych dostępnych w obrocie towarowym zapewniał wyżywienie **rosnącej liczbie ludności miast** (trafiali do nich m.in. drobni rolnicy, którzy utracili swoją ziemię). Duże gospodarstwa były też źródłem **kapitału** oraz **surowców** dla rozwoju innych dziedzin gospodarki, w tym przemysłu.

Początki rewolucji przemysłowej w Anglii

Przemiany społeczno-ekonomiczne, jakie narastały w Anglii od początku epoki nowożytnej, spowodowały, że w **2. połowie XVIII w.** rozpoczęła się tam **rewolucja przemysłowa**. Inne kraje Europy objęła ona dopiero z początkiem następnego stulecia. Wyjątkowość sytuacji w Anglii wynikała z tempa przemian społeczno-ekonomicznych w tym kraju (zobacz rozdz. I.7.). **Grupy społeczne angażujące się w nowoczesne dziedziny produkcji i operacje finansowe** zdobywały tam silną pozycję szybciej niż gdziekolwiek indziej w Europie. Podstawą dla rozwoju przemysłowego były **wydajne, nowoczesne rolnictwo, duży przyrost naturalny** i migracja części ludności wiejskiej do miast. Kraj korzystał z posiadanych **kolonii**, które stanowiły źródło surowców i dodatkowy rynek zbytu na wytwarzane produkty. Anglia dysponowała licznymi **portami** i potężną flotą handlową. Przedsięwzięcia handlowe, które rozwijały się w tym kraju już w poprzednich stuleciach, dostarczały **kapitału** niezbędnego dla inwestycji w przemysł.

◀ rewolucja przemysłowa

Co więcej – Anglia okazała się ojczyzną licznych **wynalazców**. Już w 1624 r. wprowadzono w niej **prawo patentowe**, dzięki czemu autorzy usprawnień technicznych mogli czerpać z nich korzyści finansowe. Wielu protestanckich fachowców znalazło w Anglii schronienie przed prześladowaniami, jakie spotykały ich we Francji czy w cesarstwie.

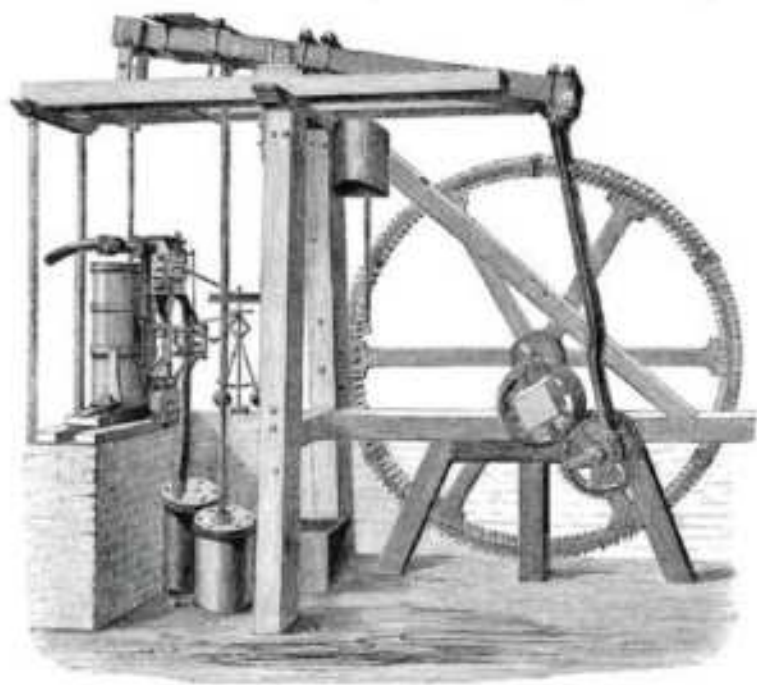
Rewolucję przemysłową umożliwiły **wynalazki**, które **usprawniały proces wytwarzania produktów**, choć w XVIII w. nie stosowano ich powszechnie. Do najważniejszych wynalazków należały: maszyna parowa, wiertarka pionowa, żelazny miech, wielkie piece, w których zastosowano węgiel i koks, przędzarka mechaniczna oraz mechaniczny warsztat tkacki. **W niektórych gałęziach produkcji** (przędzalnictwie, tkactwie oraz hutnictwie), a także w górnictwie **pracę ręczną częściowo zastępowała praca maszynowa**. Był to **początek procesu koncentracji produkcji w fabrykach** – dużych zakładach opierających wytwórczość na pracy maszyn obsługiwanych przez pracowników najemnych (robotników).

◀ fabryki

Na początku XVIII w. Thomas Newcomen (czytaj: tomas niukomen) wynalazł **silnik parowy**. Od 1711 r. budowanych przez niego maszyn używano w kopalniach do odpompowywania wód podziemnych. Już w latach 20. zaczęto je stosować także poza Anglią. Silnik Newcomena miał jeszcze wiele niedoskonałości

◀ zastosowanie maszyn parowych

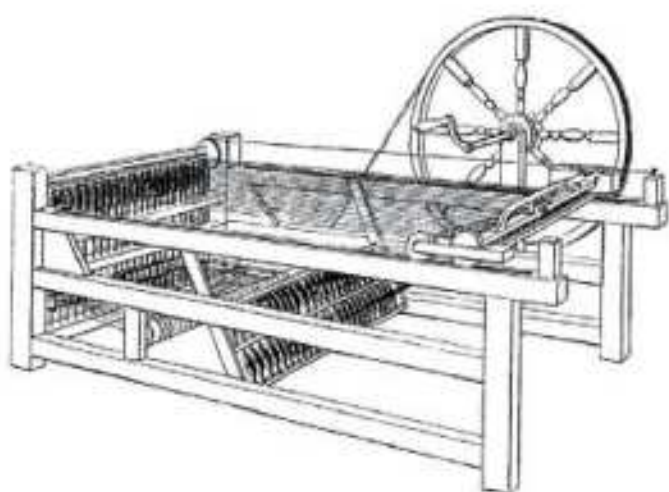
– był mało wydajny i niebezpieczny w użytkowaniu. Nieustannie wprowadzano jednak w nim usprawnienia. Prawdziwym przełomem okazało się **ulepszenie tego wynalazku przez Jamesa Watta** (czytaj: dżejmsa łota) **w latach 60.** Watt wprowadził wydzielony skraplacz pary, przez co uczynił maszyny parowe o wiele bardziej efektywnymi. Dzięki temu stały się one odtąd coraz powszechniej używanym **źródłem energii i napędu** dla: miechów, młotów, maszyn walcujących w hutnictwie oraz maszyn przędzalniczych i tkackich. Miały przez to kluczowe znaczenie dla rewolucji przemysłowej.

Silnik parowy Jamesa Watta z 1769 r.

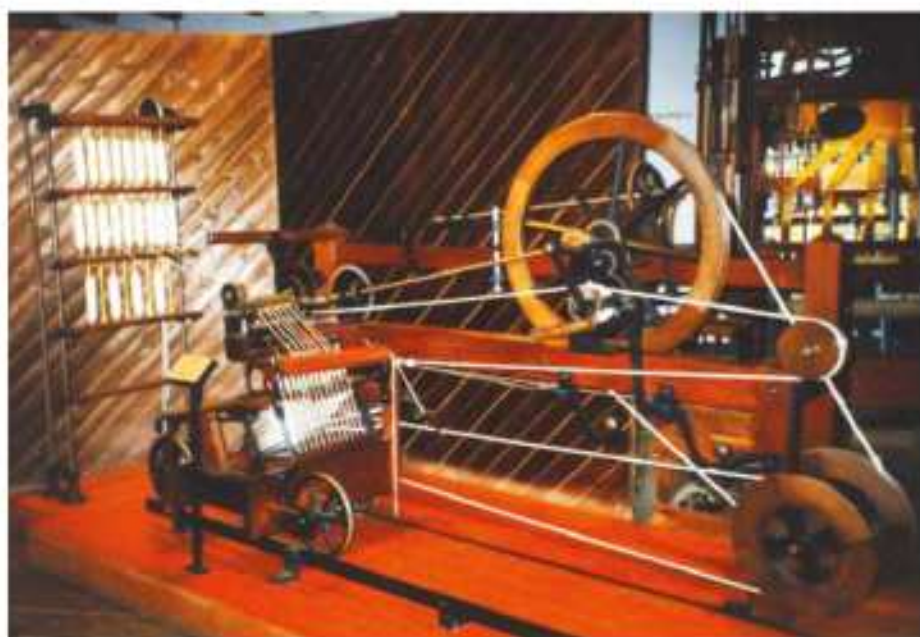
W 1775 r. James Watt w spółce z Matthew Boultonem (czytaj: matiu boultone) stworzyli pierwszą na świecie fabrykę maszyn parowych, mieszczącą się w pobliżu Birmingham w centralnej Anglii.

przemysł tekstylny ▶ Szczególnie szybko postęp techniczny następował w przemyśle **tekstylnym**. Jednym z pierwszych usprawnień było **latające czółenko**. Wprowadzano je w ruch nie dłonią, ale przez mechanizm stanowiący część maszyny tkackiej. Udoskonalenie i przede wszystkim przyspieszenie procesu przędzenia nici wynikało z wynalezienia w latach 60. przez Jamesa Hargreavesa (czytaj: dżejmsa hargriwsa) maszyny nazwanej „**spinning Jenny**” (czytaj: spinin dżeny, pol. „przędząca Jenny”). Pozwalała ona prząść wiele nici równocześnie. **Przędzarka „rama wodna”** (wynalazek Richarda Arkwrighta, czytaj: riczarda arkrajta) była poruszana już nie siłą ludzką, lecz za pomocą energii wodnej. Dzięki stworzonej w 1779 r. przez **Samuela Cromptona** (czytaj: kromptona) **przędzarce mule** (czytaj: miul) wytwarzano znacznie cieńsze i mocniejsze nici, niż dotąd to było możliwe.

Przędzarka mechaniczna zwana „przędząca Jenny”

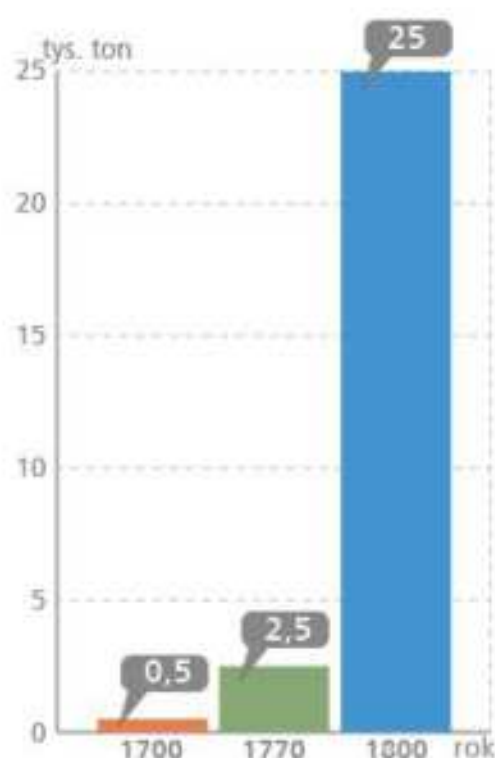
Urządzenie to powstało w 1764 r. Była to wielowrzecionowa maszyna przędzalnicza obsługująca początkowo 16 wątków przędzy jednocześnie, a po udoskonaleniach – 60.

Model przędzarki mule z Muzeum Początków Industrializacji w Wuppertalu (Niemcy)

Stopniowo w Anglii koncentrowano się na produkcji **tkanin bawełnianych** zamiast wełnianych. Bawełnę sprowadzano z kolonii, a tkaniny z niej robione tkano na **krośnie mechanicznym** wynalezionym w 1784 r. przez **Edmunda Cartwrighta** (czytaj: kartrajta). Krosno mechaniczne mogło być napędzane zarówno kołem wodnym, jak i silnikiem parowym. Produkcja tkanin bawełnianych stała się wiodącą gałęzią przemysłu angielskiego, a z początkiem XIX w. eksport produktów bawełnianych przekroczył wartość eksportu artykułów wełnianych.

W XVIII w. nastąpił szybki rozwój **hutnictwa**, co wynikało ze wzrostu zapotrzebowania na żelazo, wykorzystywane do produkcji coraz liczniejszych narzędzi i maszyn. Ważnym krokiem do uzyskania wyższej jakości żelaza i stali było opracowanie w latach 80. metody produkcji wykorzystującej nowy typ pieca – **piec pudlarski**. Używano w nim **węgla kamiennego lub koksu**, a nie drogiego i coraz trudniej dostępnego węgla drzewnego. **Ulepszono także metody obróbki** wytopionych brył żelaza i stali – zamiast kucia zaczęto stosować walcowanie. Produkcja stała się mniej pracochłonna i tańsza, a wyroby miały lepszą jakość. Anglia, która do tego czasu większość żelaza importowała ze Szwecji, a następnie z Rosji, stała się pod koniec stulecia najważniejszym **eksporterem** żelaza i wyrobów żelaznych. Następstwem zapotrzebowania angielskich zakładów hutniczych na węgiel kamienny był **rozwój górnictwa**.

Wielkość angielskiego importu bawełny w latach 1700–1800

Transport i komunikacja

Rewolucja przemysłowa ściśle wiązała się ze zmianami w **transporcie i komunikacji** (w tej dziedzinie ważnych osiągnięć dokonano nie tylko w Anglii, lecz także w innych krajach). Zwiększenie możliwości przewozu surowców i gotowych towarów nastąpiło dzięki **ulepszeniu szlaków lądowych i rzecznych**. Wytyczano szersze, lepiej utwardzone drogi, a także tworzone nowe przeprawy przez rzeki. W 1779 r. w zachodniej Anglii oddano do użytku pierwszy most zbudowany z żeliwa (Iron Bridge, czytaj: ajen bridż). Ponadto regulowano rzeki i budowano kanały – przykładem jest kanał Bridgewater (czytaj: bridżłoter) w północno-zachodniej Anglii, o długości 65 kilometrów.

usprawnienie
transportu
i komunikacji

Iron Bridge nad rzeką Severn (czytaj: sewern) w hrabstwie Shropshire (czytaj: szropsze) w zachodniej Anglii

W latach 70. XVIII w. podjęto pierwsze **próby wykorzystania silnika parowego do napędu łodzi i statków**. W Stanach Zjednoczonych Ameryki John Fitch (czytaj: dżon ficz) opracował mechanizm, w którym zastosował silnik parowy do napędu wiosel umieszczonych w tylnej części statku. Jego **parostatek** rozpoczął rejsy w 1790 r. Jednak praktyczniejsze i stosowane później z powodzeniem okazało się rozwiązanie zaproponowane już w 1783 r. we Francji przez Claude'a d'Abbansa (czytaj: kłoda dabasa). Zaprezentował on wówczas prototyp łodzi Pyroscaphe (czytaj: piroskaf), w której **silnik parowy napędzał koła łopatkowe umieszczone po bokach statku**. W 1783 r. we Francji człowiek po raz pierwszy wzniósł się w powietrze z pomocą nowego wynalazku – **balonu**.

Lot balonu w ogrodach pałacu Aranjuez (czytaj: aranhuez) nieopodal Madrytu na obrazie hiszpańskiego malarza Antonio Carnicero (czytaj: karnisero), ok. 1784 r.

Możliwość wzniesienia się człowieka w powietrze ekscytowała całą Europę. Wynalazcami balonu byli Francuzi – bracia Montgolfier (czytaj: mągolfje), a pierwszy lot odbył się 15 października 1783 r. W Polsce pierwszy balon wzniósł się już w następnym roku w Krakowie.

Myśl ekonomiczna

W XVIII w. władcy i ich ministrowie nadal prowadzili **politykę gospodarczą opartą na merkantylizmie**. Miała ona zapewnić dochody dla skarbu państwa, okazała się jednak niezbyt korzystna dla rozwoju działalności produkcyjnej i pomyślności inicjatyw ekonomicznych poddanych. W związku z tym **rozwinęły się teorie dotyczące reguł rozwoju gospodarczego, które odchodziły od koncepcji merkantylizmu**. Popularną doktryną ekonomiczną, ukształtowaną w 2. połowie XVIII w. we Francji, stał się **fizjokratyzm**. Jego twórcą był **François Quesnay** (czytaj: fransta kene), królewski lekarz, a także teoretyk ekonomii. Fizjokraci za **główne źródło bogactwa** uznawali nie handel i produkcję manufakturową, ale **ziemię i rolnictwo**, którego rozwój miał gwarantować wzrost dochodów społeczeństwa. Tymczasem we Francji, gdzie fizjokratyzm miał swoich głównych przedstawicieli, obowiązywał **kolbertyzm**. Był to system gospodarczy, który doprowadził do kryzysu rolnictwa francuskiego (zobacz rozdz. III.1.).

Fizjokraci w typowy dla oświeceniowego myślenia sposób szukali naturalnych reguł rządzących ekonomią (fizjokratyzm to z greki „władza natury”). Uważali, że odkryte prawa powinny być zgodne zarówno z naturalnym porządkiem świata, jak i zamysłami Opatrzności. Sformułowali doktrynę **leseferyzmu** (franc.

laissez faire – „pozвольcie działać”), która stanowiła przeciwieństwo merkantylizmu, odrzucała zaangażowanie państwa w sterowanie gospodarką i opierała się na zasadzie **wolnej konkurencji**. Idee leseferyzmu były związane z postulatami pozostawienia jednostce swobody aktywności społeczno-ekonomicznej i z przekonaniem, że gospodarka powinna regulować się sama, a ingerencje w nią państwa nie przynoszą pożądanych efektów. Fizjokraci występowali przeciwko ograniczaniu wolności gospodarczej oraz nadmiernym cłom i podatkom. Uważali, że zadaniem państwa jest jedynie ochrona porządku oraz prawa własności, bezpieczeństwa i swobody gospodarowania.

◀ wolna konkurencja

Fizjokraci twierdzili, że **tylko rolnictwo daje tak zwany czysty dochód**, czyli nadwyżkę wytwarzanych produktów ponad ich ilość zużytą w procesie produkcji. Przy tym uznawali, że drobni rolnicy są wyłącznie konsumentami płodów rolnych wytwarzanych na własne potrzeby, zatem – nie posiadając odpowiednich zasobów do podejmowania inwestycji – nie przynoszą większych korzyści gospodarce. Dlatego za **podstawę gospodarki** uznali **wielkie gospodarstwa produkujące na rynek**, należące do przedsiębiorców rolnych dysponujących kapitałem potrzebnym do inwestowania w rozwój produkcji. Fizjokraci konsekwentnie dawali w gospodarce pierwszeństwo rolnictwu, a rzemiosłu i produkcji manufakturowej oraz handlowi przypisywali mniej istotną, wtórną funkcję przerobu i dystrybucji produktów rolnych.

Szkocki filozof i ekonomista **Adam Smith** (czytaj: smif) na podstawie założeń leseferyzmu stworzył doktrynę **liberalizmu gospodarczego**. W dziele ***Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*** (1776 r.) wskazał warunki niezbędne jego zdaniem do tego, aby **system rynkowy** działał sprawnie i prowadził do rozwoju gospodarczego kraju. Smith uważał za konieczne, aby rynki były **wolne od interwencji ze strony państwa** i kształtowane przez **konkurencję między producentami**. Wskazywał, że ludzie prowadzący działalność gospodarczą dążą do korzyści osobistych – starają się jak najskuteczniej osiągnąć zysk. Mogą to zrobić tylko poprzez inwestowanie w rozwój produkcji i dostosowanie jej do potrzeb konsumentów. W ten sposób, kierując się egoistycznymi pobudkami, podejmują takie działania, które są korzystne dla rynku i w ostatecznym rozrachunku służą społeczeństwu i państwu. Mechanizm ten Smith nazwał „**niewidzialną ręką rynku**”. Analizując **problem pomnażania bogactwa narodów**, podkreślał znaczenie **wytwórczości** zarówno w rolnictwie, jak i w przemyśle, a także **specjalizacji pracy**, dzięki której wzrastały wydajność i opłacalność produkcji oraz obniżały się jej koszty.

◀ liberalizm gospodarczy

Przemiany społeczne

Na przestrzeni XVIII w. (zwłaszcza w jego drugiej połowie) liczba ludności Europy zaczęła wzrastać w nienotowanym dotąd tempie. **Przyrost demograficzny** nastąpił dzięki opisanemu wzrostowi produkcji rolnej i upowszechnieniu nowych upraw. Ważnym czynnikiem był także rozwój transportu, gdyż pozwalał on na sprzedaż artykułów spożywczych także z dala od lokalnego rynku.

Przyrost ludności wybranych krajów europejskich w XVIII w.
(dane w mln mieszkańców)

	1700 r.	1800 r.
Anglia z Walią	5,8	8,2
Francja	20	27
Hiszpania z Portugalią	9	13,4
kraje niemieckiej Rzeszy	15,5	22

Wraz z rozwojem wielkich gospodarstw rolnych, przemysłu oraz innych przedsięwzięć wymagających dużego kapitału (np. handlowych) kształtowały się też **nowe relacje społeczne**. Dotyczyło to przede wszystkim Anglii i Holandii, choć początki tego procesu można było dostrzec w 2. połowie XVIII w. także w innych krajach zachodniej Europy. Pozycja jednostki coraz częściej zależała od posiadanej **własności**, a nie jak dotąd – od urodzenia. Źródłem powodzenia życiowego stawały się w większym stopniu wykształcenie i pracowitość, a nie tylko przynależność stanowa. Dlatego też system stanowy tracił częściowo na znaczeniu, a **szlachta i arystokracja** na zachodzie Europy odczuwały, że ich

burżuazja ▶

dominująca pozycja słabnie. Powstała nowa warstwa społeczna – **burżuazja**. Nazwą tą określa się zamożne mieszczaństwo – właścicieli wielkich przedsiębiorstw handlowych, zakładów produkcyjnych i instytucji finansowych. Postulowali oni kierowanie się w działalności ekonomicznej zasadami wywodzącymi się w dużej mierze z etyki protestantyzmu: pracowitością, unikaniem zbytku (co pozwalało oszczędzać pieniądze konieczne do podejmowania inwestycji), rzetelnością w prowadzeniu interesów.

robotnicy ▶

Początki produkcji fabrycznej prowadziły do ukształtowania się warstwy **robotników** – osób wywodzących się w dużym stopniu z grup migrujących ze wsi do miast w poszukiwaniu pracy. Robotnikami stawali się też często rzemieślnicy, którzy przegrywali w konkurencji z produkcją przemysłową oraz osoby niemające dotąd stałego zajęcia. Pracodawcy łatwo znajdowali chętnych do podjęcia pracy w przemyśle. W konsekwencji nisko wykwalifikowani robotnicy byli przez nich źle opłacani, pracowali w trudnych warunkach i cały czas groziła im utrata pracy. Obawiali się, że wprowadzanie do procesu produkcji nowych maszyn pozbawi ich zatrudnienia, więc organizowali wystąpienia polegające na ich niszczeniu. Ruch ten, którego początki sięgają lat 70. XVIII w., nasilił się w Anglii (pod nazwą luddyzmu) w 2. dekadzie XIX w.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw dokonania naukowe z XVIII w. i ich twórców.
2. Wyjaśnij, jakie były źródła rewolucji przemysłowej w Anglii. Dlaczego dokonała się ona w tym właśnie kraju?
3. Na czym polegała rewolucja przemysłowa? Jaką rolę odegrały w niej wynalazki techniczne? Zastanów się, w jaki sposób wpływała ona na rozwój gospodarczy,

sposób życia ludzi i stosunki społeczne. Czy spotykana często opinia, że rewolucja przemysłowa stanowiła decydujący przełom w dziejach ludzkiej cywilizacji, jest twoim zdaniem słuszna? Uzasadnij swoje zdanie.

4. Przygotuj prezentację na temat osiągnięć technicznych XVIII w. i ich zastosowania.
5. Porównaj poglądy społeczno-ekonomiczne fizjokratów oraz Adama Smitha z tezami wysuwanymi przez zwolenników polityki merkantylizmu. Poszukaj w literaturze popularnonaukowej i internecie więcej informacji na temat liberalizmu gospodarczego. Dlaczego – twoim zdaniem – w XVIII w. głosy zwolenników wolnego rynku stały się silniejsze?
6. Wyjaśnij, w jaki sposób przemiany ekonomiczne XVIII w. wpływały na relacje społeczne.

PODSUMOWANIE LEKCJI

W XVIII w. nastąpił rozwój nauk eksperymentalnych: fizyki, chemii i biologii.

◀ s. 8

Do najważniejszych osiągnięć naukowych należały: badania nad **elektrycznością**, w tym skonstruowanie w końcu wieku prototypu baterii elektrycznej przez **Alessandra Volte**, wyjaśnienie zjawiska **spalania** oraz sformułowanie **prawa zachowania masy w reakcjach chemicznych** przez **Antoine'a Lavoisiera**, jak również stworzenie systemu klasyfikacji roślin i zwierząt przez **Karola Linneusza** oraz opisanie zjawiska fotosyntezy u roślin.

◀ s. 8–9

Rewolucja agrarna pozwoliła na zwiększenie plonów, a przez to nastąpił **wzrost produkcji rolnej przeznaczonej na rynek**. Dzięki temu możliwy był przyrost ludności miast.

◀ s. 10

W Anglii w 2. połowie XVIII w. rozpoczęła się **rewolucja przemysłowa**. Polegała ona na częściowym zastępowaniu w niektórych gałęziach produkcji pracy rąk ludzkich **pracą maszyn**. Zaczęły powstawać duże zakłady produkcyjne – **fabryki**.

◀ s. 11

Rewolucja przemysłowa nie byłaby możliwa bez zastosowania **maszyn parowych**. Ich udoskonaloną wersję skonstruował w latach 60. **James Watt**. Stanowiły one **napęd dla maszyn** używanych w fabrykach czy kopalniach.

◀ s. 11–12

Postęp techniczny umożliwił rozwój opartego na pracy maszynowej **przemysłu tekstylnego**, a także **hutnictwa i górnictwa**.

◀ s. 12

W wyniku rozwoju szlaków lądowych i rzecznych **usprawniono transport**. Dokonano nowych wynalazków, takich jak **parostatek** i **balon**.

◀ s. 13

W XVIII w. rozwijała się myśl ekonomiczna podkreślająca wagę **wolnej konkurencji na rynku** i **swobody inicjatyw gospodarczych** jednostek, której **nie powinno ograniczać państwo**.

◀ s. 15

Do ważnych twórców koncepcji ekonomicznych należeli: **François Quesnay** (**fizjokratyzm**) oraz **Adam Smith** (**liberalizm gospodarczy**).

◀ s. 14

Przemiany ekonomiczne prowadziły do ukształtowania się grupy społecznej określanej jako **burżuazja**. Wzrost jej znaczenia oznaczał osłabienie zasad hierarchii społecznej wywodzących się ze społeczeństwa stanowego.

◀ s. 16

Coraz liczniejsza stawała się grupa **robotników** fabrycznych, których położenie ekonomiczne było bardzo trudne.

◀ s. 16

2. Idee oświecenia i kultura XVIII-wiecznej Europy

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jakie idee rozwinęły się w epoce oświecenia;
- poznasz najważniejszych twórców myśli oświeceniowej i przeanalizujesz teksty ich autorstwa;
- przeczytasz o twórcach kultury XVIII w. i ich dokonaniach;
- zapoznasz się ze zjawiskiem klasycyzmu w XVIII-wiecznej sztuce i muzyce.

Idee epoki oświecenia

oświecenie ▶ **Początki** nurtu kultury europejskiej określanego mianem **oświecenia** sięgają **schyłku XVII w.** Okresem triumfów nowej epoki był natomiast **XVIII w.** Oświeceniowe idee kształtowały się **początkowo** zwłaszcza **w Anglii**. Rozwinęli je i spopularyzowali przede wszystkim myśliciele francuscy. **Francja**, a głównie Paryż, stanowiły w XVIII w. **centrum oświeceniowej kultury europejskiej**. Język francuski stał się językiem ludzi wykształconych i warstw wyższych w całej Europie. Ważnym ośrodkiem oświecenia były także **kraje niemieckojęzyczne**. Kultura oświecenia rozprzestrzeniła się na cały kontynent, a także wśród społeczności Europejczyków mieszkających w koloniach.

myśl oświeceniowa ▶ Większość myślicieli i pisarzy tej epoki wierzyła w nieograniczone **możliwości ludzkiego umysłu i ulepszania dzięki niemu świata**. Cenili oni **rozum** oraz odwagę i umiejętność posługiwania się nim. Uważali umysł za uniwersalne narzędzie poznawania i objaśniania **zasad kierujących** nie tylko przyrodą, lecz także **ludzkim życiem, społeczeństwami**, kulturą czy polityką. Poznanie tych reguł stanowiło punkt wyjścia dla właściwego kształtowania losu zarówno jednostek, jak i państw. Myśliciele okresu oświecenia byli pełni **optymizmu** co do przyszłości cywilizacji ludzkiej, wierzyli w potęgę wiedzy i ideę stałego **postępu**. W odróżnieniu od ludzi renesansu nie dążyli do przywrócenia chwały odległych epok, gdyż chcieli sami stworzyć lepszy świat. Celem, który stawiali przed sobą, było – zgodnie ze słowami Anglika Jeremy’ego Bentham’a (czytaj: dżeremiego bentama) – „jak największe szczęście jak największej liczby ludzi”.

Oświeceniem nazywamy wyjście człowieka z niepełnoletności, w którą popadł z własnej winy. Niepełnoletność to niezdolność człowieka do posługiwania się własnym rozumem, bez obcego kierownictwa. Zawinioną jest ta niepełnoletność wtedy, kiedy przyczyną jej nie jest brak rozumu, lecz decyzji i odwagi posługi-

wania się nim bez obcego kierownictwa. Sapere aude*! Miej odwagę posługiwać się swym własnym rozumem – tak oto brzmi hasło oświecenia.

~ Immanuel Kant

* *sapere aude* – odważ się być mądrym

Osiągnięcie tego celu wymagało, aby człowiek był wolny w posługiwaniu się rozumem i aby posiadał zdolności jego wykorzystywania. Dlatego też nadrzędnym hasłem stało się „**oświecanie umysłów**”. Miało ono polegać na szerzeniu wiedzy oraz zwalczaniu przesądów, czyli wszystkiego, co przyjmowano na wiarę, zamiast w wyniku krytycznego namysłu. **Krytycyzm** był jednym z najważniejszych postulatów myśli oświeceniowej. Oświeceniowi myśliciele uważali, że tradycyjne przekonania i sposoby urzędzenia świata powinny zostać na nowo przemyślane. **Wątpiono w wartość dotychczasowych autorytetów**, zwłaszcza religii i Kościoła. Natomiast szczególny nacisk kładziono na kwestie wolności i niezależności umysłowej człowieka, na **swobodę** posiadania i głoszenia przez niego własnych **poglądów**. Podstawy dla przekonania o mocy ludzkiego umysłu zwolennicy myśli oświeceniowej odnajdywali w filozofii XVII-wiecznej. Zwracali uwagę zwłaszcza na osiągnięcia ówczesnej rewolucji naukowej, korzystającej zarówno z racjonalizmu Kartezjusza, jak i empiryzmu Francisa Bacona (zobacz rozdz. III.5.). Obu tych myślicieli uważa się za prekursorów oświecenia.

◀ krytycyzm

Dzięki **praktycznemu zastosowaniu wyników badań naukowych** coraz więcej osób interesowało się odkryciami i wynalazkami. Dopiero w XVIII w. osiągnięcia uczonych dwóch poprzednich stuleci (np. teoria heliocentryczna Kopernika) stały się powszechniej znane. Co ważne – zostały przez wiele osób przyswojone i zaakceptowane, a także wpłynęły na sposób rozumienia świata. Stopniowo kształtował się światopogląd racjonalistyczny, czyli taki, który wyjaśnień dla otaczającej rzeczywistości szukał w nauce, a nie w religii. Ten światopogląd odwoływał się do krytycznie nastawionego rozumu, a nie do prawd przyjmowanych na wiarę. Nie dotyczyło to oczywiście szerokich rzesz społeczeństwa, lecz warstw elitarnych.

Stronica z dzieła Woltera *Elementy filozofii Newtona* z 1738 r.

Ilustracja przedstawia Woltera pracującego nad swoim dziełem. Boskie światło, które oświeca rękopis, pochodzi od zasiadającego powyżej Newtona. Odbija je za pomocą zwierciadła Émilie du Châtelet (czytaj: emili du szatle) – francuska matematyczka i fizyczka. To ona przetłumaczyła na francuski najważniejsze dzieło Newtona *Philosophiae naturalis principia mathematica* (czytaj: filozofie naturalis principia matematika).

W epoce oświecenia po raz pierwszy mocno podważono przekonanie o prawdziwości przekazu Pisma Świętego i zakwestionowano podstawy wiary religijnej. Wprawdzie postawa odrzucenia istnienia Boga (ateizm) była wciąż rzadkością, jednak konkretne **religie**, w tym **chrześcijaństwo zaczęto traktować jako twór ludzki**, a nie boski. Wielu myślicieli oświecenia uważało się za **deistów**. Zwolennicy tego poglądu wierzyli w istnienie Istoty Najwyższej – stwórcy świata.

ta i zasad w nim obowiązujących. Jednak sądzili, że nie wpływa ona na dalszy rozwój świata, nie interweniuje w życie ludzi, nie przekazuje też żadnych objawień (nie natchnęła więc też autorów Biblii, która jest zwykłym tekstem stworzonym przez ludzi). W związku z tym deści nie uznawali kultów religijnych. Wielu z nich uważało także, że **Kościół** wywiera negatywny wpływ na ludzi, ponieważ podtrzymuje przesady oraz umacnia stary porządek społeczny i polityczny. W związku z tym domagali się **ograniczenia jego wpływów**, szczególnie w zakresie szkolnictwa. Postulatem oświecenia było zeświecczenie, czyli **laicyzacja** kultury i życia społecznego.

Jednocześnie jednak wiele idei oświeceniowych znalazło zwolenników także wśród osób należących do Kościoła katolickiego. Uważali oni, że rozum i wiara nie są sprzeczne ze sobą. Efektem ich działalności był rozwój tendencji określonej jako **oświecenie katolickie**. Kładło ono nacisk bardziej na wewnętrzne przeżycia religijne (tak intelektualne, jak i emocjonalne) niż na zewnętrzne formy religijności. Wysoko ceniło edukację oraz dopuszczało swobodę badań naukowych, a niekiedy także tolerancję religijną. W czasach pontyfikatu papieża Benedykta XIV (1740–1758) złagodzone cenzurę kościelną i zmniejszono rolę *Indeksu ksiąg zakazanych*. W Rzymie powstały wówczas cztery akademie papieskie, a Monteskiusz określił Benedykta XIV „papieżem uczonych”. W zakresie oświaty szczególne znaczenie miały już od poprzedniego stulecia szkoły zakonu pijarów. Ich założeniem było nie tylko wychowywanie młodych ludzi na dobrych chrześcijan, lecz także kształtowanie ich w duchu patriotycznym i obywatelskim. Jedną z najważniejszych szkół pijarskich było rzymskie Collegium Nazarenum, do którego uczęszczał ksiądz Stanisław Konarski. Stanowiło ono dla Konarskiego wzór przy tworzeniu warszawskiego Collegium Nobilium (zobacz rozdz. VI.2.).

Oświeceniowe koncepcje społeczno-polityczne

Twórcy oświeceniowych idei bardzo wiele uwagi poświęcili człowiekowi jako istocie społecznej, a więc posiadającej przypisane jej w sposób naturalny prawa i obowiązki wobec wspólnoty. Takie stanowisko wiązało się z podejmowaniem problemu **władzy, jej źródeł oraz relacji między władzą a jednostką**.

Myśliciele oświecenia uważali, że każdy człowiek ma **naturalne prawa**, z którymi się rodzi. Wśród nich znajdują się prawa do życia, wolności, posiadania własności i do szczęścia. Byli przekonani, że istniejące dotąd systemy państwowe nie zapewniały realizacji tych uprawnień. Dążyli zatem do **reformy stosunków społecznych** poprzez zniesienie przywilejów stanowych. Domagali się też zmian w sposobie rządzenia, umożliwiających **udział w sprawowaniu władzy ludziom**, którzy tym samym stali się już **obywatelami, a nie poddanymi**. Chcieli, aby porządek społeczny opierał się na takich wartościach, jak: poszanowanie **wolności jednostki** i swobody ludzkich inicjatyw, **równość wobec prawa** oraz **tolerancja w kwestiach religijnych**.

„Żaden człowiek nie otrzymał od natury prawa rządzenia innymi. Wolność jest darem nieba, a każda jednostka tego samego gatunku ma prawo cieszyć się nią, skoro tylko dojdzie do rozumu.

~ Denis Diderot

Jednym z najważniejszych źródeł idei politycznych, charakterystycznych dla epoki oświecenia, były poglądy Anglika **Johna Locke'a** (czytaj: dzona loka), działającego jeszcze **u schyłku XVII w.** Jego najważniejsze dzieła, między innymi **Dwa traktaty o rządzie** i *Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego*, ukazały się na przełomie lat 80. i 90. tegoż stulecia, a więc w okresie angielskiej chwalebnej rewolucji, którą Locke w pełni usprawiedliwiał.

John Locke

Ważną tezę Locke'a było przekonanie, że **umysł człowieka** w momencie narodzin jest „czystą kartą” (**tabula rasa**). Zapisany zostaje dopiero poprzez doświadczenie (Locke był empirystą) – jest więc narzędziem poznania, ukształtowanym w sposób naturalny. Skoro tak, to doskonale nadaje się do **odkrywania praw natury**. Locke głosił, że państwo nie ma na celu dowolnego tworzenia praw, a jedynie **zabezpieczenie przestrzegania** odkrytych przez rozum **praw naturalnych**: wolności człowieka, jego możliwości dysponowania własnym majątkiem i swobody sumienia. Podobnie jak kilkadziesiąt lat wcześniej Thomas Hobbes (czytaj: tomas hobs, zobacz rozdz. III.2.), także Locke posługiwał się pojęciem **stanu natury**, w jakim ludzie znajdowali się, zanim zorganizowali się w społeczeństwo i określili normy w nim obowiązujące. Inaczej jednak niż jego poprzednik, uważał, że stan ten nie oznaczał panowania przemocy, lecz wolności, równości i pomyślności. Jedynym problemem było zabezpieczenie własnej szczęśliwości, o co każdy musiał starać się sam. Także prawo wymierzania sprawiedliwości było przypisane każdemu indywidualnie. Sytuacja taka nie stanowiła dostatecznej gwarancji zachowania praw naturalnych ludzi, dlatego powołali oni do życia państwo. Nastąpiło to na mocy **umowy społecznej** zawartej dobrowolnie przez świadome jednostki. Zatem to ludzie są źródłem władzy. Jeśli rządzący działają przeciw nim i naruszają ich naturalne prawa, słuszny staje się **opór wobec władzy**. W ten sposób Locke odniósł się do koncepcji umowy społecznej spopularyzowanej przez Hobbesa. Jednak wysnuł z niej odmienne wnioski. Uczynił z niej uzasadnienie nie dla silnej władzy, lecz dla idei **liberalizmu politycznego**. Tym samym dał teoretyczne podstawy dla odrzucenia rządów absolutystycznych.

naturalne prawa człowieka

Liberalizm polityczny – zespół poglądów dotyczących życia społeczno-politycznego, oparty na przekonaniu o nadrzędnym znaczeniu swobód jednostki (np. wolności słowa, działalności publicznej, przekonań i religii) oraz praw politycznych gwarantujących nienaruszalność tych swobód przez władzę. Liberalizm polityczny wypływa z założenia, że źródłem władzy w państwie są jego obywatele.

John Locke (1632–1704) na portrecie autorstwa Godfreya Knellera (czytaj: godfreja nelera), 1697 r.

XX-wieczny historyk francuski Paul Hazard pisał o Locke'u: „W 1690 r. *Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego* wytyczyły nowy kierunek myśli: aż do Kanta były ulubioną książką filozoficzną. [...] tłum jego zwolenników jest nieprzeliczony. Nie wiem, czy był kiedykolwiek ideolog, który by w sposób bardziej widomy ukształtował swoje stulecie. Wyszedł poza progi szkół, uniwersytetów, poza kręgi uczonych, akademii, aby dotrzeć do laików, stał się jednym z niezbędnych akcesoriów mody intelektualnej. [...] Goldsmith zaś mówi nam, że francuskim elegantom nie wystarcza już olśniewać elegancją i wykwinem stroju, chcą także brylować umysłem przystrojonym przez Locke'a”.

Źródło historyczne

Fragment *Dwóch traktatów o rządzie* Johna Locke'a, 1689 r.

Skoro wszyscy ludzie są, jak to już zostało powiedziane, wolni, równi i niezależni w stanie natury, nikt nie może bez własnej zgody zostać tego stanu pozbawiony i poddany władzy politycznej innego. Jedyny sposób, w jaki można oddać swą naturalną wolność i *nałożyć okowy społeczeństwa obywatelskiego*, jest ugoda z innymi dotycząca połączenia i zjednoczenia się z nimi w społeczność, zawarta dla zapewnienia im wygody, bezpieczeństwa i pokojowego współżycia, a także dla zabezpieczenia prawa korzystania z ich własności oraz lepszej ochrony przed wszystkimi, którzy nie należą do wspólnoty. Taka grupa ludzi, zawiązując wspólnotę, nie narusza wolności pozostałych, gdyż ci trwają, jak poprzednio, w wolności stanu natury. Kiedy jakaś grupa ludzi *porozumiała się co do zawiązania wspólnoty* bądź powołania rządu, wówczas przyłączają się oni do niej równocześnie i tworzą *jedno ciało polityczne*, w którym *większość* posiada uprawnienia do działania i pociągania za sobą resztę.

J. Locke, *Dwa traktaty o rządzie*, tłum. Z. Rau, Warszawa 1992, s. 230–231.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, w jaki sposób John Locke rozumie wolność w zorganizowanym społeczeństwie obywatelskim.
2. W jakim celu – zdaniem Johna Locke'a – ludzie tworzą społeczność? Jakie zadania ma ona wypełniać?

Monteskiusz ► Francuski myśliciel, prawnik i pisarz polityczny **Monteskiusz**, autor traktatu *O duchu praw*, spopularyzował koncepcję **trójpodziału władzy**. Jej istotą była wzajemna niezależność od siebie władzy **ustawodawczej** (tworzącej prawo), **wykonawczej** (odpowiedzialnej za wprowadzanie go w życie) i **sądowniczej** (sprawującej funkcje kontrolne i dbającej o przestrzeganie prawa).

Wolter (właśc. François-Marie Arouet, czytaj: franštamari arue, 1694–1778) na obrazie Maurice'a Quentina de La Tour (czytaj: morisa kätëna de la tur), 1735 r.

Monteskiusz głosił, że tylko równowaga pomiędzy tymi trzema aspektami władzy zapobiegnie despotycznemu rządowi. Pod pojęciem despotyzmu rozumiał wszelkie rządy, które stawiają się ponad prawem i nie respektują uprawnień poddanych oraz stosują bezwzględne metody sprawowania władzy. Taki charakter miał ówczesny francuski absolutyzm. Monteskiusz był ponadto przekonany, że między mieszkańcami kraju a rządzącymi powinny istnieć organy pośredniczące. Tymczasem francuskie Stany Generalne nie były zwoływane od 1614 r. Monteskiusz uważał monarchię i republikę za równie dobre systemy ustrojowe. Kluczowe dla niego było przestrzeganie w nich prawa. Ponadto sądził, że prawa powinny wynikać z natury kraju, którego dotyczą: jego przyrody, klimatu, sposobu życia ludzi oraz ich religii i obyczajów.

Francuz **Wolter** był ceniony przede wszystkim jako pisarz (prozaik, dramaturg i publicysta), ale także filozof oraz historyk.

Wolter ► Rozpowszechnił we Francji angielskie osiągnięcia w zakresie myśli filozoficznej. Ponadto chwalił angielski system społeczno-ustrojowy – najważniejszym dziełem poświęconym tej tematyce były wydane w 1734 r. *Listy o Anglikach*.

W swojej twórczości (m.in. *Traktacie o tolerancji*) występował stanowczo przeciwko **fanatyzmowi i zacofaniu intelektualnemu** oraz głosił **tolerancję i sprawiedliwość w relacjach społecznych**, rządy prawa i wolność przekonań. Był zwolennikiem rządów **oświeconego monarchy**, który stałby na straży tych wartości. Uważał się za deistę oraz **krytykował religie objawione i ich instytucje**, zwłaszcza Kościół katolicki.

Źródło historyczne

Fragment *Traktatu o tolerancji* Woltera, 1763 r.

W żadnym razie prawo ludzkie nie może się opierać na czymś innym niż na prawie natury. Zasadą wielką, zasadą powszechną obu praw jest na całej ziemi: „Nie czyni drugiemu, co tobie niemiło”. Otóż nie widać sposobu, aby w zgodzie z tym prawem jeden człowiek mógł powiedzieć do drugiego: „Wierz w to, w co ja wierzę, a w co ty wierzyć nie możesz; inaczej zginiesz”. Tak się mówi w Portugalii, w Hiszpanii, w Goa. Obecnie w niektórych krajach poprzestaje się na tym, że się mówi: „Wierz albo cię znienawidzę. Wierz albo wyrządę ci wszelkie zło, na jakie się będę mógł zdobyć. Potworze, nie wyznajesz mojej religii, nie masz przeto żadnej religii. Niechże cię mają w ohydzie twoi sąsiedzi, twoje miasto, twoja prowincja”.

[...]

A więc prawo nietolerancji jest niedorzeczne i barbarzyńskie. To prawo tygrysie. Ale jest ono tym straszniejsze, że tygrysy rozszarpują po to, aby jeść, my zaś wyniszczaliśmy się dla paragrafów.

Wolter, *Traktat o tolerancji napisany z powodu śmierci Jana Calasa*, tłum. Z. Rylko i A. Sowiński, Warszawa 1988, s. 32–33.

Ćwiczenie

W jaki sposób Wolter opisuje postawy nietolerancji religijnej? Jakie przynoszą one – jego zdaniem – skutki? Dlaczego – według ciebie – uznaje on, że nietolerancja jest sprzeczna z prawem natury?

Informacja o źródle

Wolter napisał *Traktat o tolerancji* pod wrażeniem śmierci Jeana Calasa (czytaj: żana kalasa) – zamożnego kupca z Tuluzy, wyznającego potajemnie kalwinizm, skazanego przez sąd na śmierć pod zarzutem zabójstwa syna. W rzeczywistości syn oskarżonego popełnił samobójstwo, na co wskazywały wyraźne dowody. Jednak wśród katolickich sąsiadów Jeana Calasa zaczęły krążyć plotki, że to on zamordował syna, aby powstrzymać go przed zamierzonym nawróceniem się na katolicyzm. Taką interpretację przyjęły władze sądowe. Wyrok wykonano 9 marca 1762 r. Wolter rozpoczął wówczas starania o nagłośnienie sprawy. W 3 lata po śmierci Calasa Rada Królewska zrehabilitowała skazanego i unieważniła wyrok.

Pochodzący ze szwajcarskiej Genewy i piszący po francusku filozof i pisarz **Jean-Jacques Rousseau** (czytaj: żan-żak russo) wyróżniał się pod wieloma względami

◀ Jean-Jacques Rousseau

spośród myślicieli oświecenia. Przede wszystkim – w przeciwieństwie do innych twórców epoki – **podważył wiarę w dobroczynną moc cywilizacji**. Uznał, że jest ona raczej źródłem zepsucia ludzkiej natury niż postępu. Według niego cywilizacja nie przyniosła ludziom szczęścia, a doprowadziła do zjawisk, które uważał za szkodliwe: wytworzenia się własności prywatnej i nierówności społecznych. Tworząc społeczeństwo, ludzie utracili swoją naturalną dobroć, którą posiadali, nim ono powstało. Rousseau rozwinął koncepcję umowy społecznej rozumianej jako **dobrowolne poddanie się jednostek interesowi wspólnoty** („woli powszechnej”), która jest najwyższym suwerenem. Wszelkie formy sprawowania rządów muszą się opierać na tej woli (na tę ideę powoływali się później radykalni przywódcy rewolucji francuskiej). Kluczowymi wartościami, które warto pielęgnować w życiu społecznym, były dla niego jedność wspólnoty i równość jej członków. Do najważniejszych dzieł Rousseau należą *Umowa społeczna* oraz *Rozprawa o pochodzeniu i podstawach nierówności między ludźmi*, a także *Emil, czyli o wychowaniu*.

Źródło historyczne

Fragment *Umowy społecznej* Jeana-Jacquesa Rousseau, 1762 r.

Warunki [umowy społecznej], należycie rozumiane, sprowadzają się wszystkie do jednego, a mianowicie: zupełnego oddania się każdego członka ze wszystkimi jego prawami całemu społeczeństwu. Ponieważ każdy oddaje się w zupełności, sytuacja jest równa dla wszystkich. Skoro zaś sytuacja jest jednakowa dla wszystkich, w nikogo interesie nie leży, by czynić ją uciążliwą dla innych.

Co więcej, ponieważ oddanie się następuje bez zastrzeżeń, związek jest tak doskonały, jak tylko być może, i żaden członek nie może niczego żądać. Gdyby bowiem pozostawione zostały jakiekolwiek prawa poszczególnym jednostkom, to w przypadku braku wspólnego przełożonego, który by mógł rozstrzygać między nimi a ogółem, każdy, będąc swoim własnym sędzią, pretendowałby wkrótce, aby zostać nim dla wszystkich. Stan natury utrzymywałby się nadal i zrzeszenie stałoby się z konieczności tyraniczne lub daremne.

Wreszcie każdy, oddając się wszystkim, nie oddaje się nikomu; ponieważ nie ma żadnego członka, nad którym nie nabyłoby się tych samych praw, jakie mu się względem siebie odstępuje, uzyskując ekwiwalent wszystkiego, co się traci, i więcej siły dla zachowania tego, co zostaje.

Jeżeli więc usuniemy z umowy społecznej to, co nie stanowi jej istoty, zobaczymy, że sprowadza się ona do następującej treści: „Każdy z nas wspólnie oddaje swoją osobę i całą potęgę pod naczelne kierownictwo woli powszechnej i traktujemy każdego członka jak niepodzielną część całości”.

J.-J. Rousseau, *Umowa społeczna*, tłum. A. Peretiatkowicz, Kęty 2002, s. 19–20.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, jakie wartości życia społecznego Rousseau cenił najbardziej. Poszukaj w literaturze popularnonaukowej dodatkowych informacji o tym, jak wyobrażał on sobie reguły rządzące idealnym społeczeństwem.

Rozwój myśli oświeceniowej, wraz z przemianami społeczno-ekonomicznymi tego czasu, podważały podstawy starego porządku ustrojowego (franc. *ancien régime*, czytaj: ansję reżim) oraz wprowadzały do polityki nowe idee. Koncentrowały się one na hasłach wolnościowych i postulatach decydowania obywateli

li o samych sobie i o sprawach państwa. Zjawiska te stały między innymi u **podłoża dwóch rewolucji**, które zmieniły dzieje świata: **amerykańskiej** (uzyskanie niepodległości przez kolonie angielskie w Ameryce Północnej i powstanie USA) oraz **francuskiej** (nazywanej często burżuazyjną).

Działalność zwolenników oświecenia

Istotą oświecenia (zgodnie z jego nazwą) było przeciwstawianie się niewiedzy i ignorancji, dlatego edukacja stanowiła jego zasadniczy cel. Wśród wyższych warstw społecznych duże zainteresowanie budziły pokazy i prelekcje dotyczące kwestii nauki czy kultury. Wzrastały nakłady książek, broszur i gazet, które propagowały wiedzę o świecie. W 1702 r. zaczęła się ukazywać w Anglii pierwsza na świecie gazeta codzienna o zasięgu krajowym. Sławę zdobył wydawany od 1711 r. londyński „**The Spectator**” (czytaj: de spektator). Pismo to poruszało tematykę społeczną oraz światopoglądową i miało ambicję kształtowania postaw etycznych.

Dziełem, które wywarło wyjątkowy wpływ, okazała się francuska **Encyklopedia albo słownik rozumowany nauk, sztuk i rzemiosł**. Jej 35 to-

mów wydano w latach 1751–1780. Została w niej zebrana ówczesna wiedza, głównie z zakresu techniki, ekonomii i nauk przyrodniczych. *Encyklopedia* była przepełniona wiarą w potęgę ludzkiego rozumu i miała laicki charakter. Oznaczało to, że miejsce chrześcijańskiej idei Boga, kierującego ludzkimi dziejami, zajęła w niej koncepcja stałego postępu, będącego dziełem człowieka. *Encyklopedia* wpłynęła na ludzi w większym stopniu przez treści światopoglądowe niż przez zawarte w niej specjalistyczne, fachowe informacje, które w epoce szybkiego rozwoju nauki prędko się dezaktualizowały.

Strona tytułowa pierwszego tomu francuskiej *Encyklopedii*, 1751 r.

Prace nad *Encyklopedią* rozpoczęły się w 1746 r. Głównymi jej redaktorami byli Denis Diderot (czytaj: deni didro) i Jean d’Alembert (czytaj: żan dałąber). Zawarte w niej teksty miały licznych autorów – najwięcej haseł napisał wszechstronnie wykształcony arystokrata Louis de Jaucourt (czytaj: lui de żakur). Wśród twórców tekstów zamieszczonych w *Encyklopedii* znaleźli się też m.in.: François Quesnay, Wolter i Jean-Jacques Rousseau. Już w 1759 r. prokurator generalny Francji informował parlament paryski, że redakcja tego wydawnictwa: „stawia sobie za cel propagowanie materializmu, zniszczenie religii, wzniecenie ducha niezależności oraz szerzenie zepsucia moralnego”. W związku z tym *Encyklopedia* była przejściowo we Francji zakazana. Potępił ją także papież. Do 1789 r. wydawnictwo to sprzedano w blisko 25 tysiącach egzemplarzy, z czego połowa znalazła nabywców poza granicami Francji.

działalność
instytucji
wydawniczych

Joseph Wright (czytaj: dżozef rajt), *Eksperyment z pompą próżniową i ptakiem*, 1768 r.

Encyklopedia

Oświecenie propagowało pewien idealny **wzorzec człowieka o bardzo szerokich zainteresowaniach**, ceniącego wszystko, co piękne oraz rozwijające intelekt. Zalecano zatem aktywne poszukiwanie wiedzy, poznawanie sztuki i osiągnięć cywilizacyjnych poprzez podróże czy nawiązywanie kontaktów z wybitnymi umysłami epoki.

aktywność
intelektualno-
towarzyska

Ludzie oświecenia byli miłośnikami wszelkich **instytucji łączących życie towarzyskie z intelektualnym i artystycznym**. Popularne stały się towarzystwa czytelnicze i kawiarnie literackie. W licznych klubach dyskusyjnych prowadzono debaty nad problemami filozoficznymi bądź zagadnieniami gospodarczymi. Rozkwit (już od połowy XVII w.) przeżywały **akademie** rozwijające działalność naukową w zakresie nauk przyrodniczych oraz humanistycznych (historia, filologia).

Anicet Lemonnier (czytaj: anise lemonje), *Lektura tragedii Woltera „Sierota chiński” w salonie Madame Geoffrin w 1755 r.* (czytaj: madam żofrę), 1812 r.

Organizowały one również publiczne odczyty i pokazy. Szczególne miejsce w życiu elit zajmowały **salony** prowadzone w większości przez kobiety z wyższych sfer (arystokracji i burżuazji). Dyskutowano w nich o literaturze, filozofii, nauce, zagadnieniach etycznych i społeczno-politycznych. Niektóre salony stawały się z czasem żąłżkiem myśli opozycyjnej wobec absolutystycznych władz.

Centrum życia salonowego był Paryż. Salony powstawały jednak także w Szwajcarii i krajach niemieckiej Rzeszy. Gromadziły krąg znajomych o rozbudzonych zainteresowaniach intelektualnych. Gościły wybitne osobistości i podróżujących cudzoziemców.

Wolnomularstwo W XVIII w. modne stało się **wolnomularstwo**. Wywodziło się z Anglii, a korzeniami sięgało średniowiecznych cechów budowniczych katedr. Osoby wykonujące zawody związane ze wznoszeniem ogromnych świątyń musiały posiadać dużą wiedzę, stąd też związki wolnych mularzy (ang. *free masons*) cieszyły się dużym prestiżem. Z czasem przyjmowano do nich coraz więcej członków honorowych spośród uczonych i elit społecznych. **Łoże** wolnomularskie (masonskie) nabrały charakteru stowarzyszeń stawiających sobie za cel rozwój intelektualny i moralny oraz działanie na rzecz ogólnie pojętego dobra ludzkości. Pierwotne powiązania z rzemiosłem budowlanym zachowały się jedynie w symbolice, którą się posługiwali (np. cyrkiel czy kielnia). Za początek wolnomularstwa jako szerokiego ruchu, który wkrótce przybrał charakter międzynarodowy, uznaje się 1717 r. Wówczas cztery łoże londyńskie połączyły się w Wielką Łożę Anglii. Wolnomularze rozwijali idee oparte przede wszystkim na wartościach oświeceniowych, ale także religijnych. Propagowali przy tym tolerancję wyznaniową, a przekazy religijne interpretowali zgodnie z własnym sumieniem, a nie według nauki Kościołów chrześcijańskich, do których byli negatywnie nastawieni. W łóżach obowiązywała rozbudowana **hierarchia** oparta na kolejnych stopniach wtajemniczenia. Natomiast odrzucano hierarchię tradycyjną, opartą na podziałach społecznych. Wolnomularze głosili równość wszystkich ludzi i przyjmowali do swojego grona

także przedstawiciele niższych warstw społecznych. Masońskim posiedzeniom, a zwłaszcza przyjmowaniu nowych członków, towarzyszyły skomplikowane **rytuały**. Działalność łóż miała charakter **tajny**. Wszystko to powodowało, że otaczała je aura pewnej tajemniczości. Ich członków obowiązywała wzajemna solidarność i powinność niesienia sobie pomocy, a loże z różnych krajów były ze sobą powiązane. Wolnomularstwo ze względu na głoszoną swobodę myśli i niechęć do Kościoła budziło wrogość wśród środowisk bardziej zachowawczych.

Niektórzy wolnomularze odwoływali się do powtarzanych od początku XVII w. przekazów o istnieniu tajnego stowarzyszenia **różokrzyżowców**, zmierzającego do odnowy duchowej i doskonalenia się ludzkości. Choć nie ma dowodów na to, że tajne zrzeszenia różokrzyżowców rzeczywiście istniały przed 2. połową XVIII w., to od tego czasu w kręgach masońskich zaczęły powstawać organizacje nawiązujące do mitu różokrzyżowców. Reprezentowały one mniej racjonalny, a bardziej mistyczny kierunek w ramach wolnomularstwa.

Jednym z tajnych stowarzyszeń byli **iluminaci** (określający się jako Liga Dążących do Doskonałości) – grupa, która powstała w Bawarii na przełomie lat 70. i 80. XVIII w. głównie wśród studentów. Z czasem przynależność do niej stała się modna w niemieckich warstwach elitarnych. Jako cele swojej działalności iluminaci wskazywali walkę z zabobonami i wpływami religii oraz despotyzmem władzy. W kolejnych dziesięcioleciach w różnych krajach Europy oraz w USA powstawały stowarzyszenia nawiązujące do nazwy i tradycji iluminatów.

Głosiciele idei oświeceniowych za szczególnie ważną uważali reformę **systemu szkolnictwa**. Także władcy zdawali sobie sprawę, że edukacja stanowi podstawę rozwoju gospodarczego i siły państwa. W Królestwie Pruskim próbowano nawet w 1763 r. wprowadzić powszechny obowiązek szkolny (dotyczący wyłącznie chłopców), ale w ówczesnych warunkach społeczno-ekonomicznych okazało się to niewykonalne. Na zachodzie Europy zaczęto rozwijać **świeckie szkolnictwo na poziomie elementarnym** (podstawowym). Poziom średni i wyższy miały powstające **szkoły specjalistyczne** – dające przygotowanie zawodowe (kształcące inżynierów, urzędników, nauczycieli czy oficerów wojska). W oświacie coraz większą rolę odgrywały przedmioty ścisłe i przyrodnicze, a także języki nowożytne, geografia i historia, która nie była ograniczona już tylko do dziejów starożytnych. W wielu krajach katolickich (w tym w Rzeczypospolitej) majątek **zakonu jezuitów, zlikwidowanego przez papieża w 1773 r.**, został przejęty przez państwo i przeznaczony na rozwój szkolnictwa. Kasata (likwidacja) zakonu była rezultatem zarówno nacisku świeckich monarchów, którzy przeciwstawili się nadmiernym wpływom jezuitów (w latach 60. zostali oni wygnani z Portugalii, Hiszpanii i Francji), jak i następstwem krytyki ich działań ze strony ludzi oświecenia, a także części duchowieństwa. Zakon jezuitów przywrócono w 1814 r.

◀ likwidacja zakonu jezuitów

Literatura XVIII w.

Literatura tworzona w duchu oświecenia była ściśle powiązana z ówczesnymi debatami na tematy społeczne i filozoficzne. Pełniła ponadto często funkcje dydaktyczno-moralizatorskie. W **poezji** taką rolę odgrywały bajka, satyra i oda. W **prozie** wykształcił się wówczas nowy gatunek – **powiastka filozoficzna**.

◀ powiastka filozoficzna

powieść ▶

Ilustracja z wydania *Kubusia Fatalisty i jego pana* Denisa Diderota z 1797 r.

Takie utwory miały wyraźnie zarysowaną fabułę, jednak ich celem nie było przedstawienie opowieści, lecz zilustrowanie bliskich autorowi też filozoficznych i moralnych. Krytykując negatywne zjawiska życia społecznego, powiastki filozoficzne posługiwały się zjadliwą ironią. Do takich utworów należały między innymi *Kandyd* Woltera (1759) oraz *Kubus Fatalista i jego pan* Denisa Diderota (powstały w 1773 r., opublikowany w 1796 r.).

W Anglii w XVIII w. w pełni ukształtowała się jako odrębny gatunek **powieść**, która przeżywała wówczas okres świetności. Wśród najważniejszych dzieł powieściowych można wymienić: *Przypadki Robinsona Crusoe* Daniela Defoe (czytaj: defo), *Podróż Guliwera* Jonathana Swifta (czytaj: dżonatana slifta) i *Historię życia Toma Jonesa* (czytaj: dżonsa) Henry'ego Fieldinga (czytaj: henrego fildinga).

We Francji Denis Diderot napisał powieść *Zakonnica*, która ze względu na treści skandalizujące w ówczesnych realiach społecznych została wydana dopiero po śmierci autora. Utwory te łączyło ukazywanie przywar i zalet ludzkiej natury oraz przedstawianie losu jednostki w kontekście społecznym. Ich autorzy posługiwali się satyrą, aby odnieść się do problemów współczesności. Zwłaszcza powieść Swifta zawiera wiele treści światopoglądowych i aluzji politycznych.

sentymentalizm ▶ Od lat 60. XVIII w. rozwijał się nowy kierunek literacki, określany jako **sentymentalizm**. Zanegował on wiele wartości typowych dla myślenia oświeceniowego. Stawiał **uczucie ponad intelektem** oraz **naturę ponad cywilizacją**. Twórcy tego nurtu uważali, że postęp cywilizacyjny stanowi groźbę dla **indywidualizmu** człowieka. Stawili życie pełne prostoty i niezakłóconej przez społeczne normy emocjonalności. Chwalili ukazane w wyidealizowany sposób życie ludu wiejskiego. Do najważniejszych powieści tego kierunku należały *Nowa Hełloiza* Jeana-Jacquesa Rousseau i *Podróż sentymentalna przez Francję i Włochy* Anglika Laurence'a Sterne'a (czytaj: lorensa sterna).

Wymieniona powieść Rousseau miała charakter epistolarny – przyjęła formę korespondencji pomiędzy dwojgiem głównych bohaterów. W XVIII w. bardzo popularne było nadawanie utworom fabularnym pozorów autentyczności poprzez nadanie im formy zbioru listów albo pamiętnika. Powieścią epistolarną były również *Cierpienia młodego Wertera* Johanna Wolfganga Goethe'go (czytaj: johana wolfganga getego). Niemcy **Goethe** oraz **Friedrich Schiller** (czytaj: friiriś sziler), autor dramatu *Zbójcy* i poematu *Oda do radości*, należeli do nurtu tak zwanej klasyki weimarskiej. Ich twórczość prezentowała ideały bliskie oświeceniu, zarazem jednak wykazywała się typem wrażliwości, która zapowiadała nową epokę w historii literatury – romantyzm.

Sztuki plastyczne. Rokoko, klasycyzm

Wiek XVIII nie stanowił odrębnej epoki w historii sztuki europejskiej. W tym stuleciu występowały różnorodne style. W jego początkach wciąż królowała sztuka **barokowa**. Wkrótce pojawiło się **rokoko**, a następnie rozpowszechnił się **klasycyzm**. Dzieła należące do tych różnych nurtów powstawały niejednokrotnie w tym samym czasie.

◀ sztuki plastyczne XVIII w.

Rokoko narodziło się we Francji i rozwijało się w Europie w latach 1720–1790. Charakterystyczna była dla niego bogata, asymetryczna ornamentyka, oparta na splecionych, falistych liniach oraz motywach muszli, liści i tak zwanego kogu-ciego grzebienia. Najpełniej dało o sobie znać w **dekoracji wnętrza, projektach mebli, rzeźbie i rzemiośle artystycznym**. W tym stylu powstawały między innymi porcelanowe naczynia i figurki. Właśnie w XVIII w. Europejczycy odkryli, znaną już w Chinach od około 1000 lat, technologię wytwarzania **porcelany**.

◀ rokoko

Sztuka rokokowa rozwijała się również w dziedzinie architektury i malarstwa. Do najbardziej charakterystycznych **dzieł architektonicznych** powstałych w tym stylu należą budowle wzniesione w krajach niemieckich: **pałac Zwinger** (czytaj: cwinner) w **Dreźnie** (Saksonia), **pałac Sanssouci** (czytaj: sansusi) w **Poczdanie** (Brandenburgia) i **kościół pielgrzymkowy w Wies** (czytaj: wis; Bawaria).

Stolik o typowej dla rokoka ornamentyce. Ilustracja pochodząca z XIX w.

Fragment fasady pałacu Sanssouci, 1745–1747

W **malarstwie** nowy styl zapowiadała twórczość francuskiego artysty **Antoine'a Watteau** (czytaj: antłana wato). Jej charakterystyczny przykład stanowi namalowany w 1717 r. obraz *Odjazd na Cyterę* (legendarną wyspę miłości). Najwybitniejszymi malarzami rokoka byli poza nim inni Francuzi: **François Boucher** (czytaj: franśła busze) i **Jean-Honoré Fragonard** (czytaj: żan-onore fragonar). Cechowało ich zamiłowanie do ukazywania **sentymentalno-nastrojowych, kameralnych scen rodzajowych**. Prezentowali w nich rozrywki dworskie, spotkania zakochanych par, a także epizody z życia warstw niższych, które przedstawiali w wyidealizowany sposób (np. sielankowe sceny pasterskie). Ważną rolę w pracach artystów rokoka odgrywała przyroda. Rokokowe malarstwo miało zatem wiele cech wspólnych z sentymentalizmem w literaturze.

Antoine Watteau, *Odjazd na Cyterę*, 1717 r.

styl klasycystyczny ►

W **połowie XVIII w.** – w opozycji do baroku i rokoka – ukształtował się we Francji i Włoszech styl **klasycystyczny**. Stanowił on kolejny **nawrót do sztuki antyku**. Klasycystyczni twórcy dostrzegali w niej takie **cechy**, jak: prostotę połączoną ze wzniosłością, harmonię oraz racjonalność reguł, których przestrzeganie gwarantowało uzyskanie ponadczasowego piękna. W XVIII w. wzrosła znajomość dziedzictwa artystycznego starożytnej Grecji i Rzymu. Przyczyniło się do tego między innymi odkrycie w 1. połowie stulecia ruin Herkulanum i Pompejów.

Klasycyzm rozwinął się przede wszystkim w **architekturze**. Budowle wzorowano na antycznych i wykorzystywano w nich typowe dla antyku elementy, jak szeregi kolumn, frontony oraz ornamenty inspirowane rzymskimi. W ich fasadach akcentowano linie proste oraz symetrię, co dawało wrażenie równowagi i powagi. We wnętrzach stosowano jedynie ograniczoną dekorację rzeźbiarską i malarską. Ład i racjonalność, jakimi była przepełniona ta poddana ścisłym normom architektura, odpowiadały umysłowości ludzi oświecenia.

Architektura klasycystyczna – Panteon (pierwotnie kościół św. Genowefy) w Paryżu, 1755–1789, i Akademia Sztuk Pięknych w Petersburgu, 1764–1788

W **malarstwie** klasycystycznym dominowały tematyka historyczna – zwłaszcza antyczna – oraz portret. Unikano przesadnych efektów wizualnych, koncentrując się na ukazanej scenie. Kompozycja i rysunek były ważniejsze niż barwa. Często poszukiwano efektów podniosłości. Najbardziej znanym malarzem klasycystycznym był Francuz **Jacques-Louis David** (czytaj: żak-lui dawid).

Jacques-Louis David, *Przysięga Horacjuszy*, 1785 r.

Obraz przedstawia epizod z dziejów starożytnego Rzymu opisany przez Tytusa Liwiusza – bracia Horacjusze przed wyruszeniem do walki zaprzysięgają swojemu ojcu zwycięstwo albo śmierć. Dzieło Davida miało jednoznaczną wymowę etyczną – sławiło surową moralność rzymską i cnoty obywatelskie.

Znaczna część twórczości malarskiej XVIII w. nie daje się łatwo przypisać do żadnego z nurtów sztuki. **We Francji** odrębny, indywidualny styl prezentował **Jean Chardin** (czytaj: żan szardę) – autor pełnych prostoty i subtelności scen z życia codziennego oraz martwych natur. W **malarstwie angielskim** szczególnie wyróżnili się: **William Hogarth** (czytaj: łiliam hogart) – twórca rysunków i obrazów o wymowie satyrycznej oraz mistrzowie sztuki portretu **Joshua Reynolds** (czytaj: dżoszua reynolds) i **Thomas Gainsborough** (czytaj: tomas gejnshoro), który pozostawał pod wpływem rokoka.

Jean Chardin, *Kobieta obierająca rzepę*, 1739 r.
Twórczość Chardina czerpała z tradycji malarstwa holenderskiego; może nasuwać skojarzenia m.in. z dziełami Vermeera.

Thomas Gainsborough, *Poranny spacer*, 1785 r.

Muzyka XVIII w. – od baroku do klasycyzmu

muzyka XVIII w. ► **Pierwsza połowa XVIII w.** to okres największego rozkwitu **muzyki barokowej** i działalności jej największych mistrzów. Byli to Włosi **Antonio Vivaldi** (czytaj: wiwaldi) i **Domenico Scarlatti** (czytaj: domeniko skarlati), Francuz **Jean-Philippe Rameau** (czytaj: żan-filip ramo), Niemcy **Georg-Philipp Telemann**, **Johann Sebastian Bach** oraz **Georg Friedrich Händel** (czytaj: fridriś hendel; działający przez znaczną część życia w Anglii). Z równym powodzeniem rozwijała się wówczas muzyka wokально-instrumentalna oraz czysto instrumentalna. Na rozwój tej drugiej wpłynął tak zwany styl koncertujący. Polegał on na przeciwstawieniu jednego instrumentu (koncert solowy) bądź ich grupy (*concerto grosso* – wł.

duży koncert) innemu instrumentowi i na eksponowaniu elementu wirtuozerii wykonawców.

Vivaldi był twórcą utworów chóralnych oraz licznych koncertów. Najbardziej znany jest jego cykl koncertów skrzypcowych *Cztery pory roku*. Dzieła **Bacha**, uważanego obecnie za jednego z najwybitniejszych kompozytorów w dziejach muzyki, zawierają podsumowanie i syntezę muzyczną epoki baroku. Był on mistrzem **polifonii**. Do najwybitniejszych zalicza się jego utwory religijne: *Pasję według św. Jana*, *Pasję według św. Mateusza*, *Magnificat* i *Mszę h-moll* oraz świeckie: *Koncerty brandenburskie*, *Wariacje Goldbergowskie*, a także suity na klawesyn i wiolonczelę oraz utwory organowe. **Händel** zyskał szczególne uznanie dzięki swoim operom, oratoriom (zwłaszcza *Mesjaszowi*) oraz suicie *Muzyka na wodzie*. ◀ polifonia

Polifonia (wielogłosowość) – równoczesne prowadzenie dwóch lub więcej równorzędnych, samodzielnych wobec siebie linii melodycznych, które współbrzmiały ze sobą.

Homofonia – dominacja jednej melodii, której towarzyszy harmonizujący z nią akompaniament.

Klasycyzm w historii muzyki trwał od połowy XVIII w. do pierwszych dekad XIX w. W tym okresie polifonia została wyparta przez **homofonię**. Epoka klasycyzmu przyniosła rozwój zwłaszcza takich form muzycznych, jak: **symfonia**, **koncert** i **sonata**. Muzyka instrumentalna zdobyła wówczas zdecydowaną przewagę nad formami wokально-instrumentalnymi, spośród których niesłabnącą popularnością cieszyła się tylko **opera**. Zreformował ją **Christoph Willibald Gluck** (czytaj: kristof wilibald gluk) – twórca urodzony na terenie Rzeszy, który największych osiągnięć dokonał jednak w czasie pobytu we Francji. ◀ homofonia

W omawianej epoce zastąpili przede wszystkim **kompozytorzy z krajów Rzeszy nazywani klasykami wiedeńskimi**: **Joseph Haydn** (czytaj: jozef hajdn), **Wolfgang Amadeusz Mozart** i **Ludwig van Beethoven** (czytaj: wan betowen).

Haydn skomponował aż 108 symfonii i stworzył wzorzec tej formy muzycznej. **Mozart** był twórcą wszechstronnym, kompozytorem dzieł niezwykle melodyjnych, uwodzących pozorną łatwością, a w istocie kunsztownych i niezwykle pomysłowych. Uważa się go za jednego z najgenialniejszych artystów w dziejach. Jego talent dał o sobie znać w bardzo wczesnym dzieciństwie. Pierwszy utwór Mozart skomponował w wieku 5 lat, a pierwszą symfonię – w wieku 8. Do jego najpopularniejszych dzieł należą dziś: opery (*Wesele Figara*, *Don Giovanni*, *Czarodziejski flet*), późne symfonie, liczne koncerty – zwłaszcza fortepianowe, serenada na kwartet smyczkowy *Eine kleine Nachtmusic*, a także niedokończona msza żałobna – *Requiem*. **Beethoven** w pierwszym okresie twórczości (do początku XIX w.) tworzył w stylu klasycystycznym, później jego utwory kształtowały rodzący się styl romantyczny w muzyce. Najbardziej cenione dzieła skomponował w 1. ćwierci XIX w.

Niemiecki blok filatelistyczny wydany w 1991 r. w dwusetną rocznicę śmierci Mozarta. Widoczny jest na nim oryginalny plakat z prapremiery *Czarodziejskiego fletu*, Papageno – jedna z postaci tej opery oraz wizerunek Mozarta

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj najważniejsze założenia myśli oświeceniowej i kluczowe dla niej idee. W jakim stopniu były one kontynuacją światopoglądu poprzednich epok, a w jakim stanowiły przełom umysłowy? Jaką rolę odegrało – twoim zdaniem – oświecenie w historii cywilizacji europejskiej?

2. Wyjaśnij, na czym – według myślicieli epoki oświecenia – powinny opierać się relacje pomiędzy władzą a ludźmi? Uwzględnij znaczenie takich koncepcji, jak prawa natury i umowa społeczna.

3. Przedstaw poglądy Locke'a, Monteskiusza, Woltera i Rousseau w kwestiach społecznych i politycznych. Jakie znaczenie mogły mieć one w epoce, w której dominowały (jak we Francji) rządy absolutystyczne?

4. Scharakteryzuj stosunek twórców myśli oświeceniowej do religii i Kościołów.

5. Przedstaw, w jaki sposób były propagowane oświeceniowe wartości, idee, postawy etyczne oraz dokonania w dziedzinie nauki i kultury. Poszukaj w literaturze popularnonaukowej dodatkowych informacji na temat kawiarni literackich, akademii, salonów, wolnomularstwa, szkolnictwa. Czy – twoim zdaniem – myśl oświeceniowa skutecznie oddziaływała na społeczeństwo europejskie?

6. Scharakteryzuj literaturę XVIII w.

7. Omów przemiany w XVIII-wiecznych sztukach plastycznych i wskaż charakterystyczne cechy rokoka i klasycyzmu.

8. Przedstaw najważniejsze zjawiska w muzyce XVIII w. oraz sylwetki jej twórców. Wybierz postać jednego spośród wymienionych w rozdziale kompozytorów i przygotuj krótkie wystąpienie na temat jego życia i twórczości.

9. W jakim stopniu idee ukształtowane w epoce oświecenia mogą – twoim zdaniem – odnosić się do współczesnych sporów światopoglądowych? Jak oceniasz wizję człowieka i życia społecznego zaproponowaną przez twórców oświecenia? Uzasadnij swoje opinie.

PODSUMOWANIE LEKCJI

Oświecenie to nurt kultury europejskiej zapoczątkowany w końcu XVII w. i rozwijający się w XVIII w.	s. 18
Myśl oświeceniową charakteryzowały dążenie do odkrycia reguł rządzących indywidualnym i społecznym życiem człowieka, wiara w potęgę roзумu , w postęp i możliwość budowy lepszego porządku społecznego oraz krytycyzm .	s. 18
Twórcy oświeceniowi byli negatywnie nastawieni do nadmiernych wpływów Kościołów i postulowali laicyzację życia społecznego .	s. 20
Myśliciele oświecenia wypracowali koncepcję naturalnych praw człowieka . Uważali, że należy zmienić relacje między władzą a ludźmi , którzy powinni stać się obywatelami decydującymi o sprawach państwa. Do istotnych wartości oświecenia należały wolność głoszenia poglądów i swoboda sumienia (tolerancja religijna).	s. 20 –21
Do wybitnych myślicieli oświecenia należeli m.in.: Immanuel Kant, John Locke, Charles Louis de Secondat, baron de Montesquieu (Monteskiusz), François-Marie Arouet (Volter), Jean-Jacques Rousseau.	s. 20 –24
Ważnymi wydawnictwami doby oświecenia były angielskie czasopismo „ <i>The Spectator</i> ” i francuska <i>Encyklopedia</i> .	s. 25
XVIII w. to okres aktywności intelektualno-towarzyskiej skupionej m.in. w klubach dyskusyjnych, kawiarniach literackich, akademiach, salonach oraz lożach wolnomularskich.	s. 26
Literatura związana z ideami oświecenia miała charakter dydaktyczny, poruszała tematy społeczne i światopoglądowe. Dużą rolę odegrała powiastka filozoficzna (<i>Kandyd</i> , <i>Kubuś Fatalista i jego pan</i>). Dojrzałą formę osiągnęła powieść .	s. 27 –28
Od lat 60. XVIII w. w literaturze popularny stał się nurt sentymentalizmu . Swoją twórczość rozpoczęli pisarze klasyki weimarskiej , co stanowiło już zapowiedź romantyzmu .	s. 28
W sztukach plastycznych XVIII w. był okresem występowania wielu stylów: baroku , rokoka , klasycyzmu . Architektura oraz malarstwo klasycystyczne korzystały z wzorców i motywów antycznych.	s. 29
W muzyce 1. połowa XVIII w. to okres szczytowego rozwoju twórczości barokowej (<i>Vivaldi</i> , <i>Bach</i> , <i>Händel</i>). Natomiast 2. połowa stulecia oraz pierwsze dekady XIX w. to epoka klasycyzmu (<i>Haydn</i> , <i>Mozart</i> , <i>Beethoven</i>).	s. 32 –33

Immanuel Kant – twórca przełomu w teorii poznania

Immanuel Kant (1724–1804) urodził się w rodzinie rzemieślników w Królewcu. Odebrał surowe religijne wychowanie w duchu luteranizmu. Kant spędził w mieście narodzin praktycznie całe życie. Na tamtejszym uniwersytecie rozpoczął w wieku 16 lat studia filozoficzne i przyrodnicze. Przerwał je po 6 latach w związku ze śmiercią ojca. Przez kolejną dekadę utrzymywał się z udzielania lekcji w zamożnych rodzinach z okolic Królewca. Na uniwersytet powrócił w 1755 r., uzyskując tytuł magistra. Od tego czasu przez prawie pół wieku był jego wykładowcą (od 1770 r. z tytułem profesora katedry logiki i metafizyki; w latach 80. dwukrotnie wybierano go na roczne kadencje rektora). W 1781 r. wydał *Krytykę czystego rozumu* – dziś uważaną za jedną z najważniejszych książek w historii europejskiej filozofii. Kant stał się twórcą kolejnego po Kartezjuszu wielkiego przełomu filozoficznego. Choć nie od razu jego poglądy spotkały się ze zrozumieniem i stały się znane, u schyłku wieku był już postacią uważaną za uosobienie ludzkiego geniuszu i symbolem niemieckiej myśli filozoficznej.

Immanuel Kant na obrazie nieznanego artysty z ok. 1790 r.

Kant autorem „przewrotu kopernikańskiego” w filozofii – myśliciel ten twierdził, że jego tezy dotyczące teorii poznania (epistemologii) stanowią w tej dziedzinie przełom na miarę koncepcji Kopernika w astronomii.

Kant zadał sobie pytanie: w jaki sposób na podstawie naszego **postrzegania rzeczy** możemy powiedzieć cokolwiek o **rzeczach samych w sobie**?

Ludzkie sądy o rzeczach podzielił na:

- sądy *a priori* – niezależne od doświadczenia, mają źródło w samym umyśle; dają się one poznać po tym, że są konieczne i powszechne;
- sądy *a posteriori* – empiryczne, uzyskane dzięki doświadczeniu.

Jako narzędzie poznania Kant cenił zarówno rozum, jak i zmysły – istnieją według niego „dwa pnie poznania”.

Świat zewnętrzny dostarcza treści wrażeń, natomiast rozsądek porządkuje je w czasie i przestrzeni z pomocą pojęć. W ten sposób powstają **wyobrażenia**. Zmysły są bierne, a rozsądek czynny.

Kant i jego przyjaciele przy stole w wyobrażeniu niemieckiego malarza przełomu XIX i XX w. Emila Doerstlinga

Rzeczy same w sobie są niepoznawalne. Dostępny jest nam **przedmiot doświadczenia**, będący zespoleniem wyobrażeń i nieistniejący bez podmiotu (osoby, która doświadcza wrażeń). Doświadczenie przedmiotu nie jest możliwe bez pojęć. **Pojęcia** – sposoby łączenia wyobrażeń przez rozsądek to „formy rozsądku”, czyli kategorie. **Kategorie** (ilość, jakość, stosunek, modalność) są subiektywne, tj. są stosowalne do wszystkiego, czego doświadczamy, ale nie ma powodu zakładać, że są stosowalne do rzeczy samych w sobie.

Sądy *a priori* stosują się do przedmiotów, dzięki temu, że przedmioty nie są od tych sądów niezależne, lecz właśnie przez nie ukształtowane. Dawne przeciwstawienie podmiotu i przedmiotu poznania jest bezzasadne, podobnie jak przeciwstawienie myśli i doświadczenia → **Kant unieważnia spór racjonalizmu z empiryzmem.**

Fragmenty powieści Świat Zofii Jostaina Gaardera:

- Ale czy czas i przestrzeń nie jest czymś, co istnieje poza nami?
- Nie, zdaniem Kanta czas i przestrzeń są właśnie częścią konstytucji człowieka. Czas i przestrzeń to właściwości naszego rozumu, a nie właściwości świata.
- To całkiem nowe spojrzenie.
- Świadomość człowieka nie jest więc bierną „tablicą”, która jedynie przyjmuje wrażenia zmysłowe z zewnątrz. Ona je od razu formuje. Świadomość ma wpływ na nasze pojmowanie świata. Możesz porównać to z sytuacją, gdy wlewasz wodę do szklanego dzbanka. Woda „układa się” zgodnie z kształtem dzbanka. Podobnie nasze wrażenia zmysłowe dopasowują się do naszych „form zmysłowości”.
- Chyba już rozumiem.
- Kant twierdził, że nie tylko świadomość dopasowuje się do rzeczy, lecz także rzeczy dopasowują się do świadomości. Sam Kant określał to jako „przewrót kopernikański” w dziedzinie ludzkiego poznania.
- [...]
- Kant wprowadził istotny podział między „rzeczą w sobie” a „rzeczą dla mnie”. Nigdy nie możemy osiągnąć pewnej wiedzy o rzeczy samej w sobie. Wiemy tylko, jak rzeczy „nam się ukazują”.

Imperatyw kategoryczny – nadrzędna zasada etyczna przyjęta przez Kanta:

Postępuj wedle takiej tylko zasady, co do której mógłbyś jednocześnie chcieć, aby stała się prawem powszechnym.

Dwie rzeczy napędlają umysł wciąż nowym i wciąż rosnącym podziwem i czcią, im częściej i trwalej się nad nimi zastanawiamy: niebo gwiazdziste nade mną i prawo moralne we mnie.

Twierdzę oto: człowiek i w ogóle każda istota rozumna istnieje jako cel sam w sobie, nie tylko jako środek, którego by ta lub owa wola mogła używać wedle swego upodobania.

~ Immanuel Kant

Pomnik Immanuela Kanta w Królewcu

Gotycka katedra w Królewcu, XIV w., oraz zbudowane w jej narożniku w XX w. mauzoleum Immanuela Kanta

W czasach filozofa katedra była świątynią luterańską. Przylegały do niej budynki uniwersyteckie, w których studiował i wyładał Kant. Dziś znajduje się tam m.in. jego muzeum.

3. Europa Zachodnia w XVIII w. – przemiany i konflikty polityczne

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o zmianie dynastii panującej w Hiszpanii i związanej z tym wojnie;
- zapoznasz się z sytuacją wewnętrzną we Francji;
- dowiesz się, jak przebiegał rozwój parlamentaryzmu w Anglii w XVIII w.

Wojna o sukcesję hiszpańską

objęcie tronu
Hiszpanii przez
Filipa V Burbona

W 1700 r. na Karolu II **wygasta hiszpańska linia Habsburgów**. Prawa do tronu Hiszpanii mogło zgłaszać wielu członków koronowanych rodów Europy, mających wśród swoich przodków Filipa III panującego w Madrycie 100 lat wcześniej. Jego wnukami (przez swoje matki) byli zarówno ówczesny król Francji Ludwik XIV, jak i cesarz Leopold I. Kwestia ta jeszcze przed śmiercią Karola II była przedmiotem jego rozważań i wielu negocjacji międzypaństwowych. Ostatecznie wyznał on na swojego następcę Filipa d'Anjou (czytaj: danżu) – **wnuka Króla Słońce**. Wskazany następca objął tron hiszpański jako **Filip V Burbon**, ale polityką Hiszpanii zaczął kierować w przeważającej mierze sam Ludwik XIV.

wojna o sukcesję
hiszpańską

Umocnienie się w Europie pozycji francuskich Burbonów, władających teraz znaczną jej częścią (do Hiszpanii nadal należały m.in. południowe Niderlandy, czyli Flandria, a także Mediolan i Włochy południowe), wzbudziło sprzeciw mocarstw europejskich. **Przeciwko Francji i Hiszpanii utworzyła się koalicja** złożona z Anglii, Holandii, Habsburgów austriackich, większości państw Rzeszy, Portugalii i Sabaudii. Po stronie Burbonów wystąpiła Bawaria. W Hiszpanii wybuchła ponadto wojna domowa, gdyż przeciwko Filipowi V opowiedziała się Katalonia.

Konflikt był następstwem zarówno **zagrożenia**, jakie niósł **wzrost znaczenia Burbonów dla równowagi sił między mocarstwami**, jak i **zadawnionego konfliktu** między tą dynastią a **Habsburgami**. Wreszcie przyczyną były także **ambicje tak zwanych państw morskich** – Anglii i Holandii. Liczyły one na zagarnięcie hiszpańskich kolonii i dalsze umocnienie swojej pozycji w handlu dalekomorskim, który stanowił jedną z podstaw ich potęgi. Dlatego też one pierwsze zawarły sojusz przeciw Burbonom.

Wojna rozpoczęła się w maju 1702 r. i trwała 12 lat. Zakończyły ją **traktaty Francji z Anglią** (od 1707 r. – Wielka Brytania) i **Holandią** w Utrechcie w **1713 r.** oraz **z Habsburgami austriackimi** w Rastatt w **1714 r.** Miały one charakter kompromisowy. W ich wyniku **Filip V pozostał na tronie Hiszpanii**, jednak z zastrzeżeniem, że **korony francuska i hiszpańska nigdy nie zostaną połączone**

w **jednym ręku**. Hiszpania zachowała swoje kolonie, utraciła jednak posiadłości europejskie poza Półwyspem Iberyjskim. **Habsburgowie austriaccy** uzyskali **południowe Niderlandy** oraz **Mediolan, Sycylię i Królestwo Neapolu**. W posiadaniu **Sabaudii** znalazła się **Sycylia** (w 1720 r. Habsburgowie i Sabaudia dokonali między sobą wymiany Sardynii i Sycylii). **Wielka Brytania** otrzymała **Gibraltar i Minorkę** oraz niektóre **posiadłości francuskie w Ameryce Północnej** (obszary nad Zatoką Hudsona i wyspy u ujścia Rzeki Św. Wawrzyńca, zwłaszcza Nową Fundlandię). Ponadto uzyskała **monopol na sprzedaż niewolników** z Afryki w koloniach hiszpańskich w Ameryce Południowej.

Lambert de Hondt (czytaj: dont), Księżę Marlborough przyjmuje francuską kapitulację w bitwie pod Blenheim (czytaj: malbro, blenem), początek XVIII w.

Bitwa pod Blenheim (dzisiaj Höchstädt an der Donau, czytaj: hychsztat, w Niemczech) miała miejsce 13 sierpnia 1704 r. Siłami koalicji antyfrancuskiej dowodził John Churchill (czytaj: dżon czerczil), pierwszy książę Marlborough (przodek Winstona Churchilla – premiera Wielkiej Brytanii w czasie II wojny światowej). Rozbił on wojska francusko-bawarskie, co zapoczątkowało szereg klęsk wojennych Francji. Zaczęła ona odnosić sukcesy dopiero od 1710 r. Ostatecznie jednak żadna ze stron nie była w stanie osiągnąć rozstrzygającego zwycięstwa.

Francja w okresie panowania Ludwika XV (1715–1774)

W 1715 r. zmarł **Ludwik XIV**. Choć mogło się wydawać, że jego panowanie wyniosło Francję na szczyty potęgi, w istocie stanowiło załamek głębokiego kryzysu. Prowadzone przez niego wojny zrujnowały i zadłużyły skarb. Jego następca – **Ludwik XV** – był prawnukiem swojego słynnego poprzednika i w chwili objęcia tronu miał 5 lat (synowie i wnukowie Ludwika XIV już nie żyli, z wyjątkiem Filipa V panującego w Hiszpanii i wykluczonego z dziedziczenia tronu w Paryżu). W ciągu pierwszych 8 lat panowania małoletniego władcy **regencję** sprawował bratanek Ludwika XIV – **książę orleański Filip II**. Sam liczył zresztą na zdobycie korony i budował własne stronnictwo, dopuszcza-

◀ Ludwik XV

regencja księcia
Orleanu

- ▶ jąc między innymi do większych wpływów arystokrację oraz przywracając parlamentowi paryskiemu uprawnienia utracone w okresie frondy (zobacz rozdz. III.2.). Chodziło o to, by parlament, rejestrując edykt królewski, miał prawo remonstracji, czyli uznania edyktu za niezgodny z prawem. Po kilku latach, gdy okazało się, że nowe zasady rządzenia są nieskuteczne, stopniowo powrócił do polityki wewnętrznej stosowanej przez Ludwika XIV. We Francji trwały **rzady absolutne**.

Podjęte przez księcia orleańskiego **starania o zmniejszenie zadłużenia państwa** odniosły tylko ograniczone efekty. Rozwiązaniem miała być koncepcja podsunęta przez szkockiego ekonomistę **Johna Lawa** (czytaj: dżona łota), który został z czasem generalnym kontrolerem (ministrem) finansów Francji. Zaproponował on emisję papierowych pieniędzy, aby napędzić kredyt, a przez to gospodarkę kraju. Utworzono w tym celu prywatny Bank Generalny oraz powiązano z nim **Kompanię Missisipi**, która uzyskała monopol na handel w koloniach francuskich w Ameryce Północnej (w Luizjanie). Wkrótce połączono z nią kompanie prowadzące handel z zamorskimi posiadłościami Francji w Azji i Afryce. Dług państwowy zamieniano częściowo na akcje Kompanii, co miało rozwiązać problem zadłużenia. Bank Lawa kredytował też państwo. Zachęcano Francuzów do inwestowania w działania prowadzone w Luizjanie, które miały przynieść wielkie zyski. Do **1720 r.** wartość akcji Kompanii błyskawicznie rosła. Kie-

dy jednak okazało się, że przynoszone przez nią dochody są niewielkie, nastąpiło **załamanie kursu akcji na giełdzie**, co zrujnowało inwestorów. Law uciekł z kraju. Jednak dług państwowy zmalał o połowę, a gospodarka rzeczywiście uległa ożywieniu.

**Holenderska karykatura z 1720 r.
przedstawiająca Johna Lawa i jego
„handel powietrzem”**

Projekty Johna Lawa były wprowadzane w życie także w Anglii i Holandii. W 1720 r. krach finansowy dotknął również Holendrów, którzy interesy Lawa, oparte na wygórowanych nadziejach na zyski z handlu zamorskiego, określili „handel powietrzem”.

Król Ludwik XV na portrecie Gustafa Lundberga, sprzed 1740 r., i jego żona Maria Leszczyńska (córka króla Polski Stanisława Leszczyńskiego) na portrecie Alexisa Simona Belle'a (czytaj: aleksisa simona bela), ok. 1730 r. Ich ślub odbył się w 1725 r.

Królowa trzyma na kolanach najstarszego syna – Ludwika Ferdynanda – ojca trzech późniejszych królów Francji: Ludwika XVI, Ludwika XVIII i Karola X.

W 1726 r. Ludwik XV objął oficjalnie osobiste rządy, choć faktycznie decydującą rolę odgrywał przez następne 17 lat **pierwszy minister, kardynał André-Hercule de Fleury** (czytaj: andre erkul de flori). Okazał się on sprawnym administratorem – na najwyższe urzędy wprowadził fachowców i zmniejszył wydatki. W latach 30. państwo odzyskało równowagę budżetową. We Francji rozpoczął się **okres pomyślności** – wzrastała systematycznie produkcja i handel. Podniesiono podatki (których nie płaciło jednak duchowieństwo i szlachta) oraz opłaty za koncesje wydawane na działalność gospodarczą. Była ona, zgodnie z założeniami merkantyizmu, w dalekim stopniu kontrolowana przez państwo. Rozwijał się w tym okresie bardzo pomyślnie francuski handel kolonialny. Zyski wzrosły jeszcze bardziej, gdy władze zdecydowały się na likwidację niektórych związanych z nim monopolii.

Król Ludwik XV zaczął sprawować bardziej samodzielne rządy po śmierci kardynała de Fleury w 1743 r. Jednak nie cieszył się wiel-

Markiza de Pompadour (1721–1764) na portrecie autorstwa François Bouchera (czytaj: franśla buszera) z 1756 r.

Markiza de Pompadour wspierała na dworze zwolenników myśli oświeceniowej. Popierała m.in. wydawców *Encyklopedii* i zainicjowała powołanie Szkoły Wojskowej w Paryżu i fabryki porcelany w Sèvres (czytaj: sewr).

markiza
de Pompadour

kim autorytetem. Przyczynił się do tego zwłaszcza jego hulawczy tryb życia i uleganie faworytom. Wśród nich była sławna **markiza de Pompadour**, która zasłużyła się wspieraniem działalności twórców epoki oświecenia. Jednocześnie uczestniczyła w intrygach dworskich i popierała interesy prywatnych osób.

problemy
finansowe

Francja rozwijała się gospodarczo, choć korzyści z tego były udziałem wąskich, uprzywilejowanych grup społecznych. Jednak **skarb państwa znów znalazł się w złej kondycji**. Ludwik XV nie umiał prowadzić skutecznej polityki finansowej. Duże sumy przeznaczano na zwalczanie kryzysu rolnictwa, który trwał od czasu kolbertyzmu, oraz na prowadzenie kosztownych, a ponadto niepomyślnie zakończonych wojen. Po wojnie siedmioletniej znów zrezygnowano z oszczędności i ogromne kwoty wydawano na utrzymanie dworu. Ponowne załamanie ekonomiczne nastąpiło we Francji w latach 80., u progu rewolucji, stając się jedną z głównych jej przyczyn.

Rozwój parlamentaryzmu angielskiego

powołanie
Królestwa Wielkiej
Brytanii

Za rządów królowej Anny Stuart w **1707 r.** nastąpiło przekształcenie istniejącej od ponad 100 lat unii personalnej **angielsko-szkockiej w unię realną**. Parlament szkocki przestał istnieć, a przedstawiciele Szkocji zasiedli w parlamencie **Wielkiej Brytanii** – jak odtąd nazywało się wspólne państwo (określeń „Wielka Brytania”, „brytyjski” używa się zwyczajowo, choć nieprecyzyjnie, wymiennie z określeniami „Anglia”, „angielski”).

Traktat z 1707 r. o zawarciu unii między Anglią i Szkocją oraz powołaniu do życia Królestwa Wielkiej Brytanii

W 1714 r., na mocy ustawy o następstwie tronu z 1701 r., korona brytyjska przeszła w ręce **elektora Hanoweru**, który objął panowanie jako **Jerzy I**. W czasach tego władcy oraz jego następcy – **Jerzego II** (król w latach 1727–1760) – utrwaliły się w Wielkiej Brytanii rządy parlamentarne. Przyczyniła się do tego stabilizacja sytuacji wewnętrznej – rozwój gospodarczy kraju oparty na produkcji krajowej i handlu zamorskim, dobrze rozwinięty rynek wewnętrzny oraz brak konfliktów monarchów z parlamentem.

▶ panowanie dynastii hanowerskiej

Wybory parlamentarne do Izby Gmin z 1715 r. przyniosły **zwycięstwo wigów**. Następujące po sobie kolejne sukcesy wyborcze zapewniły im sprawowanie władzy aż **do 1762 r.** Szybko ukształtował się w Wielkiej Brytanii system rządów określany jako **parlamentarno-gabinetowy**. Było to – po pierwsze – konsekwencją ustawy z 1716 r. przedłużającej kadencję Izby Gmin z 3 do 7 lat. Po drugie – wynikało z nieuczestniczenia Jerzego I w posiedzeniach ministrów ze względu na jego częste pobyty w Hanowerze (zresztą władca nigdy nie nauczył się języka angielskiego).

▶ system parlamentarno-gabinetowy

W efekcie **gabinet ministrów** przekształcił się z rady doradczej króla w samodzielny organ, który **przejął na drodze zwyczajowej uprawnienia królewskie** i skupił w swoim ręku najwyższą władzę wykonawczą w państwie. Obradował pod przewodnictwem pierwszego ministra. Odtąd to rząd wskazywał nowych członków Izby Lordów i mianował urzędników. **Gabinet odpowiadał solidarnie przed parlamentem** za działania każdego z ministrów. Monarcha zachował prawo mianowania ministrów, ale przyjęła się praktyka, że powołuje ich spośród działaczy **partii mającej większość w Izbie Gmin**. Teoretycznie król posiadał prawo weta wobec ustaw, ale po raz ostatni skorzystała z niego królowa Anna w roku 1707 r. W następnych dziesięcioleciach uznano, że to królewskie uprawnienie wygasło wskutek nieużywania i w ten sposób **parlament** zyskał pełne prawo **uchwalania ustaw**.

Robert Walpole (czytaj: łolpol; 1676–1745) – premier Wielkiej Brytanii w latach 1721–1742, na portrecie z warsztatu francuskiego malarza Jeana Baptiste’a van Loo (czytaj: żana batista wan lo), 1740 r.

Walpole jako szef partii wigów, reprezentującej interesy gentry i powiązanego z nią bogatego mieszczaństwa, prowadził politykę korzystną dla rozwoju rolnictwa, handlu i produkcji manufakturowej. Tworzył sprzyjające warunki do dalszych przemian społeczno-gospodarczych. Obniżył podatki, a także wspierał produkcję i eksport.

Dostęp do praw politycznych był w Wielkiej Brytanii **ograniczony** zarówno przez kryterium wyznawanej religii (katolicy nie mogli być wybierani do Izby

Gmin), jak i posiadanego majątku. Większość posłów wybierano **w miastach i miasteczkach**, które prawo reprezentacji w parlamencie uzyskały jeszcze w średniowieczu. Zasady określające, kto spośród ich mieszkańców może być wyborcą, pochodziły także z odległych czasów. Bardzo często posła do Izby Gmin wybierała grupa licząca od kilkunastu do kilkudziesięciu osób zależnych od miejscowego właściciela ziemskiego. Z **hrabstw** (okręgów wiejskich, czyli w istocie ziemiańskich) pochodziło natomiast mniej niż 20% składu izby – obowiązywał tu **cenzus majątkowy dla wyborców**. Pod koniec XVIII w. **prawa wyborcze** posiadało w Wielkiej Brytanii tylko około **300 tysięcy mężczyzn**. Bardzo wysoki **cenzus** ustalono **dla kandydatów na posłów** zarówno z hrabstw, jak i z miast. W efekcie **Izba Gmin** była zdominowana przez najbogatszą część społeczeństwa. Z kolei członkostwo w **Izbie Lordów** przysługiwało dziedzicznie przedstawicielom starych rodów arystokratycznych – **parom Anglii i Szkocji**. Ponadto zasiadali w niej **lordowie nowo mianowani** formalnie przez króla (a w praktyce – przez rząd), wywodzący się najczęściej z gentry.

Cenzus – wymóg, który trzeba spełnić, aby być dopuszczonym do korzystania z określonych uprawnień. Może dotyczyć np. pochodzenia społecznego, posiadanego majątku, płci, wieku lub wykształcenia.

objęcie tronu przez
Jerzego III

- ▶ Objęcie tronu w **1760 r.** przez **Jerzego III**, dążącego do odzyskania realnego wpływu na rządy, oraz utrata przez wigów większości w parlamencie doprowadziły do **kryzysu systemu gabinetowo-parlamentarnego**. Król współpracował z **torysami**, jednak bardzo często zmieniał premierów. Ponadto kilkuletni nieurodzaj w rolnictwie i ogromne koszty udziału Wielkiej Brytanii w wojnie siedmioletniej (1756–1763) skutkowały problemami gospodarczymi i zadłużeniem skarbu państwa. Wraz ze wzrostem podatków było to przyczyną niezadowolenia społecznego.

Tamiza i londyńska Tower (czytaj: tałer) na obrazie Samuela Scotta (czytaj: skota) z 1771 r.

Dopiero powołanie w 1783 r. nowego rządu na czele z **Williamem Pittem Młodszym** ustabilizowało sytuację polityczną. Oznaczało też faktyczne przywrócenie gabinetowo-parlamentarnego systemu rządów. Pitt pełnił funkcję premiera przez ponad 20 lat (1783–1801 i 1804–1806). Przeprowadził reformę finansów państwowych i administracji. Król Jerzy III, cierpiący od 1788 r. na przewlekłą chorobę, którą zinterpretowano jako zaburzenia umysłowe, przestał odgrywać liczącą się rolę polityczną.

◀ rząd Williama Pitta Młodszego

William Pitt Młodszy (1759–1806) na portrecie autorstwa George’a Romneya (czytaj: dżordża romneja), ok. 1783 r.

William Pitt był najmłodszym premierem w dziejach Wielkiej Brytanii. Stanowisko to objął w wieku 24 lat.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie miała wojna o sukcesję hiszpańską dla pozycji międzynarodowej toczących ją państw.
2. Scharakteryzuj sposób sprawowania władzy we Francji w czasach Ludwika XV. Z jakimi problemami mierzył się kraj w tym okresie?
3. Wytlumacz, jakie czynniki umożliwiły rozwój parlamentaryzmu angielskiego w XVIII w.
4. Poszukaj w literaturze popularnonaukowej dodatkowych informacji na temat dziejów Francji i Wielkiej Brytanii w XVIII w. Porównaj sytuację wewnętrzną w obu krajach. Jakie źródła napięć i konfliktów społecznych oraz politycznych się w nich pojawiły?
5. Zastanów się, jaki związek mogły mieć idee społeczno-polityczne oświecenia z sytuacją polityczną we Francji i w Anglii. Czy poglądy myślicieli oświecenia były – twoim zdaniem – bezpośrednią reakcją na te dwa systemy rządów, które mogli obserwować?

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 38 ▶ Po **wygaśnięciu hiszpańskiej linii Habsburgów** tron w Madrycie objął wnuk panującego we Francji Ludwika XIV – **Filip V Burbon**.
- s. 38 ▶ **Wojna o sukcesję hiszpańską** trwała w latach 1702–1714. W jej wyniku **Hiszpania utraciła posiadłości europejskie** – m.in. południowe Niderlandy, Mediolan i Neapol na rzecz **Habsburgów austriackich**. Znaczne korzyści z wojny odniosła **Wielka Brytania**.
- s. 39 ▶ Po śmierci w 1715 r. Ludwika XIV **we Francji** nastąpił okres regencji sprawowanej w imieniu małoletniego **Ludwika XV**. W kolejnych latach problemem kraju było zadłużenie państwa oraz rywalizacja o władzę na dworze królewskim.
- s. 42 ▶ Od lat 20. do początku lat 80. XVIII w. Francja przeżywała **rozwój gospodarczy**, jednak po wojnie siedmioletniej doszło do **zapaści skarbu państwa**. Korzyści ekonomiczne stały się udziałem nielicznych grup społecznych, a ciężary były nierównomiernie rozłożone (szlachta i duchowieństwo nie płaciły podatków). **Nierówności społeczne** oraz skutki kryzysu rolnictwa i niepomyślnego zakończenia wojny stawały się coraz dotkliwsze w przededniu nadciągającej rewolucji.
- s. 42 ▶ W 1707 r. związek Anglii i Szkocji został przekształcony z unii personalnej w unię realną. Powstało **Królestwo Wielkiej Brytanii**.
- s. 43 ▶ W 1714 r. objął władzę **Jerzy I** – pierwszy przedstawiciel dynastii hanowerskiej na tronie angielskim. On i jego następca **Jerzy II** (panujący **do 1760 r.**) pozwolili na umocnienie się rządów parlamentarnych w Wielkiej Brytanii.
- s. 43 ▶ **System sprawowania władzy**, jaki ukształtował się w Wielkiej Brytanii, jest określany jako **gabinetowo-parlamentarny**. Decydującą rolę odgrywał w nim gabinet ministrów na czele z premierem – odpowiedzialny przed parlamentem.
- s. 44 ▶ **Próba odbudowania znaczenia władzy królewskiej przez Jerzego III** i odzyskania należących dawniej do monarchy uprawnień **nie powiodła się**. Kraj w latach 60. przeżywał kryzys polityczny.
- s. 45 ▶ Ustabilizowanie sytuacji w Wielkiej Brytanii było zasługą zwłaszcza **Williama Pitta Młodszego**, premiera od 1783 r.

4. Przemiany ustrojowe w krajach sąsiadujących z Rzeczpospolitą

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z przemianami zachodzącymi w Rosji;
- dowiesz się, co oznacza pojęcie absolutyzmu oświeconego;
- przeczytasz o najwybitniejszych władcach państw sąsiadujących z Rzeczpospolitą i przeprowadzanych przez nich reformach ustrojowych oraz udziale w konfliktach międzynarodowych.

Rosja

W 1682 r. na tronie rosyjskim zasiadł niespełna dziesięcioletni **Piotr I**, nazwany później **Wielkim**. Po okresie regencji objął faktyczną władzę w 1689 r. Formalnie przez następne kilka lat współrządził z bratem Iwanem V, który jednak do spraw państwowych się nie wtrącał. Piotr Wielki panował do 1725 r. Przeszedł do historii jako twórca potęgi imperialnej Rosji i głębokiej reformy modernizującej państwo na wzór krajów Europy Zachodniej.

◀ reformy Piotra I Wielkiego

Car **zbudował flotę wojenną i zreorganizował wojska lądowe**, wprowadzając systematyczny pobór rekrutów. Ponadto utworzył akademię marynarki, inżynierii i artylerii. Pozwoliło to Rosji wystawić **200-tysięczną**, dobrze dowodzoną i wyszkoloną armię.

Piotr I zreorganizował **władze centralne** i wzmocnił absolutystyczną władzę carską. W 1711 r. utworzył **Senat Rządzący**, którego członków sam nominował. Senat miał wspierać władcę w nadzorze nad administracją i sądownictwem, a ponadto zastępować go w podstawowych funkcjach wówczas, gdy monarcha był nieobecny (np. dowodził armią w czasie działań wojennych). Ponadto Piotr I wprowadził podział kraju na **gubernie**.

◀ likwidacja Dumy bojarskiej

Piotr I na portrecie autorstwa Jeana-Marca Nattiera (czytaj: żana-marka natjera), 1717 r.

Piotr I pasjonował się wojskowością i zagadnieniami technicznymi, zwłaszcza budową okrętów. Już jako car odbył podróż po zachodniej Europie i przekonał się o potrzebie daleko idących reform w Rosji. Wśród pierwszych były zmiany, jakie wymusił w sferze obyczajów. Bojarzy (arystokracja) i szlachta musieli m.in. zgolić brody i ubierać się w stroje takie, jak noszono na Zachodzie.

Car **podporządkował** organizacyjnie **Cerkiew prawosławną państwu** (1721 r.) – postawił na jej czele **Świątobliwy Synod**. Przewodził mu wyznaczany przez cara oberprokurator. Był to urzędnik zajmujący zwierzchnią pozycję wobec wchodzących w skład Synodu dostojników kościelnych, również wskazywanych przez cara.

tabela rang ▶ Piotr I wprowadził tak zwaną **tabelę rang** w służbie wojskowej i cywilnej, która przetrwała do końca istnienia carskiej Rosji. Wyznaczała ona drogę kariery, jaką można było zrobić na usługach państwa. Ustalono hierarchię 14 rang, a dojście do ósmej oznaczało nobilitację dla osoby niepochozącej ze szlachty. Car nałożył przy tym na członków stanu szlacheckiego obowiązek podejmowania służby w ramach tego systemu.

W dziedzinie gospodarczej Piotr I prowadził politykę **merkantylistyczną**. Popierał rozwój eksportu i manufaktur – zwłaszcza pracujących na potrzeby wojska. Rosnące nakłady finansowe na wojsko były powodem **wzrostu podatków**. Obciążeni nimi zostali głównie chłopi.

W okresie panowania Piotra I powstały pierwsze świeckie szkoły. Wprowadzono nowe, uproszczone pismo – **grażdankę**. W miejsce kalendarza bizantyńskiego (prawosławnego), w którym lata liczono od stworzenia świata, przyjęto **kalendarz juliański** (stary styl). Nie zdecydowano się jednak na wprowadzenie kalendarza gregoriańskiego (nowy styl), który w niektórych krajach europejskich (w tym w Rzeczypospolitej) był używany od końca XVI w.

wielka wojna północna ▶ W latach **1700–1721** trwała **wielka wojna północna** (zwana też niekiedy III wojną północną) – kontynuacja zmagania państw o jak najsilniejszą pozycję w basenie Morza Bałtyckiego. Dla Rosji zdobycie szerokiego, swobodnego dostępu do Bałtyku było konieczne ze względów zarówno gospodarczych, jak i militarnych. Cel ten Rosja mogła osiągnąć jedynie **kosztem Szwecji**, przeciwko której sprzymierzyła się między innymi z Saksonią. Piotr I odniósł w tej

bitwa pod Poltawą ▶ wojnie zwycięstwo. Decydujące znaczenie miała **bitwa pod Poltawą w 1709 r.** Na mocy postanowień **pokoju w Nystad z 1721 r.** Rosja uzyskała pozostające dotąd w rękach Szwedów **Inflanty, Estonię** oraz tereny leżące u wschodniego krańca Zatoki Fińskiej i nad jeziorem Ładoga – **Ingrię i południową Karelię**. Stała się w konsekwencji **państwem dominującym nad Bałtykiem**. Odtąd jako jedno z mocarstw (obok Anglii, Francji i Austrii) wpływała na kształt **polityki ogólnoeuropejskiej**. Było to możliwe między innymi dlatego, że zarówno Polska, jak i Szwecja stały się państwami zależnymi od Rosji. Zwieńczeniem ambicji Piotra I i jego starań o uczynienie z Rosji potęgi było przyjęcie przez niego **w 1721 r. tytułu imperatora** – równoznacznego z godnością **cesarską**. Rosja stała się drugim cesarstwem na kontynencie.

przyjęcie tytułu cesarskiego przez Piotra I

Na terenie Ingrii, u ujścia Newy, Piotr I założył **nową stolicę Rosji – Sankt-Petersburg**. Jej budowa rozpoczęła się w 1703 r., czyli jeszcze w początkach wojny ze Szwecją, gdy tylko wojska carskie opanowały te tereny.

Twierdza Pietropawłowska w Sankt-Petersburgu – widok współczesny

Potężna twierdza usytuowana na Wyspie Zajęczej była pierwszą budowlą wzniesioną podczas zakładania Petersburga. Do końca istnienia Rosji carskiej znajdowało się tu najślawniejsze rosyjskie więzienie, do którego trafiali zwłaszcza skazańcy polityczni, także polscy działacze niepodległościowi.

Po śmierci Piotra I nastąpiło w latach 1725–1730 chwilowe osłabienie władzy centralnej. Wzmocniły ją jednak dwie kolejne **cesarzowe** – **Anna Iwanowna** (1730–1740) i **Elżbieta Piotrowna** (1741–1762). W tym okresie **wzmocniła się pozycja społeczna szlachty**, która uzyskała wyłączone prawo do posiadania ziemi. Nastąpił prawie całkowity zanik wolnego chłopstwa oraz wzrost pańszczyzny i innych ciężarów. Postępujące uprzywilejowanie szlachty w społeczeństwie nie oznaczało jednak jej większej roli politycznej.

Po śmierci cesarzowej Elżbiety w **1762 r.** jej następcą został **Piotr III** – władca **księstwa Holsztynu** należącego do niemieckiej Rzeszy. Był on wnukiem Piotra I przez swoją matkę, a więc w **linii żeńskiej**. Panował jedynie przez pół roku, po czym został **obalony w wyniku zamachu stanu**. Dokonała tego wsparta przez wojsko **żona cara**. Ona także pochodziła z jednej z **niemieckich dynastii** (Anhalt-Zerbst), urodziła się w Szczecinie. Poślubiając w 1745 r. przyszłego cara, **przeszła na prawosławie** i zmieniła swoje imię Zofia Fryderyka na **Katarzyna**. Do historii przeszła jako **cesarzowa Katarzyna II Wielka**. Panowała w latach **1762–1796**. Zmuszony do rezygnacji z tronu, Piotr III następnie został zamordowany.

▶ panowanie
Katarzyny II
Wielkiej

Nowa imperatorowa, otoczona bardzo wąskim gronem doradców, wprowadziła **system rządów osobistych** o charakterze absolutystycznym. Cerkiew prawosławną pozbawiono dóbr ziemskich, które posłużyły jako nadania dla szlachty. Caryca zlikwidowała poza tym ponad połowę istniejących klasztorów. Jeszcze wyraźniejsze stało się za jej rządów **uprzywilejowanie stanu szlacheckiego**. Szlachtę zwolniono z płacenia podatków i wprowadzonego przez Piotra I obowiązku służby wojskowej i cywilnej. Grupa ta uzyskała także szerokie możliwości prowadzenia działalności handlowej i zakładania manufaktur, których pracownikami byli w większości chłopci pańszczyźniani.

Chłopów całkowicie podporządkowano szlacheckim panom. Szlachcic mógł nimi dobrowolnie rozporządzać, na przykład sprzedąć bez ziemi, którą uprawiali. Mógł też zesać niepokornego poddanego na katorgę (ciężkie roboty) na Syberii. Wyzysk chłopów pańszczyźnianych w Rosji, znacznie większy niż w innych krajach europejskich, prowadził do buntów. Największy to **powstanie Jemieliana Pugaczowa**, w którym wzięli udział również Kozacy i część podbitych przez Rosję ludów Syberii. Trwało ono 2 lata (1773–1775), zanim zostało krwawo stłumione. W jego następstwie **została zlikwidowana** między innymi **autonomia Kozaków zaporoskich**.

Katarzyna II na portrecie autorstwa Alexandra Röslinga (poprawionym przez Fiodora Rokotowa), ok. 1770 r.

Katarzyna II starała się uchodzić za monarchinię kierującą się ideami oświecenia. Za taką uważało ją wielu jego twórców, w tym Wolter i Diderot, z którymi cesarzowa utrzymywała ożywioną korespondencję. Zwołana na początku panowania cesarzowej komisja do spraw reformy prawa – złożona z przedstawicieli szlachty, kupców, a nawet chłopów – została po 2 latach rozwiązana. Opracowane przez komisję dokumenty, które jednak nie zostały przyjęte, zawierały hasła oświeceniowe, wychwalały tolerancję, wolność prasy, upowszechnienie edukacji; potępiały tortury, surowość kar i wyrażały dezaprobatę dla poddaństwa chłopów. Sformułowania takie spotkały się z entuzjastycznym przyjęciem wśród zwolenników oświecenia w Europie i ugruntowały wizerunek Katarzyny II jako oświeconej władczyni. W rzeczywistości miały charakter jedynie propagandowy. Zakres zmian w kraju w duchu oświeceniowym okazał się nader ograniczony, a rządy imperatorowej przybrały charakter despotyczny.

Aleksander Radiszczew (1748–1802) na rosyjskim znaczku pocztowym z 2013 r.

Aleksander Radiszczew – wybitny przedstawiciel rosyjskiego oświecenia opublikował w 1790 r. powieść *Podróż z Petersburga do Moskwy* krytykującą zarówno stosunki społeczne w Rosji (zwłaszcza ucisk chłopów), jak i absolutystyczny system rządów. Za swoje dzieło został skazany na karę śmierci, zamienioną następnie na zesłanie na Syberię.

reformy
administracyjne

- Katarzyna II dokonała **reformy administracji** – kraj podzielono na **50 guberni**, a te – na powiaty liczące po 20–30 tysięcy mieszkańców. Natomiast szeroko zakrojone **plany reformy szkolnictwa** zrealizowano w niewielkim stopniu. W dwuletnich szkołach podstawowych (usytuowanych w miastach powiatowych i stolicach guberni) i czteroletnich średnich (gubernialnych) miała się

uczyć bezpłatnie młodzież bez względu na pochodzenie społeczne. W 1792 r. w 302 szkołach nauczało jednak tylko 718 nauczycieli, a liczba uczniów wynosiła około 20 tysięcy, w tym około 1800 dziewcząt. Prestiżową pozycję zajmowała szkoła wojskowa dla chłopców – **Korpus Paziów**.

Katarzyna II odniosła sukces w polityce zagranicznej – **opanowała** obszary u wybrzeży Morza Czarnego, na których rozpościerał się dotąd **Chanat Krymski**. Powstały tam wkrótce ważne strategicznie i gospodarczo porty w Odesie i Sewastopolu. Podporządkowała także Rosji **Gruzję**. Ponadto od połowy XVIII w. coraz wyraźniej ujawniały się dążenia do aneksji jakiejś części terytorium **Rzeczypospolitej**. W skomplikowanej sytuacji międzynarodowej (wojna z Turcją) doprowadziły one do decyzji Katarzyny II o **I rozbiorze**. Wcześniej Prusy wielokrotnie usiłowały nakłonić Rosję do rozbioru. Jednak Piotr I i jego następcy, a początkowo także Katarzyna II, uważali, że Rosję stać na utrzymanie pod swoją władzą całej Polski, więc nie muszą się nią z nikim dzielić. Dzięki rozbiorowi rosyjska władczyni osiągnęła kosztem Polski terytorium od dawna znajdujące się w planie zamierzonych aneksji.

Królestwo Prus

W 1688 r. władcą Brandenburgii-Prus został syn Fryderyka Wilhelma Hohenzollerna (Wielkiego Elektora) – Fryderyk III. **Dynastia Hohenzollernów** stopniowo umacniała swoją pozycję i nowy władca postanowił dać temu wyraz poprzez przyjęcie tytułu królewskiego. Po kilkunastu latach panowania uzyskał zgodę cesarza na koronację na króla Prus z racji posiadania suwerennej władzy w Prusach Książęcych. **W 1701 r. koronował się na króla w Prusach** (tak brzmiał jego oficjalny tytuł) i przyjął imię **Fryderyk I**. W Europie wkrótce zaakceptowano jego tytuł królewski i istnienie **Królestwa Prus**. Jedynie Rzeczpospolita nie uznawała tego faktu aż do 1764 r. Podobne stanowisko zajmowało Państwo Kościelne.

dynastia
Hohenzollernów

◀ Królestwo Prus

Twórcą wojskowej potęgi Prus był **Fryderyk Wilhelm I** (król w latach 1713–1740). Odszedł on od panującej w Europie reguły, zgodnie z którą armia miała charakter najemny. Zamiast tego wprowadził **powszechny obowiązek służby wojskowej**. Podzielił kraj na okręgi, z których każdy dostarczał rekrutów do konkretnej jednostki wojskowej. Żołnierze pochodzili **z chłopstwa** (przy czym ze służby zwolniono właścicieli gospodarstw), w mniejszym stopniu spośród mieszczan. Rekruci przechodzili jedno- lub dwuroczne szkolenie, a potem brali udział w corocznych ćwiczeniach. **Szlachta** tworzyła natomiast **kadre oficerską**. Jej część stanowili wy-

Żołnierz przybocznego pułku królewskiego – tzw. gwardii olbrzymów na obrazie Johanna Christofa Mercka (czytaj: johana kristofa merka), 1718 r.

Fryderyk Wilhelm I utworzył reprezentacyjny pułk zwany gwardią olbrzymów (niem. *Lange Kerls* – długie chłopcy), do której zaciągał z całej Europy mężczyzn o wzroście powyżej 190 centymetrów.

reforma wojskowa
◀ Fryderyka
Wilhelma I

chowankowie utworzonego w 1722 r. **korpusu kadetów**. Wprowadzony system pozwolił Prusom na stworzenie czwartej co do wielkości armii w Europie, liczącej u schyłku panowania Fryderyka Wilhelma I **83 tysiące żołnierzy**. Panowała w niej nieznana dotąd karność i dyscyplina. Władca, który skoncentrował wysiłek kraju na celach militarnych i dla którego armia stanowiła wielką pasję, był nazywany „królem sierżantem”. Jednak w trakcie jego panowania Prusy nie toczyły większych wojen (najpoważniejszą był ich **udział w wielkiej wojnie północnej**, dzięki któremu zdobyły kosztem Szwecji **Pomorze Szczecińskie**).

Utrzymanie tak rozbudowanej armii, pochłaniającej ponad 3/4 budżetu państwa, było możliwe dzięki przeprowadzonej przez króla reorganizacji administracji i systemu podatkowego oraz dbałości o rozwój gospodarczy kraju. **Wieloszczeblową administrację** podporządkowano organom centralnym. Ograniczając zobowiązania chłopów wobec szlachty i zakazując importu zboża, władca zapewnił wzrost dochodowości **gospodarstw chłopskich**. Ich rozwój leżał w interesie państwa, gdyż stanowiły one główne źródło podatków. Fryderyk Wilhelm I popierał również rozwój **manufaktur**. Ściągał osadników chłopskich, a także kupców i rzemieślników z innych krajów Rzeszy, a nawet spoza niej. Zapewniał im korzystne warunki gospodarowania. Ważną rolę w rozwoju gospodarczym kraju odegrali imigranci: francuscy hugenoci i ludność żydowska.

Władcą, który uczynił z Królestwa Prus prawdziwe mocarstwo europejskie, był **Fryderyk II**, nazwany później **Wielkim**. Panował w latach **1740–1786**. Przeprowadził on dalszą **rozbudowę armii**. Jej liczebność w czasie pokoju osiągnęła 150–200 tysięcy żołnierzy. W polityce wewnętrznej król dążył do **centralizacji władzy** i starał się sam decydować o najważniejszych sprawach w państwie – czytał liczne raporty i wydawał bardzo szczegółowe instrukcje podwładnym. **Reformując państwo**, odwoływał się jednocześnie do bliskich mu **idei oświeceniowych**. Wdrażał je w życie w stopniu, w jakim uważał je za użyteczne. Był jednym z tych monarchów, którzy w pełni rozwinęli system sprawowania władzy nazwany przez historyków **absolutyzmem oświeconym**.

rozbudowa armii ▶

absolutyzm
oświecony ▶

Absolutyzm oświecony

- Ta forma absolutyzmu rozwijała się w Europie w 2. połowie XVIII w. Władcy uzasadniali wybór tej metody sprawowania władzy filozofią oświecenia. Zgodnie z nią panujący to „pierwszy sługa państwa”, którego misją jest zapewnienie poddanym sprawiedliwego porządku prawnego, opieki, bezpieczeństwa i tolerancji religijnej. „Oświecony”, wykształcony monarcha miał unowocześnić państwo, doprowadzić do laicyzacji stosunków społecznych, rozwinąć szkolnictwo oraz sprzyjać działalności uczonych i artystów. Aby być skutecznym, musiał dysponować silną władzą, którą poddani zaakceptowaliby ze względu na dobroczynne skutki. W rzeczywistości w monarchiach tego typu rozbudowywano systemy drobiazgowych norm prawnych oraz administracji i policji, które służyły kontroli poddanych.
- Formy, jakie przybierał absolutyzm oświecony, były różnorodne. Zależały od osobowości panujących oraz stosunków społeczno-gospodarczych kraju. Ustrój ten najpełniejszy kształt przybrał w Prusach (Fryderyk II Wielki), Austrii (Maria Teresa, a zwłaszcza Józef II) i Szwecji (Gustaw III). W mniejszym stopniu został wprowadzony w Hiszpanii, Portugalii i Rosji (Katarzyna II) – ze względu na brak gotowości do głębszych przemian społecznych (w odniesieniu do chłopów), czy zbyt silnie zakorzenionych elementów wschodniego despotyzmu.

Fryderyk II przeprowadził **reorganizację sądownictwa**, a także prawa cywilnego oraz zakazał stosowania tortur w śledztwie i ograniczył stosowanie kary śmierci. **Wprowadził tolerancję religijną**, a ponadto złagodził dyskryminację Żydów. **Zniósł poddaństwo chłopów w dobrach państwowych**. Podjął wszechstronne **działania na rzecz rozwoju gospodarki**, kierując się **zasadami merkantylizmu**. Dbał o rozwój rolnictwa poprzez wprowadzenie nowych technologii oraz upraw (zwłaszcza ziemniaków) i zagospodarowanie nieuprawianych dotąd terenów. Rozwijał górnictwo, zakładał manufaktury metalurgiczne i włókiennicze. Utworzył bank państwowy (królewski) z filiami na prowincji, który dzięki działalności kredytowej zachęcał do inwestycji w handel i przemysł.

W 1763 r. król ogłosił powszechny obowiązek szkolny, choć nie udało się go wówczas w pełni wprowadzić. Stworzył jednak **system szkół ludowych**, w których dużą rolę odgrywała wiedza rolnicza, oraz szkół **realnych** (średnich) i **zawodowych**, przygotowujących do pracy w handlu czy wytwórczości. Niechętny wpływom religii w społeczeństwie dokonał **laicyzacji szkolnictwa**. Tworzył seminaria nauczycielskie zapewniające oświacie wykwalifikowaną kadrę. Zreorganizował uniwersytety w Królewcu i Frankfurcie nad Odrą oraz założył Akademię Szlachecką kształcącą urzędników i dyplomatów.

Fryderyk II był władcą wykształconym, o wszechstronnych zainteresowaniach. Otrzymał też przydomek „**króla filozofa**”. Fascynował się kulturą francuską. W swojej rezydencji w Poczdamie (pałacu Sanssouci) skupił grono literatów, uczonych i artystów, a wśród nich Woltera, który przebywał tam przez 4 lata. Monarcha **napisał w języku francuskim dzieła** o tematyce politycznej i militarnej, utwory filozoficzne oraz literackie. Był nie tylko miłośnikiem muzyki, lecz także sam z powodzeniem komponował.

Fryderyk II na portrecie niemieckiej malarki o polskich korzeniach Anny Dorothei Therbusch (czytaj: dorotei trebusz), z domu Lisiewskiej, ok. 1775 r.

Adolph Menzel
(czytaj: adolf mencil),
Koncert na flet Fryderyka Wielkiego w Sanssouci, obraz z XIX w.

W polityce zagranicznej Fryderyk II podjął wielkie wyzwania i toczył wojny, które – choć zagroziły w pewnym momencie istnieniu państwa – zakończyły się pełnym sukcesem. Najpierw władca zaatakował w grudniu 1740 r. austriacki (należący do korony czeskiej) Śląsk, rozpoczynając w ten sposób wojnę o sukcesję austriacką. Następnie do wojny **przeciwko Austrii** w przymierzu z Prusami włączyły się Francja, Hiszpania, Bawaria i Saksonia. W wyniku dwóch etapów wojny **w latach 1740–1745** (tzw. wojny śląskie) Fryderyk II **przyłączył do Prus prawie cały Śląsk**. Była to prowincja tak bogata, że kilka lat po zdobyciu wносиła do skarbu Prus 45% dochodu.

Natomiast udział w **wojnie siedmioletniej** w latach **1756–1763** o mało nie zakończył się klęską Fryderyka II i utratą zdobyczy. U źródeł tej wojny stał **konflikt między Anglią a Francją** dotyczący przede wszystkim kolonii w Ameryce Północnej oraz w Indiach. Z kolei **Austria uważała, że odzyskanie utraconego Śląska** jest ważniejsze od wielowiekowej rywalizacji z Francją. W związku z tym doszło do **odwrócenia przymierzy**. Rywalizujące ze sobą od dawna **burbońska Francja i habsburska Austria** tym razem wystąpiły **jako sojusznicy**. Po ich stronie stanęły także **Bawaria, Saksonia, Rosja i Szwecja**. Natomiast **Anglia związała się z Prusami**.

Wojna rozpoczęła się od ataku pruskiego na Saksonię, który był wielkim sukcesem. Jednak dalsze losy konfliktu potoczyły się dla Prus bardzo niekorzystnie. Stanęły one w końcu 1761 r. na progu katastrofy – nie były w stanie sprostać połączonym siłom Austrii i Rosji. Nastąpiło wówczas wydarzenie, które przeszło do historii jako **„cud domu brandenburskiego”**. Zmarła rosyjska cesarzowa Elżbieta Piotrowna, a jej następca Piotr III – zagorzały zwolennik Fryderyka II – podpisał wkrótce pokój z Prusami, ogłosił się ich sojusznikiem i wycofał wojska rosyjskie z zajętych terenów. Pokój zawarła też Szwecja, a z wojny w Europie wycofała się Francja. Osamotniona Austria nie była w stanie pokonać Prus. Na początku 1763 r. państwa te podpisały ze sobą traktat pokojowy, a **Śląsk pozostał przy Prusach**.

Udział w **pierwszym rozbiórze Polski** (1772 r.) oznaczał dla Prus zdobycie kolejnych obszarów. Dzięki nim nastąpiło połączenie w całość terytorialną zachodniej i wschodniej części państwa, rozdzielonych dotąd ziemiami **Prus Królewskich**, które teraz stały się łupem pruskim wraz z **częścią Wielkopolski**.

Obszar państwa pruskiego zwiększył się za panowania Fryderyka II ze 120 tysięcy km² **do 200 tysięcy km²**, a **ludność**, mimo strat poniesionych w wojnach, wzrosła z 2,5 mln do **6 mln** mieszkańców.

Źródło historyczne

Testament polityczny Fryderyka II z 1752 r.

W takim państwie jak pruskie jest rzeczą konieczną, aby władca sprawował rządy osobiście, ponieważ – o ile rozumny – będzie dbał o interes publiczny, który jest jego interesem, podczas kiedy minister ma zawsze na oku sprawę dotyczące jego własnych interesów [...] Jest rzeczą konieczną, aby władca osobiście wykonywał rządy w sprawach wewnętrznych państwa, [...] kierował osobiście polityką, zawierał alianse [...]. Finanse, rządy wewnętrzne, polityka i sprawy wojskowe są tak ściśle ze sobą związane, że nie sposób zajmować się jedną z tych dziedzin obchodząc się bez innych. [...]

Dobry rząd winien opierać się na systemie tak dobrze zbudowanym, jak system filozoficzny; wszystkie środki muszą być dokładnie rozważone, finanse, polityka i wojsko zmierzać winny do jednego celu, jakim jest wzmocnienie państwa i powiększenie jego potęgi. [Każdy] system musi jednak z jednej wypływać głowy; a zatem z głowy panującego. [...] Zaniedbywanie obowiązków względem poddanych staje się wprost czymś zbrodniczym. [...] Panujący jest pierwszym sługą państwa.

Historia w tekstach źródłowych. Wypisy, wyb. i oprac. T. Maresz, K. Juszczyk, t. 2, Rzeszów 1996, s. 23.

Ćwiczenie

Na podstawie tekstu źródłowego i informacji zawartych w rozdziale wyjaśnij, jak Fryderyk II rozumiał rolę monarchy w państwie.

Monarchia Habsburgów austriackich

Na początku XVIII w. monarchia Habsburgów austriackich odgrywała czołową rolę w polityce europejskiej. Potęga Imperium Osmańskiego, zagrażającego jej w XVII w., została złamana po pokoju karłowickim z 1699 r. Wówczas pod panowaniem Habsburgów ponownie znalazły się całe Węgry. W 2. dekadzie XVIII w. dalsze znaczne nabytki terytorialne przyniosła im wojna o sukcesję hiszpańską i kolejna wojna z Turcją (posiadłości na Bałkanach, m.in. Serbia). Królestwo Neapolu i Sycylia zostały jednak przez Habsburgów utracone na rzecz młodszej linii Burbonów hiszpańskich w 1735 r.

Kraje wchodzące w skład monarchii habsburskiej nie tworzyły jednego państwa. Miały **odrębne systemy prawne i własne reprezentacje stanowe**. Łączyła je jedynie osoba sprawującego w nich władzę **arcyksięcia Austrii**, będącego jednocześnie między innymi królem Czech i Węgier oraz obieranego **cesarzem** Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego. Ponieważ panujący od 1711 r. **Karol VI** nie miał męskiego potomka i nie chciał dopuścić do rozpadu monarchii po swojej śmierci, **ogłosił** edykt cesarski – tak zwaną **sankcję pragmatyczną**. Dokument ten gwarantował **niepodzielność posiadłości** habsburskich i ich **dziedziczenie** także **w liniach żeńskich**, co miało w przyszłości umożliwić objęcie tronu jednej z córek cesarza. W praktyce edykt oznaczał zamianę unii personalnej łączącej kraje monarchii w unię realną. Sankcja pragmatyczna została zatwierdzona przez przedstawicielstwa stanowe krajów tworzących monarchię habsburską, a także sejm Rzeszy i uznana przez najważniejsze państwa europejskie.

◀ sankcja pragmatyczna

Przezorność cesarza nie zapobiegła jednak **wojnie o sukcesję austriacką** po jego śmierci **w 1740 r.** Pretensję do dziedzictwa po zmarłym władcy zgłosił **książę Bawarii Karol Albrecht Wittelsbach** (jako zięć wcześniejszego cesarza Józefa I). Uzyskał wsparcie **Prus i Francji**. Przeciwno córce Karola VI **Marii Teresie** i jej mężowi **Franciszkowi Lotaryńskiemu** wystąpiła więc groźna koalicja

◀ wojna o sukcesję austriacką

(uzupełniona wkrótce przez Hiszpanię). Natomiast po ich stronie opowiedziały się między innymi Wielka Brytania i Holandia, ale udzieliły tylko ograniczonej pomocy. W 1742 r. Karol Albrecht Wittelsbach został wybrany na cesarza, jednak zmarł w 3 lata później. Wówczas **cesarzem obrano Franciszka, męża Marii Teresy**. Ostatecznie Austria wyszła z wojny z wielką **stratą** w postaci **Śląska**, zagarniętego w trakcie działań zbrojnych przez Prusy, ale obroniła jedność monarchii, która w pewnym momencie stała pod dużym znakiem zapytania. **Zachowała władzę i większość terytoriów**. Wojnę o sukcesję austriacką zakończył w 1748 r. pokój w Akwizgranie.

Po wojnie, która wydobyla na jaw słabości monarchii habsburskiej, Maria Teresa przystąpiła do wprowadzania reform administracyjnych i skarbowych mających na celu **scentralizowanie władzy** oraz usprawnienie systemu podatkowego i **zwiększenie dochodów państwa**. Dokonała tego dzięki ograniczeniu praw poszczególnych krajów monarchii i rozbudowie aparatu biurokratycznego, a także dzięki nałożeniu nowych podatków na szlachtę. Na początku lat 60. powołano **Radę Państwa** – ciało o charakterze doradczym, złożone z kanclerza (odpowiednik premiera), trzech ministrów i sześciu radców stanu. Utworzono też szereg innych **organów władzy centralnej** odpowiedzialnych za poszczególne dziedziny spraw państwowych. Przygotowanie fachowych kadr dla administracji stało się zadaniem **zreformowanych uniwersytetów**, a dostarczenie wysoko wykwalifikowanych oficerów było rolą Akademii Wojskowej.

Maria Teresa z córką Marią Krystyną, synem Józefem (przyszłym cesarzem Józefem II) i jego żoną Izabelą Marią Burbon-Parmeńską na obrazie Martina van Meytensa (czytaj: wan mejtensa), 1763 r.

W 1765 r. po śmierci Franciszka I Lotaryńskiego **cesarzem** został jego syn **Józef II**. W krajach monarchii habsburskiej **współrządził z matką – Marią Teresą**. Okres tych wspólnych rządów trwał do jej śmierci w 1780 r. Kolejne 10 lat stanowiły **samodzielne rządy Józefa II**. Maria Teresa i jej syn podjęli dalsze starania o ujednolicenie sposobu zarządzania krajami wchodzącymi w skład monarchii. Służyło temu **zlikwidowanie** funkcjonujących tam **reprezentacji stanowych i osłabienie wpływów lokalnej arystokracji**. Nastąpiła dalsza **rozbudowa administracji prowincjonalnej** podległej urzędom centralnym, a także policyjnego systemu kontroli poddanych. **Językiem urzędowym** zamiast łaciny stał się **niemiecki**. Ponieważ zadłużone państwo potrzebowało nowych źródeł dochodów, **przejęto część majątku Kościoła katolickiego** i opodatkowano duchowieństwo. Zlikwidowano w tym czasie wiele klasztorów. Duchownym odebrano prawo do cenzury książek (rozbudowywano równocześnie system cenzury państwowej). Poprawiła się sytuacja **chłopów** w wyniku **ograniczenia wymiaru pańszczyzny** i wprowadzenia **zakazu usuwania ich z gospodarstw**.

Józef II – już jako samodzielny władca – ogłosił w 1781 r. **patent** dotyczący **tolerancji religijnej**, przyznający **protestantom i prawosławnym** swobodę wyznania. Poza tym **zniósł ograniczenia wobec Żydów** dotyczące zwłaszcza zawodów, jakie mogli wykonywać.

Léonard Defrance, *Pod patronatem Minerwy*, 1781 r. Flamandzki malarz przedstawił na swoim obrazie, nawiązującym w tytule do rzymskiej bogini sprawiedliwości, alegorię patentu tolerancyjnego.

Źródło historyczne

Patent tolerancyjny cesarza Józefa II, 1781 r.

Przekonani z jednej strony o szkodliwości wszelkiego ucisku sumienia, a z drugiej o wielkich korzyściach płynących dla religii i państwa z tolerancji prawdziwie chrześcijańskiej, uczuliśmy się skłonni do zezwolenia wszędzie wyznawcom religii augsburskiej [luterkańskiej] i helweckiej [kalwińskiej], a także greckiej dyzunickiej [prawosławnej] na odpowiadające ich religii prywatne jej wykonywanie [...]. Jedna religia rzymskokatolicka ma zachować przywilej publicznego odprawiania.

Zezwalamy w szczególności:

1. Poddanym niekatolickim [...] wolno zbudować własny dom modlitwy ze szkołą [...], a także ich krajowi duchowni odwiedzać mogą współwyznawców. [...]

5. Niekatolicy mogą być w przyszłości *dispensando* [za zezwoleniem] dopuszczani do nabywania domów i majątków, do prac obywatelskich i do godności akademickich i służby cywilnej, przy czym nie wolno ich [...] skłaniać do innej formuły przysięgi, prócz tej, jaka zgodna jest z zasadami ich religii, ani też do uczestniczenia w procesjach lub obrzędach religii panującej. Tak samo przy wszelkich wyborach i nadawaniu [urzędów] należy jedynie brać dokładnie pod uwagę uczciwość i zdolność kandydatów i ich chrześcijański i moralny tryb życia, bez względu na wyznawaną przez nich religię, jak to codziennie bez żadnych utrudnień, a z wielkim pożytkiem dzieje się przy wojsku.

Historia nowożytna 1648–1789. Wybór tekstów, oprac. K. Piwarski, Warszawa 1954, s. 189.

Ćwiczenie

W jakim stopniu istniała w Austrii tolerancja religijna, a w jakim – równouprawnienie wyznań chrześcijańskich? Uzasadnij swoje zdanie.

józefinizm ▶

Znaczna część reform podjętych przez Józefa II dotyczyła **Kościoła katolickiego**. Monarcha kierował się założeniem, że **ma on służyć państwu**. Siebie uważał za najwyższego zwierzchnika Kościoła na podległych sobie obszarach. Działania podjęte przez władcę, zmierzające do ograniczenia niezależności organizacji kościelnej, zyskały miano **józefinizmu**. Józef II wprowadził wymóg każdorazowej zgody cesarskiej na ogłaszanie na terenie monarchii bulli papieskich. Majątki biskupie zostały zsekularyzowane, a **biskupi i proboszczowie stali się urzędnikami opłacanymi przez państwo**. Zobowiązano ich do ogłaszania edyktów cesarskich oraz prowadzenia nauczania elementarnego. Utworzono podporządkowane państwu seminaria duchowne, które uzyskały wyłączność na kształcenie księży. **Zlikwidowano ponad 700 klasztorów** (czyli 1/3 istniejących domów zakonnych, skupiających aż 60% zakonników i zakonnic). Cesarz, kierując się **utylitaryzmem**, nakazał **zachowanie tych, które prowadziły szpitale lub szkoły**, gdyż uznał je za przydatne dla społeczeństwa.

Utylitaryzm – koncepcja etyczna rozwijająca się w okresie oświecenia, zakładająca, że dobre jest to, co pożyteczne i co przyczynia się do powszechnego szczęścia.

Józef II wydał patent cesarski **znoszący poddaństwo chłopów**. Oznaczało to między innymi, że mogli oni bez zgody pana opuszczać wieś. Próba zniesienia pańszczyzny napotkała jednak zbyt duży opór właścicieli ziemskich i taka reforma nie weszła w życie. Ponadto chłopci nie doczekali się przyznania prawa własności użytkowanej ziemi. W efekcie przyjęli działania władcy bez zadowolenia. W polityce gospodarczej monarcha kierował się zasadami **merkantylizmu**. Dbał o rozwój handlu wewnętrznego i produkcji manufaktur tekstylnych i metalurgicznych. Ograniczył przywóz towarów luksusowych z zagranicy.

W czasach Józefa II wprowadzono nowy **kodeks karny**, który nie różnicował kar ze względu na przynależność stanową. Znalazły się w nim ponadto zapisy ograniczające karę śmierci, likwidujące tortury w śledztwie oraz znoszące procesy o czary i karę za odejście od wiary katolickiej. Zawarcie małżeństwa stało się aktem prawa cywilnego, tym samym dopuszczone zostały związki małżeńskie między katolikami i niekatolikami. ◀ kodeks karny

Reformy przeprowadzone przez Marię Teresę i Józefa II (zwłaszcza te z okresu jego samodzielnych rządów w latach 1780–1790) były charakterystyczne dla **absolutyzmu oświeconego**.

Wzrastające obciążenia podatkowe wywołane między innymi koniecznością utrzymania armii, której liczebność wzrosła do 300 tysięcy, powodowały niezadowolenie w społeczeństwie. Chłopi wzniesli bunt przeciwko nowym podatkom i poborowi rekrutów. Nieprzychylnie przyjmowano niektóre zarządzenia skierowane przeciwko niezależności Kościoła. Z oporem spotkały się też decyzje **ograniczające prawa krajów wchodzących w skład monarchii**. Dotyczyło to przede wszystkim szlachty węgierskiej protestującej przeciwko wprowadzeniu urzędowego języka niemieckiego i zaniechaniu przez Józefa II zwoływania sejmu krajowego. Natomiast w południowych Niderlandach z powodu nieprzestrzegania dawnych praw i przywilejów w 1789 r. wybuchło powstanie. Wszystko to **zmusiło cesarza do rezygnacji z dalszych zmian i wycofania się z niektórych już podjętych reform**. Niektóre odwołał jego następca – Leopold II (1790–1792). Nie oznaczało to jednak powrotu do stanu sprzed panowania Marii Teresy i Józefa II. System społeczno-prawny został trwale przekształcony. ◀ opór wobec reform

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw postaci władców Rosji, których nazwano „wielkimi” – Piotra I i Katarzynę II. Jakich zmian dokonali oni w państwie rosyjskim?
2. Wytlumacz, o czym – twoim zdaniem – świadczyło uczynienie przez Piotra I z Rosji cesarstwa (Imperium Rosyjskiego). Na czym opierał się wzrost potęgi tego państwa w XVIII w.?
3. Scharakteryzuj system sprawowania władzy określany mianem absolutyzmu oświeconego. W jakim stopniu – twoim zdaniem – odpowiadał on rzeczywistości założeniom myśli oświeceniowej? Dlaczego wielu twórców oświecenia było zafascynowanych osobami monarchów Europy Środkowej i Wschodniej?

4. Wyjaśnij, jaką rolę odgrywała reorganizacja i rozbudowa liczebna armii w XVIII w. Scharakteryzuj najważniejsze wojny toczone wówczas w Europie.

5. Jakich dziedzin dotyczyły reformy podjęte przez Katarzynę II Wielką w Rosji, Fryderyka II Wielkiego w Prusach oraz Marię Teresę i Józefa II w krajach monarchii habsburskiej? W jakim kierunku zmierzały przeprowadzone przez nich zmiany? Jakie nowe zjawiska w zakresie sposobu sprawowania władzy i stosunków społecznych stały się charakterystyczne dla państw sąsiadujących z Rzeczpospolitą u schyłku XVIII w.? Wskaż podobieństwa i różnice.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 47 ▶ **Piotr I Wielki** (1682–1725) dokonał reorganizacji armii i systemu sprawowania władzy w Rosji. **Działania modernizacyjne** oparł w przeważającej mierze na wzorcach zachodnioeuropejskich.
- s. 48 ▶ W wyniku **wielkiej wojny północnej** (1700–1721) **Rosja uzyskała szeroki dostęp do Bałtyku**. Na zdobytych terenach powstała jej nowa stolica – **Sankt-Petersburg**.
- s. 48 ▶ W 1721 r. Piotr I ogłosił się **imperatorem**, a **Rosja** stała się **cesarstwem**.
- s. 49 ▶ W 1762 r. władzę w Rosji objęła w wyniku zamachu stanu **Katarzyna II Wielka** (panowała do 1796 r.). Umocniła ona rządy absolutystyczne w państwie i jego potęgę na arenie międzynarodowej. Rosja, która za Piotra I zyskała władzę nad Bałtykiem, zaczęła coraz większą dominację zyskiwać nad Morzem Czarnym.
- s. 51 ▶ W 1701 r. **Prusy** stały się **królestwem**.
- s. 51 ▶ Twórcą **potęgi militarnej** Prus był **Fryderyk Wilhelm I** (1713–1740).
- s. 51 ▶ **Fryderyk II Wielki** (1740–1786) przeprowadził w Prusach wszechstronne reformy, typowe dla systemu **absolutyzmu oświeconego**. Zyskał sobie miano „króla filozofa”. Zarazem dzięki stoczonym wojnom (o sukcesję austriacką 1740–1748; siedmioletnia 1756–1763) **uczynił z Prus europejskie mocarstwo**.
- s. 55 ▶ Cesarska **sankcja pragmatyczna** zapobiegła rozpadowi **monarchii Habsburgów** i pozwoliła objąć w niej władzę **Marii Teresie** (1740–1780). Władczyni musiała jednak bronić swoich praw w **wojnie o sukcesję austriacką**, która przyniosła **utratę Śląska na rzecz Prus**.
- s. 57 ▶ **Reformy w duchu absolutyzmu oświeconego** były dziełem Marii Teresy, a zwłaszcza jej syna, **Józefa II** (współrządził z matką w latach 1765–1780, panował samodzielnie w latach 1780–1790).
- s. 58 ▶ Mianem **józefinizmu** określa się politykę Józefa II zmierzającą do podporządkowania Kościoła katolickiego celom państw.
- s. 59 ▶ Niektóre z reform wprowadzonych w monarchii habsburskiej napotykały silny **opór**. Dotyczyło to m.in. **ograniczenia praw krajów** wchodzących w jej skład.

5. Narodziny Stanów Zjednoczonych Ameryki

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jak wyglądała sytuacja kolonii angielskich w Ameryce Północnej w 2. połowie XVIII w.;
- zapoznasz się z genezą wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych Ameryki;
- przeczytasz o początkach państwowości amerykańskiej i konstytucji USA;
- poznasz sylwetki polityków zaangażowanych w walkę o niepodległość i kształtowanie ustroju Stanów Zjednoczonych.

Kontynent północnoamerykański w XVIII w.

Swoje kolonie w Ameryce Północnej **na początku XVIII w.** miały trzy państwa: **Anglia** (wschodnie wybrzeże), **Francja** (wschodnia część dzisiejszej Kanady, obszar wokół amerykańskich Wielkich Jezior, Luizjana) oraz **Hiszpania** (Meksyk, Floryda). Holendrzy utracili swoje posiadłości na rzecz Anglii w 2. połowie XVII w.

kolonie brytyjskie
w Ameryce
Północnej

Wojny, które toczyły między sobą mocarstwa europejskie, miały swoje odbicie także w walkach na terenie kolonii. Na kontynencie północnoamerykańskim nieustannie trwała **rywalizacja francusko-angielska**, w którą były zaangażowane siły zbrojne kolonistów, oddziały przysyłane z metropolii oraz często plemiona indiańskie wiążące się z jedną lub drugą stroną. **Francuzi już w 1713 r. utracili na rzecz Wielkiej Brytanii obszary nad Zatoką Hudsona** (czytaj: hadsona) oraz wyspy u ujścia Rzeki Św. Wawrzyńca: **Nową Fundlandię** i Akadię (przemianowaną przez Anglików na Nową Szkocję). O dalszych losach kontynentu zdecydowały klęski poniesione przez Francuzów w czasie **wojny siedmioletniej**. Traktat paryski między Wielką Brytanią, Francją i Hiszpanią **z 1763 r.** oznaczał koniec francuskiej obecności w Ameryce Północnej. **Anglicy uzyskali Kanadę oraz część Luizjany na wschód od Missisipi**. Natomiast **zachodnia Luizjana** przypadła **Hiszpanom**. W zamian przekazali oni **Anglikom Florydę**.

rywalizacja
francusko-angielska

W XVIII w. **nasiliło się osadnictwo europejskie** w Ameryce Północnej. **Indian** zaczęto stopniowo spychać na zachód, co po wojnie siedmioletniej wywołało wielkie powstanie plemion zamieszkających na południe od Wielkich Jezior – nazywane **powstaniem Pontiac**.

powstanie Pontiac

1750 r.

1774 r.

Posiadłości państw europejskich w Ameryce Północnej w połowie XVIII w. (przed wojną siedmioletnią) i w 1774 r. (przed wybuchem wojny o niepodległość kolonii brytyjskich w Ameryce)

Ćwiczenie

Wskaż na mapie tereny w Ameryce Północnej, które w wyniku wojen w XVIII w. stały się własnością brytyjską.

Sytuacja w koloniach brytyjskich na wschodnim wybrzeżu

Jeszcze na początku XVIII w. w koloniach angielskich w Ameryce Północnej mieszkało niespełna 250 tysięcy Europejczyków i ich potomków. Jednak w ciągu omawianego stulecia liczba białej ludności (a także jej czarnych niewolników) zaczęła gwałtownie wzrastać.

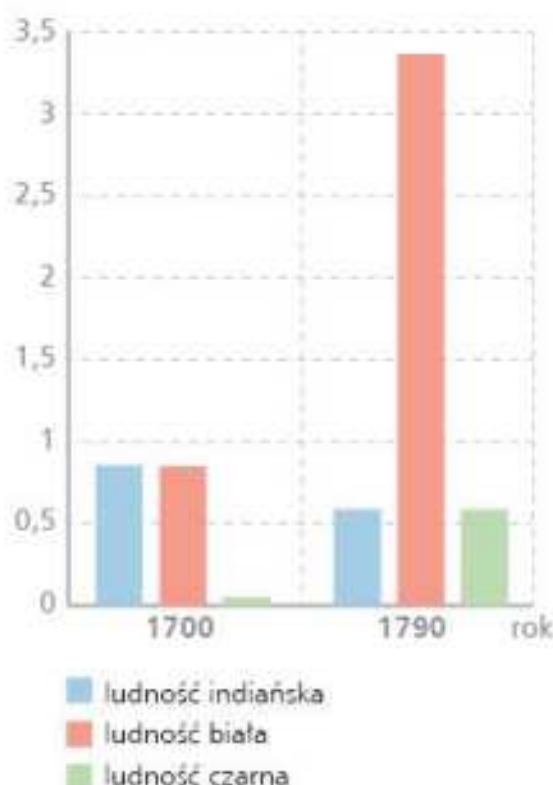
Posiadłości angielskie na wschodnim wybrzeżu były zorganizowane w odrębne kolonie. Spośród nich 13 później toczyło wojnę o niepodległość. Przed wybuchem konfliktu w 1775 r. w tych koloniach żyły ponad 2 miliony białych i około 550 tysięcy czarnych mieszkańców. Ludność ta różniła się pod względem narodowościowym i religijnym. Wśród białych imigrantów najwięcej było przybyszów z Anglii, Szkocji, Irlandii i krajów niemieckiej Rzeszy. Większość stanowili protestanci różnych wyznań – na południu dominowali anglikanie, na

północy – purytanie. W koloniach przeważały reguły tolerancji religijnej, jednak często nie obejmowały one katolików.

Ćwiczenie

Scharakteryzuj zmiany w strukturze zaludnienia kolonii angielskich. Jakiego były ich źródła?

Kolonie różniły się także pod względem **gospodarczym**. Na **południu** przeważała **wielka własność ziemiska** – plantacje, na których główną siłę roboczą stanowili czarni niewolnicy przywiezieni z Afryki. Specjalizowały się one w uprawie ryżu, indygowców (źródła barwnika indygo) i tytoniu. Na **północy** przeważały **rodzinne gospodarstwa farmerskie**. Uprawy na tym obszarze były bardziej zróżnicowane, ale dominowały zboża i kukurydza, a ponadto rozwijano tu hodowlę bydła. Duże znaczenie miało też rybołówstwo. Ważną rolę w gospodarce terenów północnych odgrywały rzemiosło i **manufaktury**. Na północy bardziej rozwinął się handel między poszczególnymi koloniami. Liczniejsze były duże **miasta** – największe to **Boston** na terenie **kolonii Massachusetts** (czytaj: masacziusets; ok. 17 tysięcy mieszkańców), **Nowy Jork** oraz **Filadelfia**.

Ludność kolonii angielskich w Ameryce Północnej w 1700 r. i USA w 1790 r.

XVIII-wieczna angielska reklama tytoniu pochodzącego z kolonii Wirginia

Na reklamie ukazano dwóch Indian palących fajki. W tle inny Indianin trzyma parasol nad białym mężczyzną zwracającym się do czarnoskórych dzieci pracujących na plantacji.

Wytwórczość kolonii stawiała się w niektórych dziedzinach poważną konkurencją dla producentów z brytyjskiej metropolii. Dotyczyło to przede wszystkim produkcji **manufaktur hutniczych i metalurgicznych** oraz **budowy statków**. Produkcja żeliwa i żelaza w koloniach przewyższała produkcję brytyjską. Stocznie okrętowe, zwłaszcza w Massachusetts, wykorzystując łatwą dostęp-

ność miejscowego drewna, mogły tanio budować statki. W 2 połowie XVIII w. 30% floty handlowej Wielkiej Brytanii powstało w koloniach.

W kwestiach gospodarczych koloniści cieszyli się dużym zakresem swobód, choć został zabroniony eksport z kolonii niektórych towarów. Przez takie zakazy brytyjska metropolia, prowadząca politykę merkantylistyczną, chciała chronić własne interesy handlowe. Swoje posiadłości w Ameryce postrzegała przede wszystkim jako źródło surowca i rynek zbytu. Koloniści chronili natomiast własne interesy, rozwijając na dużą skalę przemysł.

Kolonie były zarządzane przez **gubernatorów reprezentujących koronę brytyjską** i sprawujących w jej imieniu nadzór nad administracją oraz wojskiem. Funkcjonowały w nich jednak równocześnie organy samorządowe – **zgromadzenia ustawodawcze**, których niższe izby pochodziły z wyboru. Prawa wyborcze posiadali mężczyźni będący właścicielami lub dzierżawcami ziemi. Procent osób dopuszczonych do udziału w głosowaniu był wyższy niż w Wielkiej Brytanii.

Przyczyny wybuchu wojny o niepodległość

Po zakończeniu wojny siedmioletniej **władze angielskie rozlokowały na terenie kolonii liczną armię**. Jej utrzymanie (podobnie jak administracji) pochłaniało duże koszty, które Wielka Brytania, wyczerpana wojnami i bardzo poważnie zadłużona, zamierzała przerzucić na miejscową ludność. W celu zwiększenia dochodów władze angielskie podnosiły cła na towary przywożone do kolonii. Wprowadzono również **zakaz importu do kolonii produktów, które nie pochodziły z Anglii lub jej imperium**. Dużym rozczarowaniem dla mieszkańców 13 kolonii była decyzja brytyjskiego rządu o **zakazie osadnictwa na zachód od gór Appalachów**. Koloniści uważali te świeżo zdobyte na Francuzach obszary za naturalny kierunek swojej ekspansji.

ustawa stemplowa ▶ Szczególnie silne niezadowolenie wzbudziła **ustawa stemplowa z 1765 r.**, która wprowadziła opłaty za wszystkie czynności prawne i administracyjne, a także między innymi za wydawanie gazet. Przedstawiciele 9 spośród 13 kolonii opracowali deklarację, w której odrzucili ustawę. Uznali ponadto, że jedynie miejscowe zgromadzenia mają prawo uchwalania podatków. Argumentowali, że parlament brytyjski nie może nakładać takich obciążeń na kolonistów, skoro nie mają oni w nim swoich przedstawicieli. Skoordynowany **bojkot towarów brytyjskich** spowodował, że rząd wycofał sporną ustawę. Równocześnie jednak parlament w Londynie przyjął uchwałę, zgodnie z którą wyłącznie on mógł stanowić prawo w koloniach.

bojkot towarów
brytyjskich

W **1767 r.** rząd brytyjski ustanowił **nowe, wyższe cła na towary importowane przez kolonie**. Nałożył ponadto na lokalne zgromadzenia ustawodawcze obowiązek utrzymania wojsk angielskich stacjonujących w Ameryce. W odpowiedzi na te decyzje nastąpił ponowny bojkot angielskich towarów. W 1770 r. w Bostonie doszło do rozruchów, podczas których wojsko zastrzeliło pięć osób. Wobec narastającego oporu rząd brytyjski wycofał wprowadzone cła, pozostawiając je jedynie na import herbaty. Fakt, że ustępstwo nie było całkowite, miał symbolizować zwierzchnictwo parlamentu brytyjskiego nad koloniami.

Do zaostrzenia konfliktu doszło z chwilą **wprowadzenia w 1773 r. ustawy o herbacie**. Dokument przyznał **Brytyjskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej monopol** na sprowadzanie herbaty i jej sprzedaż w koloniach, co przynosiło duże zyski. W odpowiedzi na to grupa mężczyzn przebranych za Indian wdarła się w porcie w Bostonie na statki należące do Kompanii i wrzuciła znajdujący się tam ładunek herbaty do morza. To wydarzenie – nazwane „**bostońskim piciem herbaty**” – spowodowało, że rząd brytyjski postanowił zmusić kolonie do respektowania narzuconego im prawa. **Zamknął port w Bostonie i zlikwidował samorząd Massachusetts.**

„Bostońskie picie herbaty” na amerykańskim znaczku pocztowym z 1973 r.

Inne kolonie wystąpiły w obronie dotkniętego represjami Massachusetts. We wrześniu **1774 r.** przedstawiciele 12 kolonii (bez Georgii, czytaj: dzordżi) zebrali się na **Kongresie Kontynentalnym w Filadelfii**. W opracowanej petycji zażądali odwołania do końca roku restrykcyjnych praw, grożąc całkowitym zerwaniem kontaktów handlowych z Anglią. Równocześnie podjęto przygotowania do zbrojnego oporu w razie zastosowania przez rząd brytyjski siły zbrojnej – **gromadzono broń i amunicję**. Władzę w koloniach zaczęły przejmować zwoływane w nich **lokalne kongresy**. Rząd w Londynie wysunął wówczas propozycję przekazania zgromadzeniom ustawodawczym w koloniach uprawnień do uchwalania podatków w zamian za utrzymywanie administracji i wojska. Oferta ta okazała się jednak spóźniona.

Ogłoszenie niepodległości Stanów Zjednoczonych Ameryki i wojna z Brytyjczykami

W kwietniu **1775 r.**, gdy brytyjski oddział podjął próbę przejęcia broni zgromadzonej przez kolonistów z Massachusetts, doszło do pierwszego starcia (pod Lexington, czytaj: leks-inton). Po nim nastąpiły kolejne potyczki, co oznaczało **faktyczny początek** wojny między koloniami a brytyjską metropolią. Zebrany w Filadelfii **drugi Kongres Kontynentalny** zdecydował w czerwcu 1775 r. o utworzeniu **ochotniczej armii**. Na jej wodza wyznaczył **George’a Washingtona** (czytaj: dzordża łoszintona). Już w początkowym okresie walk koloniści zdecydowali się na **zawarcie z Wielką Brytanią** i sięgnięcie po pełną suwerenność poprzez **wywalczenie niepodległości**. Dużą rolę w podjęciu tej decyzji odegrały poglądy głoszone przez **Thomasa Paine’a** (czytaj: tomasa pej-na) – angielskiego myśliciela oświeceniowego, który przebywał od niedawna w koloniach. W styczniu 1776 r. opublikował on broszurę zatytułowaną *Zdrowy rozsądek*, w której wskazał korzyści, jakie przyniesie kolonistom odłączenie się od metropolii.

„Społeczeństwo jest w każdym okresie błogosławieństwem, rządy natomiast są nawet w najlepszej formie jedynie złem koniecznym.

~ Thomas Paine

Charles Willson Peale (czytaj: czarlś tilson pil), George Washington w bitwie pod Princeton (czytaj: prinston)

Washington urodził się w kolonii Wirginia, zaliczanej do kolonii południowych. Był właścicielem plantacji, a w latach 50. oficerem sił zbrojnych kolonistów w trakcie walk z Francuzami.

Deklaracja
niepodległości
Stanów
Zjednoczonych
Ameryki

Thomas
Jefferson

4 lipca 1776 r. Kongres Kontynentalny uchwalił **Deklarację niepodległości Stanów Zjednoczonych Ameryki** (United States of America – **USA**). Oznaczało to oficjalne i ostateczne zerwanie zależności od korony brytyjskiej. Reprezentanci kolonistów odwoływali się w tym dokumencie do **oświeceniowej idei** przynależnych wszystkim ludziom praw naturalnych. Przywoływali przede wszystkim koncepcję pochodzącą z teorii Johna Locke’a, zgodnie z którą lud ma prawo obalenia rządów naruszających te prawa. Głównym twórcą Deklaracji był **Thomas Jefferson** (czytaj: tomas dżeferson), współpracujący z Johnem Adamsem i Benjaminem Franklinem.

Podpisanie Deklaracji niepodległości Stanów Zjednoczonych Ameryki w wyobrażeniu XIX-wiecznego malarza Johna Trumbulla

Źródło historyczne

Fragment Deklaracji niepodległości Stanów Zjednoczonych Ameryki z 4 lipca 1776 r.

Uważamy następujące prawdy za oczywiste: że wszyscy ludzie stworzeni są równymi, że stwórca obdarzył ich pewnymi nienaruszalnymi prawami, że w skład tych praw wchodzi życie, wolność i swoboda ubiegania się o szczęście, że celem zabezpieczenia tych praw wyłonione zostały spośród ludzi rządy, których sprawiedliwa władza wywodzi się ze zgody rządzonych, że jeśli kiedykolwiek jakakolwiek forma rządu uniemożliwiałaby osiągnięcie tych celów, to naród ma prawo taki rząd zmienić lub obalić i powołać nowy, którego podwalinami będą takie zasady i taka organizacja władzy, jakie wydadzą się narodowi najbardziej sprzyjające dla jego szczęścia i bezpieczeństwa. Roztropność, rzecz jasna, będzie dyktowała, że rządu trwałego nie należy zmieniać dla przyczyn błahych i przemijających; doświadczenie zaś wykazało też, że ludzie wolą raczej ścierpieć wszelkie zło, które jest do zniesienia, aniżeli prostować swoje ścieżki poprzez unicestwienie form, do których są przyzwyczajeni. Kiedy jednak długi szereg nadużyć i uzurpacji zmierzających stale w tym samym kierunku zdradza zamiar wprowadzenia władzy absolutnej i despotycznej, to słusznym i ludzkim prawem i obowiązkiem jest odrzucenie takiego rządu oraz stworzenie nowej straży dla własnego przyszłego bezpieczeństwa. Taką właśnie cierpliwość wykazały kolonie, lecz taka właśnie konieczność zmusza je teraz do zmiany dotychczasowego systemu rządu. Historia rządów obecnego króla Wielkiej Brytanii to historia stale powtarzających się krzywd i uzurpacji, które wszystkie miały na celu ustanowienie absolutnej tyranii nad tymi Stanami.

[...]

Dlatego my, przedstawiciele Stanów Zjednoczonych Ameryki zebrani na Kongresie Ogólnym odwołując się do Najwyższego Sędziego Świata uroczyście ogłaszamy i oświadczamy w imieniu wszystkich ludzi dobrej woli tych Kolonii, że połączone Kolonie są i mają słuszne prawo być wolnymi i niepodległymi państwami; że zwolnione są one z wszelkich zobowiązań w stosunku do Korony Brytyjskiej i że wszelkie powiązania polityczne pomiędzy nimi a państwem Wielkiej Brytanii są i powinny być całkowicie zniesione, oraz że jako wolne i niepodległe kraje mają one pełno prawo wypowiedania wojny, zawierania pokoju, wstępowania w sojusze, nawiązywania stosunków handlowych i czynienia wszystkiego, do czego mają prawo państwa niezależne.

I. Rusinowa, *Geneza Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej (Unia lat 1774–1783)*, Warszawa 1974, s. 333–335.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, do jakich idei oświeceniowych nawiązywała Deklaracja. Wskaż sformułowania, które bezpośrednio odwołują się do poglądów politycznych myślicieli oświecenia.
2. Jakie następstwa pociągnęło za sobą przyjęcie przez Kongres Kontynentalny Deklaracji?

Początkowo ochotnicza armia kolonistów nie była w stanie skutecznie walczyć z regularną armią brytyjską. Pierwsza poważna bitwa, która rozegrała się w sierpniu 1776 r., zakończyła się klęską Amerykanów i spowodowała zajęcie

zwycięstwo
kolonistów pod
Saratogą

przez Brytyjczyków Nowego Jorku. Jednak już przełom 1776 i 1777 r. przyniósł pierwsze sukcesy. Natomiast w **październiku 1777 r.** koloniści odnieśli **zwycięstwo w bitwie pod Saratogą**, zmuszając do kapitulacji jeden z korpusów brytyjskich i biorąc do niewoli ponad 5000 żołnierzy przeciwnika. Bardzo poważny udział w budowie i wyszkoleniu armii amerykańskiej mieli oficerowie przybyli z krajów europejskich.

bitwa
pod Yorktown

Na początku następnego roku **do wojny przeciw Wielkiej Brytanii włączyła się Francja**, która uznała niepodległość Stanów Zjednoczonych i udzieliła im pomocy. Przeciw Brytyjczykom wystąpiły również **Hiszpania i Holandia**, choć nie zawarły one formalnego sojuszu z Amerykanami. Wielka Brytania toczyła teraz wojnę na morzu z kilkoma przeciwnikami, przez co jej **flota straciła możliwość blokady portów amerykańskich oraz swobodnego zaopatrywania własnych wojsk**. Decydująca dla losów wojny okazała się **bitwa pod Yorktown** (czytaj: jorktałn), trwająca **od września do października 1781 r.** Wojskom amerykańskim udzielił wówczas wsparcia 5,5-tysięczny korpus francuski. Klęska, jaką ponieśli w tej konfrontacji Brytyjczycy, spowodowała, że zrezygnowali ostatecznie z prób odzyskania kolonii.

pokój wersalski

W **1783 r.** podpisano **traktat w Wersalu**, na mocy którego **Wielka Brytania uznała niepodległość Stanów Zjednoczonych**. Uzyskały one ponadto **obszar pomiędzy Appalachami a Missisipi**. Florydę, od 20 lat należącą do Wielkiej Brytanii, odzyskała Hiszpania.

Kolonie brytyjskie podczas amerykańskiej wojny o niepodległość

Kazimierz Pułaski (1745–1779)

Kazimierz Pułaski na amerykańskim znaczku pocztowym z 1931 r.

Pułaski brał udział w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych w latach 1777–1779. 11 września 1777 r. na czele 30 kawalerzystów osłonił odwrót George’a Washingtona, być może ratując mu życie. W tym samym miesiącu uzyskał od Kongresu nominację na generała brygady i dowództwo kawalerii. W związku z trudnościami w utrzymaniu odrębności dowodzonych przez niego oddziałów i konfliktami z innymi oficerami armii amerykańskiej po pół roku podał się do dymisji. Powierzono mu wówczas (w marcu 1778 r.) zadanie sformowania odrębnego legionu składającego się z jazdy i piechoty, w którego skład wchodził żołnierze różnej narodowości, w tym Polacy. Na przełomie maja i czerwca 1779 r. kilkoma atakami zmusił Brytyjczyków do odstąpienia od oblężenia Charlestonu (czytaj: czarlstonu). W październiku 1779 r. jego oddziałowi powierzono ważną rolę podczas amerykańsko-francuskiego szturmu na Savannah (czytaj: sawana). W trakcie natarcia odniósł poważne rany, w wyniku których zmarł kilka dni później. 11 października ustanowiono w USA dniem jego imienia, a w pierwszą niedzielę tego miesiąca w Nowym Jorku odbywa się poświęcona mu parada. W 2009 r. przyznano Pułaskiemu honorowe obywatelstwo Stanów Zjednoczonych (do tej pory nadano je tylko 8 osobom).

◀ Kazimierz Pułaski

Tadeusz Kościuszko (1746–1817)

Amerykański znaczek pocztowy z 1933 r. wydany w 150 lat od uzyskania przez Tadeusza Kościuszkę stopnia generała brygady amerykańskiej armii. Na znaczku przedstawiono pomnik Kościuszki w Waszyngtonie.

Kościuszko brał udział w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych w latach 1776–1783. Po przybyciu do Ameryki został mianowany w październiku 1776 r. pułkownikiem. Uczestniczył w pracach przy obwarowywaniu Filadelfii. Jego prace fortyfikacyjne w trakcie bitwy pod Saratogą (wrzesień–październik 1777 r.) przyczyniły się poważnie do amerykańskiego zwycięstwa, które stało się punktem zwrotnym w wojnie. Przez dwa lata pracował przy budowie obwarowań twierdzy West Point (czytaj: test pojnt). W latach 1780–1783 brał udział w wielu bitwach, organizował przeprawy przez rzeki i prowadził prace inżynieryjne podczas oblężeń. W 1783 r. uzyskał od Kongresu stopień generała brygady. Thomas Jefferson nazwał go „najczystszym synem wolności [...] i to wolności dla wszystkich, a nie tylko dla nielicznych i bogatych”. Kościuszko był zwolennikiem nadania praw czarnoskórym amerykańskim niewolnikom. W testamencie przeznaczył swój żołd za służbę w armii Stanów Zjednoczonych, który mu się jeszcze należał, na wykupywanie i wyzwalamie niewolników oraz nadawanie im ziemi. Był także zwolennikiem praw kobiet – uważał, że powinny im przysługiwać takie same uprawnienia jak mężczyznom.

◀ Tadeusz Kościuszko

Konstytucja i ustrój USA

W trakcie wojny o niepodległość i przez kilka lat po jej zakończeniu **Stany Zjednoczone Ameryki** były **luźnym związkiem państw**, które przeciwstawiły się Brytyjczykom. Każdy stan (państwo) będący członkiem tej konfederacji zachowywał suwerenność, posiadał własne zgromadzenie ustawodawcze i odrębne władze wykonawcze. **Kongres Kontynentalny** złożony z **delegatów stanów** miał przede wszystkim koordynować działania związane z wojną z Brytyjczykami. Nie miał prawa nakładania podatków i poboru do wojska, ale **decydował o emisji papierowego pieniądza, zawieraniu sojuszy i traktatów pokojowych**.

Konstytucja
Stanów
Zjednoczonych
Ameryki

Dopiero **we wrześniu 1787 r.** na zwołanej w Filadelfii Konwencji uchwalono **Konstytucję Stanów Zjednoczonych Ameryki**. Do końca trwały spory między zwolennikami ściślejszego i luźniejszego związku amerykańskich stanów. Ostatecznie w miejsce dotychczasowej konfederacji ustanowiono **federacyjne państwo** z obdarzoną dużymi uprawnieniami władzą centralną. Konstytucja weszła w życie w 1789 r. – z chwilą zatwierdzenia przez kongresy stanowe. Tekst konstytucji rozpoczynał się od słów „**My Naród...**” – podkreślono w ten sposób, że to obywatele są źródłem władzy, a nie żaden ustanowiony odgórnie rząd.

idee oświeceniowe ▶ Wprowadzono znany z koncepcji Monteskiusza trójpodział władzy na: ustawodawczą – **Kongres** (składający się z Izby Reprezentantów i Senatu), wykonawczą – **prezydent** i sędziowską – **Sąd Najwyższy**. Poszczególne organy władzy miały się równoważyć, tak aby uniemożliwić uzyskanie dominacji przez Kongres lub prezydenta.

W **Izbie Reprezentantów** zasiadali deputowani wyłaniani w wyborach, w liczbie proporcjonalnej do liczby mieszkańców stanu. Ich kadencja wynosiła 2 lata. **Prawa wyborcze** miały osoby dysponujące odpowiednim majątkiem. Członków **Senatu** (dwóch z każdego stanu) wskazywały stanowe kongresy. Kadencja senatorów wynosiła 6 lat. **Kongres miał prawo** między innymi do prowadzenia polityki zagranicznej, emisji pieniądza oraz nakładania podatków federalnych na cele ogólnopaństwowe. Poszczególne stany zachowały jednak daleko idące uprawnienia (lokalne podatki, własne prawo, administracje i sądy).

Prezydent, wybierany na czteroletnią kadencję w wyborach pośrednich (przez elektorów), był głową państwa i szefem rządu. Posiadał on szerokie kompetencje w zakresie władzy wykonawczej. Pełnił funkcję naczelnego wodza, powoływał odpowiedzialnych tylko przed nim ministrów (podsekretarzy stanu), nominował wyższych urzędników, a także przedstawiał projekt budżetu i dysponował prawem weta zawieszającego wobec ustaw (mogło być ono odrzucone większością 2/3 obu izb Kongresu). **W 1789 r.** kolegium elektorów wybrało **George’a Washingtona na pierwszego prezydenta** Stanów Zjednoczonych Ameryki (sprawował tę funkcję przez dwie kadencje – do 1797 r.).

Kompetencje **Sądu Najwyższego** nie były jednoznacznie określone. Jednak utrzymywał, że przysługuje mu prawo do orzekania o zgodności decyzji sądów

stanowych z konstytucją federalną oraz unieważniania sprzecznych z nią przepisów stanowych. W 1803 r. zyskał prawo badania zgodności z konstytucją ustaw i aktów wykonawczych Kongresu, prezydenta i władz stanowych.

W 1791 r. weszło w życie pierwszych **10 poprawek do konstytucji** (w istocie mających charakter uzupełnień), które łącznie są określane jako **Karta Praw** (Bill of Rights). Dotyczyły one **praw obywatelskich**: wolności wyznania, słowa i druku, zgromadzeń, nietykalności osobistej oraz ochrony własności prywatnej. Tym samym idea praw człowieka, która w Europie była postulatem filozofów i elit intelektualnych, w Stanach Zjednoczonych została zapisana w konstytucji i praktycznie wprowadzana w życie. Z praw i wolności mogli korzystać biali obywatele USA, w przeciwieństwie do czarnych niewolników w stanach południowych (w stanach północnych nie było niewolnictwa).

◀ Karta Praw (Bill of Rights)

Zbuntowane kolonie brytyjskie w Ameryce Północnej stały się miejscem narodzin nowego ustroju politycznego. Powstało **republikańskie państwo**, którego podstawą stały się zasady **suwerenności ludu,ładu konstytucyjnego i praw człowieka**. Były to wartości całkowicie odmienne od tych funkcjonujących w monarchiach europejskich.

Amerykańska moneta o nominale pół dolara z 1795 r.

Ojcowie założyciele Stanów Zjednoczonych – tak określani zostali w tradycji amerykańskiej politycy, którzy odegrali decydującą rolę w narodzinach amerykańskiej niepodległości i budowaniu państwowości USA w jej początkach. Zalicza się do nich zwłaszcza: Johna Adamsa, Samuela Adamsa, Benjamina Franklina, Alexandra Hamiltona, Thomasa Jeffersona, Jamesa Madisona i George'a Washingtona.

◀ ojcowie założyciele Stanów Zjednoczonych

Benjamin Franklin
(1706–1790)

Działalność polityczną zaczął już w latach 50. Stworzył wówczas pierwszy projekt unii między koloniami. Przez 18 lat reprezentował interesy kilku z nich w Londynie. Powrócił do Ameryki w 1775 r. Należał do grupy przygotowującej Deklarację niepodległości. Następnie reprezentował Stany Zjednoczone we Francji. Był jednym z negocjatorów traktatu z 1783 r. z Wielką Brytanią. Wstał się także jako uczonego i filozof, wybitny przedstawiciel oświecenia.

George Washington
(1732–1799)

W 1774 r. został członkiem Kongresu Kontynentalnego i opowiedział się wówczas za zerwaniem związków amerykańskich kolonii z Wielką Brytanią. Dowodził wojskiem (Armią Kontynentalną) przez cały okres wojny – z funkcji tej zrezygnował w końcu 1783 r., już po zawarciu pokoju z Brytyjczykami. W 1787 r. przewodniczył Konwencji w Filadelfii, która uchwaliła konstytucję. W latach 1789–1797 był prezydentem Stanów Zjednoczonych.

John Adams (1735–1826)	Należał do grupy polityków przygotowujących Deklarację niepodległości. Od 1778 r. realizował misje dyplomatyczne w krajach europejskich. Był jednym z negocjatorów traktatu w Wersalu (1783) kończącego wojnę z Brytyjczykami. W okresie prezydentury Washingtona (1789–1797) był wiceprezydentem, a w latach 1797–1801 – prezydentem USA.
Thomas Jefferson (1743–1826)	Był głównym twórcą tekstu Deklaracji niepodległości. W 2. połowie lat 80. sprawował funkcję ambasadora USA we Francji. Po powrocie zwalczał stanowisko federalistów – był zwolennikiem decentralizacji państwa i szerokich uprawnień poszczególnych stanów. W okresie prezydentury Adamsa (1797–1801) był wiceprezydentem, a w latach 1801–1809 – prezydentem USA.
Alexander Hamilton (1755 lub 1757–1804)	W czasie wojny o niepodległość był w latach 1777–1781 adiutantem Washingtona. Po uchwaleniu konstytucji miał duże zasługi w jej ratyfikacji przez poszczególne stany. Był przywódcą federalistów – zwolenników silnej władzy centralnej w USA. W czasie prezydentury Washingtona był sekretarzem skarbu oraz twórcą Banku Stanów Zjednoczonych i amerykańskiego systemu walutowego.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów położenie mieszkańców kolonii angielskich w Ameryce Północnej i ich relacje z brytyjską metropolią po wojnie siedmioletniej.
2. Wskaż przyczyny, które zadecydowały o ogłoszeniu przez reprezentantów kolonii niepodległości i doprowadziły do wojny z Brytyjczykami.
3. Wyjaśnij, do jakich idei odwoływali się twórcy niepodległości Stanów Zjednoczonych Ameryki. Wydarzenia, które doprowadziły do powstania USA, część historyków określa mianem „rewolucji amerykańskiej”. W jakim stopniu miały one rzeczywiście – twoim zdaniem – charakter rewolucyjny? Jakie przyniosły następstwa?
4. Przedstaw sylwetki Polaków, którzy mieli istotny udział w amerykańskiej wojnie o niepodległość.
5. Scharakteryzuj ustrój Stanów Zjednoczonych w świetle ich konstytucji.
6. Omów wkład amerykańskich „ojców założycieli” w budowę niepodległego państwa.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Kolonie na wschodnim wybrzeżu Ameryki Północnej**, które należały do Anglii od XVII w., osiągnęły **wysoki poziom rozwoju gospodarczego**, miały natomiast jedynie **ograniczony zakres samorządności**. s. 61
- Brytyjska metropolia nakładała **ograniczenia na handel** kolonii z innymi krajami oraz wprowadzała **cla na importowane** przez nie towary. Prowadziło to do **konfliktów**. s. 64
Największe protesty wywołały **ustawa stemplowa** (1667 r.) i **ustawa o herbacie** (1773 r.). –65
- W 1774 r. zebrał się pierwszy **Kongres Kontynentalny**, który przyjął twarde stanowisko wobec działań władz brytyjskich. s. 65
- Na wiosnę 1775 r. doszło do pierwszych **starć między kolonistami a Brytyjczykami**. Wkrótce Kongres zdecydował o utworzeniu **armii ochotniczej**, której dowództwo powierzył **George'owi Washingtonowi**. s. 65
- 4 lipca 1776 r.** ogłoszono **Deklarację niepodległości Stanów Zjednoczonych Ameryki**. s. 66
- Największe zwycięstwa wojsk amerykańskich w wojnie z Brytyjczykami miały miejsce pod **Saratogą** i **Yorktown**. Sojusznikiem USA stała się **Francja**. Przeciwko Wielkiej Brytanii wystąpiły też **Hiszpania i Holandia**. s. 68
- Wojnę zakończył traktat w Wersalu w 1783 r.** Wielka Brytania **uznała niepodległość USA** i przekazała im tereny między Appalachami a Missisipi. s. 68
- Spośród Polaków walczących w amerykańskiej wojnie o niepodległość największe zasługi mieli **Kazimierz Pułaski i Tadeusz Kościuszko**. s. 69
- We wrześniu 1787 r. uchwalono **amerykańską konstytucję**, która wprowadzała **ustrój federacyjny** oparty na **trójpodziale władzy**. Szeroki zakres **praw obywatelskich** wkrótce wprowadzono do konstytucji w postaci pierwszych **10 poprawek**. s. 70
- Ustrój nowo powstałego amerykańskiego państwa odwoływał się do **idei oświeceniowych** – suwerenności ludu, jego prawa do wolności i stanowienia o sobie. s. 70
- Do „**ojców założycieli**” Stanów Zjednoczonych zalicza się m.in.: Benjamina Franklina, George'a Washingtona, Johna Adamsa, Thomasa Jeffersona i Alexandra Hamiltona. s. 71
–72

6. Rewolucja francuska

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz genezę rewolucji we Francji;
- przeczytasz o reformach ustrojowych oraz przemianach społeczno-gospodarczych, jakie były efektem wydarzeń rewolucyjnych;
- zrozumiesz, jakie znaczenie miała rewolucja francuska;
- dowiesz się, kto należał do grona przywódców rewolucji, i ocenisz udział tych osób w wydarzeniach rewolucyjnych.

Podłoże rewolucji francuskiej

Francja przed rewolucją

▶ We Francji w 1774 r. tron objął **Ludwik XVI** (wnuk Ludwika XV). Jego rządy okazały się pod wieloma względami nieudolne. W latach 80. pogorszyła się sytuacja gospodarcza państwa. Skarb – zadłużony jeszcze przez poprzedniego władcę – obciążały wydatki związane z wystawnym życiem dworu, a także koszty udziału w amerykańskiej wojnie o niepodległość. Niekorzystne umowy handlowe zawarte z Anglią doprowadziły do upadku wielu manufaktur. To z kolei powodowało, że wielu robotników traciło pracę lub otrzymywało niższe wynagrodzenie. W 2. połowie lat 80. Francję dotknęły powtarzające się nieurodzaje w rolnictwie. Spadek produkcji objął więc różne dziedziny gospodarki. Sytuacja ta wywoływała niezadowolenie wśród wszystkich grup społecznych. Osoby zamożne traciły dochody, a najbiedniejsi często cierpieli głód. W skarbie państwa brakowało pieniędzy, konieczne więc było wprowadzenie nowych podatków, a społeczeństwo i tak było już nimi nadmiernie obciążone.

Anne-Robert-Jacques Turgot (czytaj: an rober żak turgo; 1727–1781) na portrecie autorstwa Antoine’a Graincourta (czytaj: antłana grękurta)

Turgot był kontrolerem generalnym finansów na początku panowania Ludwika XVI (w latach 1774–1776). Należał do najwybitniejszych ekonomistów epoki oświecenia. Był zwolennikiem fizjokratyzmu, autorem haseł we francuskiej *Encyklopedii*. Jego działania podjęte w trakcie krótkiego okresu pełnienia obowiązków ministra stanowiły ostatnią przed rewolucją poważną próbę ratowania finansów państwa i przeprowadzenia koniecznych reform społeczno-gospodarczych. Turgot zaproponował m.in. wprowadzenie swobody handlu zbożem, likwidację cechów rzemieślniczych i ceł wewnętrznych, zmniejszenie obciążeń ludności chłopskiej, a nawet umożliwienie osobom o odpowiednim statusie majątkowym wyłanianie się przedstawicielskich reprezentujących ich interesy gospodarcze. Arystokracja i sfery dworskie jednak zdecydowanie się sprzeciwiły tym pomysłom i Turgot został odwołany.

Spółeczeństwo francuskie dzieliło się na trzy stany. Uprzywilejowane pod względem **statusu społecznego**, ale także **pozycji ekonomicznej** (zwolnienie

od podatków), były **duchowieństwo** tworzące **stan pierwszy** oraz **szlachta i arystokracja** składające się na **stan drugi**. Kościół katolicki skupiał w swoim ręku 10% ziemi, a jego hierarchowie posiadali duże wpływy w państwie. Szlachta w realiach systemu absolutystycznego mogła wprowadzić jedynie pośrednio oddziaływać na politykę władz, cieszyła się jednak przywilejami honorowymi. Ponadto miała wyłączność na uzyskiwanie stopni oficerskich i wyższych godności kościelnych. W obrębie obu uprzywilejowanych stanów panowało przy tym bardzo duże zróżnicowanie majątkowe.

Duchowieństwo i szlachta stanowiły zdecydowaną mniejszość ludności. Natomiast **96–99%** (według różnych szacunków) mieszkańców Francji zaliczało się do **stanu trzeciego**. Obejmował on nie tylko **chłopów** czy też **pracowników najemnych**, lecz także najzamożniejszych przedstawicieli **burżuazji** i ludzi **wolnych zawodów** (np. dziennikarzy czy prawników, którzy odegrali później w dziejach rewolucji ogromną rolę). Utrzymywanie się struktury stanowej było odczuwane szczególnie dotkliwie przez tych, którzy wyróżniali się zamożnością lub wykształceniem, ale pozostawali formalnie w obrębie najniższego stanu. Ponadto burżuazja odczuwała negatywne skutki braku pełnej swobody działalności ekonomicznej (państwo wciąż posługiwało się narzędziami polityki merkantylistycznej, które ograniczały tę swobodę). Chłopi byli w zdecydowanej większości osobiście wolni. Jednak duża ich część – dzierżawiąca ziemię od szlachty i duchowieństwa – opłacała z tego tytułu wysokie czynsze. Ponadto chłopi przekazywali dziesięcinę na rzecz Kościoła. Wszyscy członkowie stanu trzeciego płacili wysokie podatki na rzecz państwa.

Francja już od kilku dekad była **centrum myśli oświeceniowej**, która owocowała postulatami unowocześnienia państwa i stosunków społecznych oraz dopuszczenia przedstawicieli społeczeństwa do współdecydowania o sprawach ogólnopństwowych. Realia monarchii absolutnej stały w całkowitej sprzeczności z dążeniami zwolenników oświecenia, praw człowieka, suwerenności ludu i swobody wyrażania poglądów. Silna, choć często niedziałająca sprawnie władza centralna oparta na biurokracji budziła sprzeciw grup społecznych, wśród których idee oświecenia znajdowały największy oddźwięk. Byli to przedstawiciele wolnych zawodów, ale przede wszystkim burżuazja. Krytyków istniejącego porządku nie brakowało jednak także i w innych warstwach, w tym wśród duchowieństwa. Opozycja wobec absolutyzmu monarchy narastała również wśród znacznej części arystokracji, choć ta grupa była niechętna większym zmianom społecznym. Dostrzegała natomiast nieudolność władcy oraz problemy finansowe państwa i obawiała się wynikających z tego projektów obciążenia jej podatkami. Niepokoiły ją także istniejące zamysły pozbawienia jej sądownictwa senioralnego nad chłopami. Jednocześnie w oznakach osłabienia autorytetu władzy monarszej dostrzegała okazję odzyskania znaczenia politycznego, które utraciła wraz z rozwojem systemu absolutystycznego.

Karykatura trzech stanów z 1789 r. – chłop dźwiga na plecach duchownego i szlachcica

Sytuacja we Francji przed wybuchem rewolucji

Ludwik XVI, obraz autorstwa Antoina Calleta (czytaj: antłana kaleta), 1788 r.

Od początku 1787 r. pojawiało się coraz więcej zapowiedzi nadciągającego kryzysu władzy. Zwołane przez Ludwika XVI ciało doradcze – Zgromadzenie Notabli, mimo że jego członkowie pochodzili z królewskiej nominacji, **sprzeciwiło się propozycji nowego powszechnego podatku gruntowego**. Zostało więc przez władcę rozwiązane. Podobne stanowisko zajął parlament paryski (organ sądowy, do którego uprawnień należało rejestrowanie edyktów królewskich) oraz jego lokalne odpowiedniki zdominowane przez arystokrację. Nawet Kościół odmówił królowi środków w wysokości, jakiej żądał. W kraju podnosiło się coraz więcej głosów krytycznych wobec władz i domagających się wystłuchania społeczeństwa. Ludwik XVI pod-

zwołanie Stanów Generalnych

▶ jął w tej sytuacji w połowie 1788 r. **decyzję o zwołaniu Stanów Generalnych** – reprezentacji stanowej, która po raz ostatni zebrała się na początku XVII w., nim ustanowiono porządek absolutystyczny. Król zgodził się także, aby **deputowani stanu trzeciego zostali wybrani w podwójnej liczbie** (600), podczas gdy dwa pierwsze stany będą miały po 300 reprezentantów.

„zeszyty skarg”

▶ Nastroje we Francji były coraz bardziej niespokojne. Ożywienie dało o sobie znać między innymi w postaci publikacji kilku tysięcy broszur politycznych. **Wybory deputowanych do Stanów Generalnych** stały się natomiast okazją do przygotowania „zeszytów skarg” zawierających żądania ukrócenia nadużyć władzy, reformy administracji i systemu podatkowego czy likwidacji cenzury. Grupy najuboższe oczekiwały poprawy swojej sytuacji bytowej. Rok 1788 był dla nich szczególnie dramatyczny, gdyż niesprzyjające warunki pogodowe (susze, mroźne zimy) zniszczyły ogromną część plonów. To z kolei spowodowało gwałtowny wzrost cen żywności.

*Czym jest stan trzeci? – Wszystkim.
Czym był dotychczas w ustroju politycznym? – Niczym.
Czego żąda? – Ażeby stał się czymś.*

~ Emmanuel Sieyès

– autor głośnej broszury *Czym jest stan trzeci* (styczeń 1789 r.)

Pierwsze lata rewolucji – 1789–1791

Stany Generalne rozpoczęły obrady w maju 1789 r. Bardzo aktywni od początku byli deputowani stanu trzeciego, wśród których znalazły się osoby z burżuazji oraz wykonujące wolne zawody. Zażądali oni zmiany zaproponowanej formuły obrad polegającej na tym, że każdy ze stanów miał obradować oddzielnie. Zasada, iż jeden stan to jeden głos, pozwalałaby duchowieństwu i szlachcie przegłosować przedstawicieli stanu trzeciego. W związku z tym deputowani stanu trzeciego domagali się wspólnych obrad. Posiadana przez nich podwójna liczba reprezentantów równoważyłaby głosy stanów uprzywilejowanych. Szlachta zdecydowanie odrzuciła ten postulat.

Wówczas **przedstawiciele stanu trzeciego ogłosili się Zgromadzeniem Narodowym** i stwierdzili, że reprezentują większość społeczeństwa. Zaprzysięgli, iż nie zaprzestaną obrad, dopóki nie uchwalą konstytucji. Po przyłączeniu się do nich większości duchowieństwa, a także kilkudziesięciu przedstawicieli szlachty król zaakceptował wspólne obrady. W tej sytuacji Zgromadzenie Narodowe przekształciło się w **Zgromadzenie Konstytucyjne (Konstytuantę)** i przystąpiło do opracowania ustawy zasadniczej określającej nowy ustrój państwa.

◀ Zgromadzenie Konstytucyjne

Jacques-Louis David,
Przysięga w Sali do gry w piłkę

Kiedy deputowani stanu trzeciego ogłosili się Zgromadzeniem Narodowym, król uniemożliwił im dostęp do miejsca obrad Stanów Generalnych. Zgromadzili się więc w pobliskiej sali do gry w piłkę. Tam 20 czerwca 1789 r. złożyli przysięgę, że nie rozejdą się bez uchwalenia konstytucji.

Ludwik XVI nie zamierzał jednak pogodzić się z przegraną i **zaczął gromadzić pod Paryżem wojsko**. Pogłoski o mającym nastąpić rozpędzeniu Konstytuanty, a nawet o królewskich planach ostrzelania stolicy doprowadziły do wystąpień jej mieszkańców przeciwko władcy. **14 lipca 1789 r. Paryżanie oblegli Bastylię i zmusili jej załogę do poddania się**. Ta paryska twierdza była dawniej miejscem przetrzymywania więźniów politycznych, choć w trakcie opisywanych wydarzeń przestała już pełnić tę funkcję. Pozostawała jednak symbolem despotycznych rządów królewskich i wkrótce została zburzona na znak końca tyranii. Dzień jej zdobycia uznano później za **umowny początek rewolucji** (obecnie 14 lipca jest **francuskim świętem narodowym**).

◀ zdobycie Bastylii
14 lipca 1789 r.

Król zgodził się wówczas na wycofanie swoich wojsk oraz zaakceptował istnienie utworzonej przez ludność stolicy **Gwardii Narodowej**. Na jej czele stanął **markiz de La Fayette** (czytaj: de la fajet), popularny dzięki swojemu udziałowi w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych. Wydarzenia w Paryżu zapoczątkowały także **wystąpienia na prowincji, gdzie chłopci atakowali dwory i klasztory**. Pod ich wpływem Konstytuanta wprowadziła **na początku sierpnia** doniosłe **reformy społeczne**. Zniosła przywileje podatkowe szlachty i dziesięcinę płaconą na rzecz Kościoła. Zlikwidowała także pewne pozostałości poddaństwa chłopów, którego korzenie sięgały wręcz czasów feudalnych (sądownictwo senioralne nad chłopami czy prawo szlachty do polowań na chłopskich gruntach).

Marie Joseph de La Fayette (czytaj: mari żozef de la fajet; 1757–1834) na grafice autorstwa Simona-Charles'a Migera (czytaj: simona szarla migera), XVIII w.

La Fayette podczas wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych uzyskał stopień generała. W początkach rewolucji jako dowódca Gwardii Narodowej, a zarazem polityk, stanowił jedną z jej czołowych postaci. Stracił wiele na popularności po wydarzeniach z lipca 1791 r. Dowodzony przez niego oddział Gwardii zaatakował wówczas tłum zgromadzony na Polu Marsowym, gdzie podpisywana była petycja z żądaniem detronizacji Ludwika XVI i ustanowienia republiki. La Fayette otrzymał dowództwo w wojnie z Austrią, jednak w okresie późniejszej radykalizacji rewolucji zostało mu ono odebrane, a on sam pozostawał na emigracji. Powrócił do Francji w 1800 r. Gwardią Narodową dowodził ponownie podczas rewolucji lipcowej z 1830 r.

Deklaracja praw
człowieka
i obywatela ▶

26 sierpnia 1789 r. Zgromadzenie Konstytucyjne uchwaliło **Deklarację praw człowieka i obywatela**. Głosiła ona zasadę **suwerenności ludu (narodu)**,

udział wszystkich obywateli w stanowieniu praw, równy dostęp do urzędów i godności bez względu na przynależność stanową, a także prawo do oporu przeciwko złej władzy. Ogłaszała swobodę religijną, wolność słowa oraz nienaruszalność własności prywatnej. Twórcy Deklaracji kierowali się przekonaniem, że król jest jedynie przedstawicielem narodu, a nie monarchą stojącym ponad nim i prawem.

Jean-Jacques Le Barbier (czytaj: żan żak le barbie) ukazał tekst Deklaracji praw człowieka i obywatela razem z dwoma postaciami kobiecymi. Postać po lewej stronie symbolizuje Francję uwalniającą się z łańcuchów tyranii, a postać po prawej – Istotę Najwyższą, która wskazuje na światło rozumu. Dzieło pochodzi z ok. 1789 r.

Źródło historyczne

Fragmenty francuskiej Deklaracji praw człowieka i obywatela z sierpnia 1789 r.

Przedstawiciele Ludu Francuskiego, występujący jako Zgromadzenie Narodowe, uważając, iż jedyną przyczyną nieszczęść publicznych i nadużyć rządów jest nieznajomość, zapomnienie i lekceważenie praw człowieka, postanowili ogłosić w formie uroczystej deklaracji naturalne, niepozbywalne i święte prawa człowieka [...].

Art. 1. Ludzie rodzą się i pozostają wolni i równi z punktu widzenia prawa. Różnice społeczne mogą się opierać tylko na użyteczności wobec społeczeństwa.

Art. 2. Celem każdej organizacji politycznej jest utrzymanie naturalnych i nie przedawnionych praw człowieka. Tymi prawami są: wolność, własność, bezpieczeństwo i opór przeciwko uciskowi.

Art. 3. Źródło wszelkiego zwierzchnictwa spoczywa całkowicie w Narodzie. Żadne ciało, żadna jednostka nie może wykonywać władzy, która nie pochodziłaby wyraźnie od Narodu.
[...]

Art. 6. Ustawa jest wyrazem woli powszechnej. Wszyscy obywatele mają prawo brać udział w jej tworzeniu bądź osobiście, bądź przez swych przedstawicieli. Powinna ona być jednakowa dla wszystkich zarówno gdy broni, jak wówczas, gdy karze. Wszyscy obywatele są równi wobec prawa i mają równy dostęp do wszystkich godności, stanowisk i funkcji publicznych, zależnie od ich zdolności i z zachowaniem takich tylko różnic, które wynikają z ich cnoty i talentu.
[...]

Art. 10. Nikt nie może być niepokojony z powodu swoich przekonań, również i religijnych, byle ich manifestowanie nie zakłócało porządku publicznego ustanowionego przez prawo.

Art. 11. Swobodna wymiana myśli i poglądów jest jednym z najcenniejszych praw człowieka. Każdy obywatel ma więc wolność słowa, pisma i druku i odpowiada tylko za nadużywanie tej wolności w wypadkach określonych przez ustawę.
[...]

Art. 14. Wszyscy obywatele mają prawo: stwierdzić osobiście lub przez swych przedstawicieli konieczność podatku publicznego, wyrazić nań zgodę w sposób niczym nieskrępowany, czuwać nad jego zużyciem, ustalić jego wysokość, podstawę wymiaru, sposób jego ściągania oraz czas trwania.
[...]

Art. 17. Własność jest prawem świętym i nietykalnym. Nikt nie może być go pozbawionym, z wyjątkiem wypadku, gdy tego wymaga w sposób oczywisty konieczność publiczna uznana przez prawo, wszelako pod warunkiem słusznego i z góry wypłaconego odszkodowania.

Historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych, pod red. B. Lesińskiego, Poznań 1995, s. 204–205.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, jakie wartości były najważniejsze dla twórców Deklaracji. Jak rozumieli prawa i wolności przynależne obywatelom państwa?
2. Wskaż, jakie idee oświeceniowe przywołano w poszczególnych artykułach Deklaracji.
3. Porównaj prawa i wolności głoszone przez francuską Deklarację z tymi, które funkcjonowały w ramach politycznego systemu brytyjskiego oraz amerykańskiego.

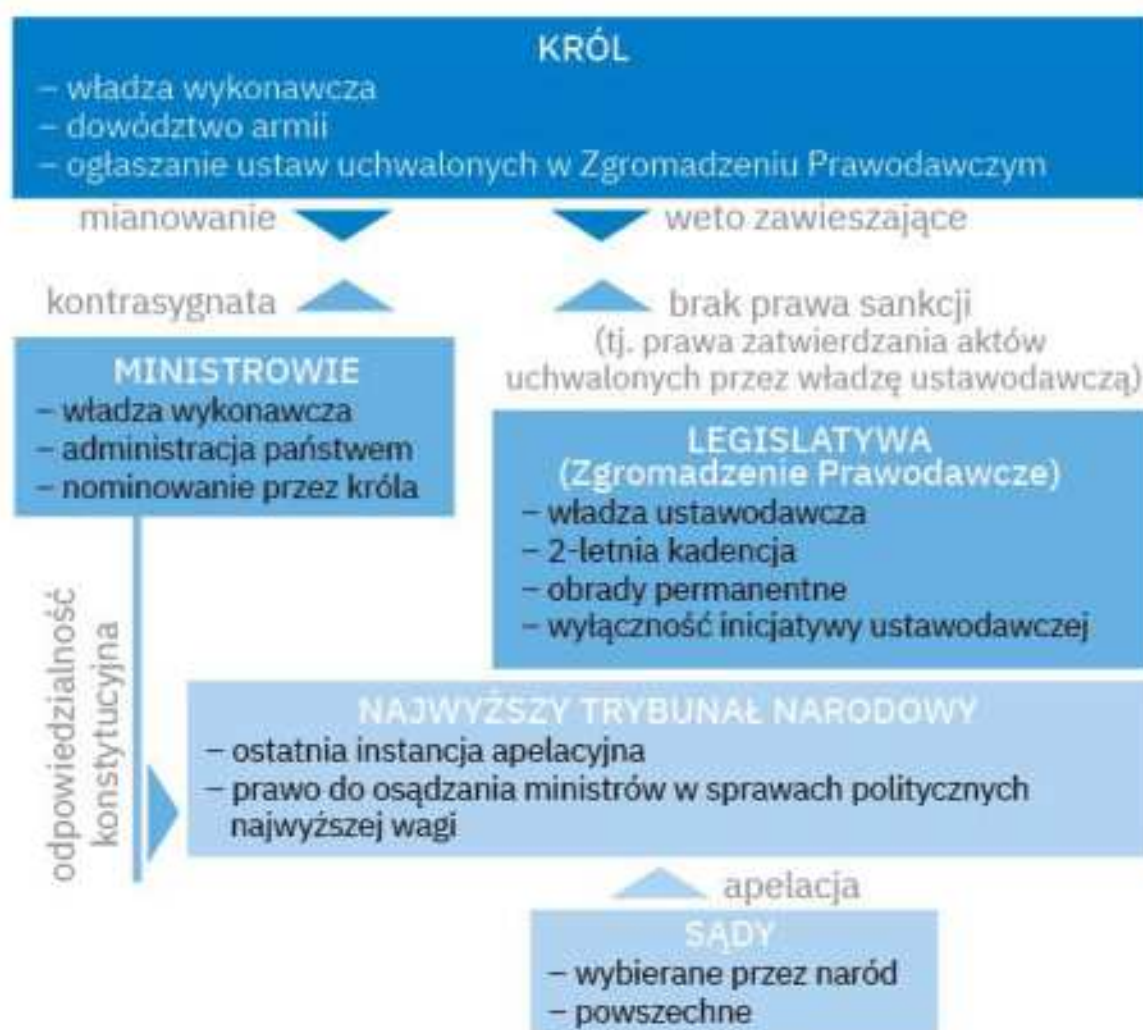
Prace nad konstytucją trwały jeszcze przez następne 2 lata. W tym okresie uchwalono jednak wiele praw zmieniających rzeczywistość społeczną kraju. Do najważniejszych należały te dotyczące **Kościoła katolickiego**. Jego **majątek przejęło państwo**, a duchownym przyznano w zamian pensje, czyniąc ich w **praktyce urzędnikami państwowymi**. Biskupi i proboszczowie mieli być odtąd wybierani przez samą ludność. Zlikwidowano klasztory. Duchownych **zobowiązano do złożenia przysięgi**, że będą przestrzegać ustawy o Kościele. Prawie wszyscy biskupi i większość kleru odmówili, w związku z czym zostali pozbawieni stanowisk. Część z nich starała się pełnić swoje funkcje potajemnie. Podział na księży zaprzysiężonych i niezaprzysiężonych miał swoje odbicie w podziale społeczeństwa i różnych postawach wobec nowych rewolucyjnych porządków. Sprzedaż majątków kościelnych pozwoliła zlikwidować zadłużenie kraju. Ponadto związała z rewolucją ich nabywców.

Francja monarchią konstytucyjną

Ludwik XVI nie zamierzał pogodzić się ze zmianami zaistniałymi w państwie, więc **podjął w czerwcu 1791 r. próbę ucieczki z kraju**. Liczył, że uda mu się odzyskać pełnię władzy za pomocą wiernych sobie oddziałów wojska oraz sił zbrojnych innych monarchów europejskich, z którymi utrzymywał stały kontakt (ważną rolę odgrywały zwłaszcza jego relacje z austriackimi Habsburgami, z których wywodziła się żona Ludwika XVI – Maria Antonina). Mógł też polegać na lojalności przedstawicieli arystokracji, którzy już w początkach rewolucji zaczęli emigrować z kraju. Ucieczka króla zakończyła się jednak niepowodzeniem. Sprowadzony z powrotem do Paryża stracił wiele z autorytetu, którym – mimo rewolucyjnych przemian – wciąż się cieszył.

3 września 1791 r. uchwalono konstytucję Francji. Zgodnie z jej postanowieniami ustrój państwa przybierał formę **monarchii konstytucyjnej**. Władzę wykonawczą reprezentował **król**, ale jego uprawnienia ograniczono. Każdy jego dokument musiał być potwierdzony podpisem jednego z ministrów. Mianował i odwoływał ich monarcha, ale odpowiadali oni za swoje decyzje przed władzą ustawodawczą – **Zgromadzeniem Prawodawczym** (Legislatywą). Miało ono teoretycznie reprezentować cały naród, jednak **nie wszyscy otrzymali prawa wyborcze**. Zostały one ograniczone **cenzusem**. Ci, którzy opłacali określonej wysokości podatek lub posiadali odpowiednie wykształcenie (ogółem nieco ponad połowa mężczyzn powyżej 25. roku życia), mogli brać udział w wyborach elektorów. Dopiero oni wybierali posłów do Legislatywy. Były to więc **wybory pośrednie**, dwustopniowe. Aby stać się elektorem, trzeba było spełnić jeszcze wyższe kryteria majątkowe – w całym kraju dotyczyło to jedynie około 50 tysięcy najzamożniejszych osób. Wprowadzono także **samorząd lokalny**. Król – choć niechętnie – złożył przysięgę na konstytucję.

Schemat organizacji władzy we Francji według konstytucji z 1791 r.

Ćwiczenie

Porównaj francuski model ustrojowy z 1791 r. z amerykańskim opartym na konstytucji USA z 1787 r. W tym celu sporządź w zeszycie schemat organizacji władzy w USA.

Przyjęte zasady konstytucyjne oznaczały **zwycięstwo przede wszystkim burżuazji**, która zapewniła sobie decydujący wpływ na władzę ustawodawczą i zagwarantowała prawa korzystne dla jej aktywności ekonomicznej. W przeprowadzonych jeszcze we wrześniu wyborach do Legislatywy zwyciężyli zwolennicy ustabilizowania systemu politycznego w formie nadanej mu przez konstytucję. Niższe warstwy społeczeństwa – zarówno chłopci, jak i bardzo aktywni w rewolucji ubożsi mieszkańcy miast – nie odnieśli tak bezpośrednich korzyści ani nie uzyskali praw wyborczych. Wciąż pozostawali niechętni istniejącym stosunkom społecznym.

Władze rewolucyjne zaczęły na początku 1792 r. coraz konsekwentniej **dążyć do wojny z absolutystycznymi monarchami**. Widziano w niej szansę na rozprzestrzenienie rewolucyjnych ideałów, a także na poprawienie trudnej sytuacji gospodarczej państwa. Chciano też uprzedzić możliwy atak z zagranicy, gdzie koncentrowały się oddziały tworzone przez coraz liczniej emigrujących arystokratów. Z kolei Ludwik XVI poparł wojnę, gdyż liczył, że doprowadzi ona do klęski rewolucjonistów. Władcy europejscy z niepokojem przyglądali się rewolucji

we Francji i szerzeniu się jej hasła we własnych krajach. W związku z tym poważnie rozważali interwencję w celu obalenia rewolucyjnych władz. Bezpośrednim powodem wybuchu wojny było ultimatum nowego cesarza – Franciszka II Habsburga. Zażądał on od Francji zwrócenia papieżowi Awinionu (przejętego przez państwo francuskie w poprzednim roku) oraz przywrócenia przywilejów duchowieństwu i szlachcie.

wojna z Austrią ▶ **W kwietniu 1792 r. Francja wypowiedziała wojnę Austrii** (cesarzowi Franciszkowi II Habsburgowi), a tę wsparły wkrótce **Prusy**. Początkowo Francuzi ponosili same klęski militarne. Fakt ten oraz trudności z zaopatrzeniem mieszkańców Paryża w żywność przyczyniały się do narastającego niezadowolenia i radykalizacji nastrojów społecznych. **W sierpniu 1792 r.** radykalni rewolucyoniści (zwłaszcza z klubu **kordelierów**, a także **jakobinów**) podburzyli **lud Paryża, który wdarł się do pałacu królewskiego**. Monarcha zdołał się uratować, jednak Legislatywa pod wpływem tych wydarzeń zdecydowała o **zawieszeniu go w czynnościach i aresztowaniu**. Radykałowie przejęli władzę w samorządzie Paryża – **Komunie**.

Georges Danton (1759–1794) na portrecie nieznanego autorstwa, 1792 r.

Danton przewodniczył klubowi kordelierów, działał w Komunie Paryża, w 1792 r. pełnił funkcje rządowe, a od kwietnia do lipca 1793 r. stał na czele Komitetu Ocalenia Publicznego, zanim władzę w nim przejęli jakobini.

Kordelierzy – początkowo najradykalniejszy klub polityczny; już w okresie uchwalania konstytucji sprzeciwiali się monarchii i opowiadali się za republiką. Członkowie tego klubu pobudzali radykalne nastroje wśród ludu Paryża i znajdowali w nim oparcie. Do przywódców kordelierów należeli Georges Danton (czytaj: żorż danton) i Jean-Paul Marat (żan-pol mara). Klub ten współpracował z jakobinami do początku 1794 r., a następnie został przez nich wyeliminowany z życia politycznego. Wiele kordelierów (w tym Dantona) stracono.

Jakobini – klub polityczny opowiadający się początkowo za monarchią konstytucyjną, później jednak szybko się radykalizujący. Jego przywódcą został wówczas Maximilien Robespierre (czytaj: maksymiljen robespierre). Jakobini byli przeciwni wikłaniu rewolucyjnej Francji w wojnę. Głosili hasła republikańskie i suwerenności ludu, jednak z czasem przyjęli taktykę zawieszenia praw i wolności obywatelskich oraz stosowania terroru wobec przeciwników politycznych.

Szturm na królewski pałac Tuileries (czytaj: tujleri) 10 sierpnia 1792 r. na obrazie Jeana Duplessisa-Bertaux (czytaj: żana duplesisa-berto)

Radykalizacja rewolucji następowała w dużej mierze za sprawą sankiulotów (fr. *sans-culottes* – pogardliwe określenie ludzi z gminu, którzy nie nosili modnych spodni). Nazywano tak członków najuboższych warstw ludności miejskiej – robotników, służbę, drobnych rzemieślników i kramarzy, a także osoby bez określonego zajęcia. Rewolucja nie przyniosła im większych korzyści, więc żądali oni dalszych zmian w państwie. Chętnie angażowali się w różne działania polityczne. Nie ograniczali się jednak do brania udziału w dyskusjach – byli aktywni podczas manifestacji i w trakcie zamieszek. To oni też wdarli się do pałacu Tuileries w sierpniu 1792 r.

Francja republiką

Zgromadzenie Prawodawcze straciło w tym okresie autorytet, a radykałowie związani z coraz bardziej zrewoltowanym ludem Paryża wymusili na Legislatywie rozwiązanie się i rozpisanie nowych wyborów. **Na początku września 1792 r. doszło w Paryżu do krwawych wystąpień** – tłum wdzierał się do więzień i mordował oskarżonych o działania przeciwko rewolucyjnemu porządkowi. Zginęło około 1400 osób. Podobne zajścia miały miejsce na prowincji, gdzie wymordowano około 10 tysięcy osób. **Wybory**, które odbyły się w tym samym miesiącu, przeprowadzono tym razem na mocy **powszechnego prawa wyborczego** (przystępowało wszystkim mężczyznom bez względu na posiadany majątek; praw wyborczych nie miały natomiast kobiety). Wyłoniony w nich **Konwent Narodowy** – o bardziej radykalnym składzie – zdetronizował króla i **zniósł monarchię**. **22 września 1792 r. Francja została ogłoszona republiką.**

◀ I Republika Francuska

- ▶ W styczniu 1793 r. Konwent Narodowy **skazał Ludwika XVI na śmierć jako zdrajcę narodu** (zaważyła jego korespondencja z innymi monarchami, w której omawiał kwestię ich interwencji we Francji). Król został **stracony na gilotynie** jeszcze w tym samym miesiącu. Kraj wszedł w tym czasie w nowy okres gwałtownych konfliktów wewnętrznych, wojny domowej i walk z niemal wszystkimi monarchami Europy.

Gilotyna – urządzenie do ścinania głów skazańcom, stosowane w Europie od XVI w. W czasach rewolucji francuskiej – od wiosny 1792 r. – stała się głównym narzędziem wykonywania kary śmierci (jako humanitarna metoda pozwalająca zaoszczędzić cierpienia skazanemu). Egzekucje skazańców politycznych przeprowadzane z jej użyciem odbywały się publicznie. W okresie radykalizacji rewolucji gilotyna stała się wręcz jednym z jej symboli i ucieleśnieniem rewolucyjnego terroru.

- ▶ **Przeciwko francuskiej republice wystąpiła koalicja** złożona z: Austrii, Prus, Wielkiej Brytanii, Holandii, Hiszpanii, Portugalii, państw włoskich i niemieckich. Na jej stronę przeszedł dotychczasowy naczelny wódz armii francuskiej Charles Dumouriez (czytaj: szarl dumurie). Zwycięstwa wojsk koalicji zachęciły **rojalistów** (zwolenników króla i przywrócenia monarchii) do wzniecenia **powstań**. W niektórych rejonach przeciwko republice **wystąpili chłopi**. Przyczyniły się do tego ich trudna sytuacja bytowa oraz sprzeciw wobec zasad wprowadzonego niedawno powszechnego poboru do wojska, a także opór wobec prześladowania księży przez władze. Wielu żałowało ponadto ściętego króla Ludwika XVI. Największe rozmiary przybrało **powstanie w Wandei**, które rozpoczęło się w marcu 1793 r. Było ono też najbardziej brutalnie tłumione. Walki i krwawe represje wobec powstańców pochłonęły co najmniej 100 tysięcy ofiar śmiertelnych, a prowincja została doszczętnie splądrowana. Znane hasło rewolucyjne: „wolność, równość, braterstwo” uzupełniono w tym czasie o słowa: „albo śmierć”. Wiązało się to z przekonaniem najbardziej radykalnych rewolucjonistów, że rewolucji zagrażają wrogowie zewnątrz i wewnątrz.

Dyktatura jakobinów

- ▶ Jedyną liczącą się siłą polityczną w Paryżu stawali się radykalni **jakobini**, którzy mogli wówczas liczyć na poparcie zrewoltowanej ludności miasta. Doprowadzili oni do **aresztowania i stracenia** części bardziej **umiarkowanych deputowanych** Konwentu Narodowego (**żyrondistów**), a **latem 1793 r. przejęli pełnię władzy w Komitecie Ocalenia Publicznego**. Był to istniejący od niedawna nadzwyczajny organ wykonawczy zastępujący rząd w związku z wielostronnym kryzysem w państwie i zagrożeniem rewolucji. Stopniowo przejął on w państwie **władzę dyktatorską**. Na jego czele stanął **Maximilien Robespierre**. Komitet odsunął od wpływu na decyzje polityczne władzę ustawodawczą, która utraciła samodzielność. Rządził, stosując **terror** wobec wszystkich podejrzanych o sprzyjanie monarchii lub działanie na szkodę rewolucji oraz wobec przeciwników politycznych. Powołane w tym celu **Trybunały Rewolucyjne** uśmierciły łącznie około 17 tysięcy Francuzów. Podobna liczba osób zmarła w więzieniach lub została zamordowana bez wyroku sądowego.

Jean-Paul Marat (1743–1793) na ramionach sankiulotów w kwietniu 1793 r., obraz Jeana-Baptiste'a Lesueura (czytaj: żanabatysta lesuera)

Na obrazie powstałym w czasie rewolucji Marat został ukazany po uwolnieniu przez Trybunał Rewolucyjny od zarzutów o działanie na szkodę narodu. Obok hasła „Niech żyje Marat” widnieje hasło „Niech żyją jakobini”. Wynika to z tego, że kordelierzy, do których należał, i jakobini tworzyli jeszcze wówczas wspólny radykalny obóz rewolucji. Marat był prawdopodobnie najbardziej popularną postacią wśród sankiulotów Paryża. Był redaktorem niezwykle wpływowej gazety „Przyjaciel Ludu”. Został zamordowany 13 lipca 1793 r. przez Charlotte Corday (czytaj: szarłot korde) – zwolenniczkę żyrondystów (obraz Jacquesa-Louisa Davida *Śmierć Marata* to jedno z najświetniejszych dzieł malarskich klasycyzmu).

„*Lud porywa się do walki dopiero wtedy, gdy tyrania doprowadzi go do rozpacz. Ileż cierpień zniesie, zanim się zemści! Jego zemsta jest w zasadzie zawsze słuszną, chociażby nawet nie była zawsze świadoma skutków.*

~ Jean-Paul Marat

Egzekucja na gilotynie przywódców żyrondystów 31 października 1793 r., współczesna wydarzeniom grafika nieznanego autorstwa

Żyrondyści byli formacją polityczną, która w 1791 r. odłączyła się od jakobinów. W marcu 1792 r. zyskali decydujący wpływ na rząd. To oni najbardziej przyczynili się do wypowiedzenia przez Francję wojny Austrii. Kompromitacją dla żyrondystów stała się zdrada związanego z nimi generała Charles'a Dumourieza, który w marcu 1793 r. zwrócił się przeciwko rewolucyjnym władzom. Próbował on dokonać zamachu stanu i ruszył na Paryż. Radykalizacja paryskiego ludu ułatwiła jakobinom odsunięcie od władzy żyrondystów w czerwcu 1793 r. Czołowi przywódcy stronnictwa zostali straceni jesienią tego roku.

Maximilien Robespierre (1758–1794) na portrecie nieznanego autorstwa, ok. 1790 r.

Robespierre był prawnikiem. W 1789 r. został wybrany do Stanów Generalnych jako deputowany stanu trzeciego. Od początku zasłynął jako świetny mówca i zdobywał coraz silniejszą pozycję polityczną. Jego poglądy radykalizowały się w okresie trwania rewolucji.

Posiedzenie Trybunału Rewolucyjnego na francuskiej grafice z XIX w.

Trybunały Rewolucyjne składały się z osób niebędących zawodowymi prawnikami, ale uznanych za oddane rewolucji. Mogły wydawać jedynie dwa rodzaje wyroków – uniewinnienie albo karę śmierci. Egzekucje miały być wykonywane w ciągu 3 dni. Na mocy dekretu o reorganizacji Trybunałów z 10 czerwca 1794 r. oskarżeni stracili nawet prawo do posiadania obrońcy. W ciągu kolejnych 6 tygodni – ostatnich przed obaleniem jakobinów – wykonano prawie 1400 wyroków śmierci w samym Paryżu.

Źródło historyczne

Fragmenty dekretu o reorganizacji Trybunałów Rewolucyjnych z 10 czerwca 1794 r.

Wrogami ludu są ci, którzy: [dążą] do przywrócenia królestwa bądź usiłują poniżyć lub rozwiązać Konwent narodowy oraz rewolucyjny rząd republikański [...]. Zdradzają Republikę w czasie dowodzenia twierdzami i armiami [...]. Usiłują przeszkodzić w zaopatrzeniu Paryża w żywność i powodują głód w Republice. Popierają zamiary wrogów Francji przez ułatwianie spiskowcom i arystokracji ukrywania się i uniknięcia kary [...]. Usiłują oszukać lud lub jego przedstawicieli [...]. Szerzą fałszywe wieści, by wywołać rozdział lub zamieszanie wśród ludu. [...] Usiłują wprowadzić w błąd opinię i przeszkadzać w uświadamianiu ludu [...]. Jako nieuczciwi dostawcy [...] marnotrawią majątek publiczny. Jako funkcjonariusze publiczni nadużywają swego stanowiska, aby służyć wrogom rewolucji [...]. Karą przewidzianą za te przestępstwa [...] jest kara śmierci.

Wiek XVI–XVIII w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk i S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 503–504.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, jakie działania zostały uznane przez jakobińskich twórców dekretu za skierowane przeciwko republice i ludowi Francji.
2. Na podstawie tekstu źródłowego i informacji zawartych w rozdziale przedstaw metody rządzenia stosowane przez jakobinów. Jak miały się one do idei ogłoszonych w początkach rewolucji w Deklaracji praw człowieka i obywatela?

Zaostrzono politykę wobec Kościoła katolickiego i duchowieństwa. W stolicy Komuna Paryska zabroniła praktyk religijnych w świątyniach. Podobnie postąpiły władze w wielu miejscowościach na prowincji. W 1794 r. na większości terytorium Francji nie było czynnych kościołów. Chrześcijaństwo starano się zastąpić kultem Najwyższej Istoty. Prowadziło to do stworzenia nowej, deistycznej religii. Konsekwencją takiej polityki było daleko idące ograniczenie wpływów Kościoła i religii katolickiej w życiu społecznym, nie tylko wśród mieszkańców miast, lecz także wsi.

Uchwalona jeszcze w czerwcu 1793 r. nowa konstytucja o bardzo demokratycznym charakterze nigdy nie weszła w życie. Jakobini zyskiwali początkowo popularność między innymi dzięki wprowadzeniu cen maksymalnych na żywność i poprawie zaopatrzenia w miastach. Jednak wobec zagrożenia państwa przez wojska antyfrancuskiej koalicji byli zmuszeni podporządkować życie gospodarcze celom wojennym (państwo przejęło m.in. kontrolę nad prywatnymi manufakturami). Środki finansowe pozyskiwano na przykład ze sprzedaży dóbr państwowych i majątków skonfiskowanych rojalistom. Drukowano też papierowe pieniądze. Powołano pod broń wszystkich kawalerów w wieku 18–25 lat, co pozwoliło szybko wystawić **ponad 500-tysięczną armię**. Uważano, że braki w wyszkoleniu zrekomensuje zapał żołnierzy. Było to wojsko obywatelskie – kierujące się ideą walki w imię wspólnych interesów, w obronie ojczyzny, a nie za żołd czy pod przymusem (choć w rzeczywistości nie wszyscy byli już wtedy ochotnikami).

Jesienią 1793 r. wojska koalicji zostały powstrzymane, a powstania rojalistyczne stłumione. Jednak krwawe rządy jakobińskie wzbudzały coraz większą niechęć w społeczeństwie zmęczonym wojną i ciągłą przemocą. Wielu wybitnych przywódców rewolucji zostało przez jakobinów zgładzonych (w kwietniu 1794 r. został zgilotynowany Danton). Rządzący skazali na śmierć wiele osób cieszących się popularnością wśród ludu Paryża (często jeszcze bardziej radykalnych niż sami jakobini), a także zniszczyli większość instytucji związanych z ludową aktywnością polityczną. Wzbudzili w ten sposób wrogość wobec siebie w grupie, dzięki której zyskali władzę. Dlatego szybko tracili zwolenników. Krwawy terror, przed którym nikt nie czuł się bezpieczny, spowodował, że członkowie Konwentu Narodowego zdecydowali się obalić dyktaturę. **W lipcu 1794 r. Robespierre został aresztowany**. Stracenie jego oraz wielu innych jakobinów położyło kres wszechwładzy Komitetu Ocalenia Publicznego oraz masowemu terrorowi.

Rządy Dyktatoriatu (1795–1799)

Dyktatoriat ▶

Po upadku jakobinów władzę przejęli bardziej umiarkowani politycy, którzy jednak nie zamierzali rezygnować z ustroju republikańskiego. Byli zwolennikami liberalizmu politycznego oraz gospodarczego i reprezentowali głównie zamożniejsze warstwy społeczeństwa. Chcieli przede wszystkim zapewnić spokój w państwie. Ogłosili amnestię dla rojalistów i powstańców z Wandei. Wprowadzili także swobodę kultu religijnego. We wrześniu 1795 r. uchwalono nową konstytucję. Ponownie ustanowiono cenzus majątkowy ograniczający prawa wyborcze. Władzę wykonawczą przejął pięcioosobowy **Dyktatoriat**. Nie był on jednak w stanie opanować kryzysu gospodarczego i wzrostu cen oraz zapewnić porządku w kraju. Rozruchy ludowe oraz spiski zarówno jakobinów, jak i rojalistów osłabiały jego władzę. Wybory wiosną 1797 r. wygrali monarchiści, władze wymusiły jednak częściowe unieważnienie wyników. Sytuacja wewnętrzna w państwie wciąż była bardzo niestabilna. Rządy Dyktatoriatu trwały **do 1799 r.** Zakończył je **zamach stanu dokonany przez generała Napoleona Bonaparte**.

Bilans i konsekwencje rewolucji francuskiej

skutki rewolucji
francuskiej ▶

Rewolucja zburzyła monarchiczny, absolutystyczny porządek polityczny we Francji. Jej przywódcy w ciągu dekady gwałtownych przemian wypróbowali wiele **rozwiązań ustrojowych** i dokonali reform **przeobrażających francuskie społeczeństwo**. Częściowo realizowali **idee**, jakie wykształciły się w epoce **oświecenia**. Niejednokrotnie ich działania były natomiast po prostu odpowiedzią na wymogi bieżącej chwili i próbą doraźnego rozwiązania narastających problemów. Czasami miały charakter eksperymentu przeprowadzanego na mieszkańcach jednego z najbardziej ludnych krajów Europy. Rewolucjoniści musieli poszukiwać rozwiązań w sytuacji, gdy dawny system społeczno-polityczny okazał się zupełnie niesprawny, a nowe rozwiązania należało dopiero wypróbować w praktyce. Niektóre zabiegi – zmierzające do obalenia dawnych struktur władzy czy zastanej **mentalności** –

prowadziły do odcięcia się Francuzów od zakorzenionych w przeszłości tradycji cywilizacyjnych. Efektem było na przykład niszczenie dzieł sztuki w kościołach, z których usuwano ołtarze i obiekty kultu. Dążono do stworzenia „nowej Francji” i „nowych Francuzów”, a szerzej – „nowego człowieka”. Wprowadzano nowe święta, nadawano dzieciom imiona sławiące cnoty rewolucyjne, wprowadzono także nowy, rewolucyjny kalendarz.

Kalendarz republikański na rok III

W październiku 1793 r. wprowadzono kalendarz rewolucyjny, według którego lata liczono od 22 września 1792 r., czyli od proklamowania republiki. Miesiące uzyskały nowe nazwy związane z przyrodą i rolnictwem. Kalendarz obowiązywał do końca 1805 r., kiedy to zniósł go Napoleon. Przykładowo: według kalendarza rewolucyjnego dzień obalenia dyktatury jakobinów (27 lipca 1794 r. w kalendarzu gregoriańskim) przypadał na 9 thermidora (czyli gorącego) roku II Republiki.

W trakcie rewolucji **zlikwidowano przywileje i podziały społeczne wywodzące się z systemu stanowego**. Jedną z głównych reguł życia społecznego miała stać się **równość wobec prawa**. Jednak z czasem zaczęto prześladować grupy, które wcześniej były uprzywilejowane, stąd liczna emigracja arystokratów. Obalenie dawnych hierarchii społecznych i odebranie majątków Kościołowi oraz emigrującym arystokracjom otworzyło drogę do **awansu społecznego** dla jednostek, które umiały z tego skorzystać. Kariera stała się możliwa także we władzach rewolucyjnych oraz w rozbudowanej do ogromnych rozmiarów armii. Choć w nadchodzących latach – w epoce napoleońskiej, a zwłaszcza po powrocie Burbonów na tron – wiele zmian dokonanych w trakcie rewolucji zostało wycofanych, to powrotu do przeszłości już nie było.

◀ przeobrażenia społeczeństwa francuskiego

Francuscy rewolucjoniści wysuwali na pierwszy plan ideę **suwerenności ludu (narodu)**. Realizował ją już wcześniej w bardzo ograniczonym stopniu angielski system monarchii parlamentarnej. O wiele pełniejsze odzwierciedlenie znalazła ona w ustroju Stanów Zjednoczonych Ameryki, który ukształtował się tuż przed rewolucją we Francji (konstytucja amerykańska o 4 lata wyprzedziła pierwszą z konstytucji francuskich). Jednak to Francuzi jako pierwsi wprowadzili **powszechne prawo wyborcze** (obejmujące mężczyzn). Bardzo duży nacisk położyli na **ideę praw i wolności obywatelskich**, choć nie zawsze umieli je wdrożyć w praktyce. Stworzyli państwo oparte na pisanym prawie (konstytucji) i trójpodziale władzy, aczkolwiek w czasach jakobinów zastąpiła je dyktatura. Rewolucja była ponadto areną nieuczciwej gry politycznej, **populizmu** i manipulacji społeczeństwem.

◀ suwerenność ludu (narodu)

◀ powszechne prawo wyborcze

Rewolucja francuska (podobnie jak amerykańska) miała ogromne znaczenie w kształtowaniu się **nowoczesnego pojmowania narodu jako wspólnoty wszystkich warstw społecznych** (a nie tylko grup uprzywilejowanych). Przyczyniła się do tego **aktywizacja polityczna** nawet najuboższych – zarówno popierających rewolucję (jak sankiuloci), jak i nieraz ją zwalczających (jak część ludności wiejskiej). Ważną rolę odegrały publicystyka okresu rewolucji i licznie tworzone w całym kraju kluby polityczne. Ogromne znaczenie miała też armia obywatelska. Nie oznacza to, że czas rewolucji był okresem umocnienia jedności w obrębie społeczeństwa francuskiego. Wręcz przeciwnie – **konflikty** nasilały się i przybierały charakter wojny domowej (m.in. Wanda, powstania rojalistów). Rewolucjoniści mieli natomiast skłonność do wykluczania niektórych grup (np. arystokracji) poza obręb narodu.

◀ kształtowanie się nowoczesnego narodu

Rewolucja była też na pewnym jej etapie doświadczeniem **krwawym i pełnym przemocy**. Stworzyła (zwłaszcza za jakobinów) mechanizm brutalnego rozprawiania się z przeciwnikami politycznymi, eliminowania osób o odmiennych poglądach. Nawet ci, którzy znajdowali się na czele przemian rewolucyjnych, nie mogli być pewni, czy za chwilę nie staną się ich ofiarą.

💡 *Rewolucja jak Saturn pożera własne dzieci.*

~ Georges Danton

- Rewolucja francuska (również amerykańska) stanowiła **przykład dla ruchów wolnościowych i rewolucyjnych w wielu miejscach na świecie**. Francuscy przywódcy tego czasu chcieli upowszechniać ideały rewolucyjne poza granicami swojego państwa i czynili to poprzez szeroko kolportowane pisma polityczne. **W XIX w. dziedzictwo rewolucji francuskiej** stanowiło jeden z najważniejszych **czynników życia politycznego** w krajach cywilizacji zachodniej. Stało u źródeł rewolt i inspirowało założycieli **tajnych sprzysiężeń** skierowanych przeciwko despotycznym monarchom i nierównościom społecznym.

Opinie historyków

na temat znaczenia oraz możliwych ocen rewolucji francuskiej

Stanisław Salmonowicz:

Bilans Rewolucji Francuskiej to w pierwszym rzędzie jej zdobyte ideologii społecznej i politycznej oraz wzory rozwiązań instytucjonalnych, które stanowiły podsumowanie i kontynuację dorobku filozofii Oświecenia i – poza niektórymi wątkami utopijnymi bez przyszłości – znalazły spełnienie w liberalnym a następnie i demokratycznym świecie europejskiej cywilizacji XIX wieku. Nadal zresztą, po wstrząsach II wojny światowej, stanowią zasadniczą podstawę ładu moralnego i prawnego zachodnich demokracji liberalnych. Kwestia druga: rola praxis [praktyki] rewolucyjnej jest zgoła odrębnym problemem. [...]

„Jakobińska” historiografia [historycy gloryfikujący rewolucję] głosiła apologię rewolucji en bloc [w całości]. Tylko z wysiłkiem i półsłówkami mówiła o rzeczywistych kosztach przewrotu. Do niedawna w historiografii tej dominował kult Robespierre’a szerzony przez ludzi, którzy pozostawali w istocie w kręgu stalinowskiego modelu nauki i polityki. Paradoksalne, że we Francji była to zarazem historiografia akademicka. Mimo to w świadomości historycznej Francuzów (o czym świadczą liczne sondaże) Robespierre nigdy nie wszedł do wąskiego kręgu niekwestionowanych bohaterów Rewolucji. Pozostał postacią złowrogą, niesympatyczną, symbolizującą terror pozbawiony aprobaty społecznej. Nikt i nic nie zdejmuje bowiem z Robespierre’a odpowiedzialności za lata 1793–1794. [...] Jeżeli patrzymy z perspektywy dwusetlecia na dorobek Rewolucji Francuskiej pewne jej zasadnicze pozytywy są bezdyskusyjne i nie wymagają szerszej argumentacji. Tak więc pomijając dobrze znane szczegóły, możemy powiedzieć, iż w swych daleko- siężnych skutkach Rewolucja Francuska wprowadziła we Francji (a bezpośrednio i pośrednio także w niektórych innych krajach europejskich) głębokie przemiany struktur społecznych, częściowo także ekonomicznych. [...] Były to zarówno we Francji, jak i gdzie indziej, przemiany o charakterze kapitalistycznym, jakkolwiek ich rzeczywisty zasięg jest dziś żywo dyskutowany w nauce. [...] Zasadnicze znaczenie miał program wolności i równości. Kwestią otwartą stała się możliwość równoczesnego i harmonijnego urzeczywistnienia tych wielkich zasad w życiu społecznym bez uszczerbku dla żadnej z nich. Wydaje się, iż tkwi w nich antynomia: nie sposób realizować ich równocześnie i integralnie. Nie stworzono dotąd harmonijnej syntezy; jest ona być może niemożliwa a jej pragnienie stanowi wyraz utopijnego myślenia właściwego niemal każdej rewolucji. [...]

Dotychczas dziedzictwo Rewolucji we Francji i w Europie ujmowane jest w podręcznikach z reguły jako triumfalny marsz ideologii i dokonań praktycznych. Tylko na marginesie wspomniano o narodzinach krytyki i strachu wobec rewolucji, minimalizując zjawisko odwrócenia się od Rewolucji Francuskiej wielu spośród najwybitniejszych umysłów ówczesnej Europy i to nie tylko z kół zachowawczych. [...] Procesy polityczne, które wytaczano w Paryżu, budziły zgrozę; oznaczały wejście na śliską drogę egzekwowania decyzji politycznych i rozwiązywania sporów wyłącznie *via gilotyna* [poprzez gilotynę] przy zachowywaniu pozorów praworządności. Nie mogło to nie budzić oburzenia. Wieści o nietolerancyjnym, wręcz absurdalnym postępowaniu ludzi Rewolucji wobec Kościoła katolickiego, informacje o masakrach w Wandei i Lyonie dopełniały obrazu. Dla przedstawicieli Starego Porządku był to cenny oręż propagandowy, pozwalający wykazywać wyższość uporządkowanej monarchii nad rewolucyjnym żywiołem nad którym jak się wydawało nikt już nie panował. Dla elit Oświecenia, pełnych entuzjazmu dla hasel wolności i równości, były to przeżycia dotkliwe i wstrząsające. [...]

Afirmując z dalekiej perspektywy podstawowe wartości, które niosła Rewolucja Francuska, nie możemy rezygnować z ograniczanych zastrzeżeń, wynikających także z gorzkich doświadczeń historii XX wieku. Rewolucja w swym bilansie zawarła karty tragiczne i wysiłki daremne, przeszła epokę ofiar zbytecznych i kosztów społecznych wygórowanych. Tego stwierdzenia nie można minimalizować ani zapomnieć; są to kwestie, które zawsze muszą skłaniać do krytycznej refleksji o mechanizmach wielkich przewrotów.

S. Salmonowicz, *Rewolucja Francuska: blaski i cienie dziedzictwa*, „Przegląd Historyczny” 1990, nr 1–2, s. 76–85.

Jan Baszkiewicz:

Francja rewolucyjna poznała smak wojny domowej, zewnętrznego zagrożenia, walk politycznych, terroru, głodu, rozdarcia. Cena społeczna wielkiej przemiany była wysoka. Nie brak też historyków twierdzących, iż w istocie rewolucja zakończyła się klęską. Niemiecko-amerykańska badaczka Hanna Arendt twierdziła, iż rewolucja francuska – w odróżnieniu od amerykańskiej – była wielkim niepowodzeniem: obiecywała wszak wolność, a przyniosła najpierw jakobińską dyktaturę i terror, później dyktaturę militarną bonapartyzmu. Z kolei Daniel Guérin głosił tezę, iż rewolucja francuska była klęską, bo zwiodła i zdradziła masy ludowe, które przecież ponosiły główny ciężar walk rewolucyjnych. Lud wyciągał kasztany z ognia dla burżuazji, która mu pozostawiła ucisk, nędzę i eksploatację.

To prawda, że rewolucja nie osiągnęła wszystkich swych celów, zawiodła niemало nadziei, miała swe klęski, rozczarowania, nawet i zdrady. Jako rewolucję przegraną można ją wszakże oceniać tylko wówczas, jeśli mierzymy ją miarą utopijną, jeśli oczekujemy od niej zbyt wiele lub zbyt szybko. Ale podstawowe cele rewolucji zostały przecież osiągnięte i utrwalone. System przywileju stanowego, dominacja społeczna Kościoła, reżim feudalny zostały złamane i nigdy już nie powróciły.

J. Baszkiewicz, *Historia Francji*, Wrocław 1999, s. 377.

Michał Baczkowski:

[...] znaczenie wydarzeń rewolucyjnych dla dziejów Europy było ważniejsze w jej dorobku prawnym, a zwłaszcza ideologicznym, niż czysto praktycznym. Opracowane w latach dziewięćdziesiątych XVIII w. konkretne wizje zmian i reform przyswojone zostały przez kolejne pokolenia Europejczyków jako pewien model do zastosowania i po rozmaitych modyfikacjach wcielane były w życie w różnych rejonach kontynentu w XIX i XX w. Rewolucja dokonała również ogromnych zmian w świadomości, mentalności i aspiracjach coraz szerszych kręgów ludności różnych narodów kontynentu w następnych latach i dziesięcioleciach. Dorobek ten był niejednokrotnie istotniejszy dla przyszłych losów cywilizacji europejskiej niż konkretne wydarzenia polityczne we Francji, które coraz bardziej nabierały charakteru bezpardonowej walki politycznej, anarchii, terroru, a często zwykłej grabieży dokonywanej pod płaszczykiem najbardziej szczytnych haseł.

M. Baczkowski, *Kontynent europejski w latach 1789–1849* [w:] *Wielka historia świata*, t. 9: *Świat w latach 1800–1850*, pod red. A. Chwalby, Kraków-Warszawa 2006, s. 281–282.

Jan Prokop:

Skutkiem rządów jakobinów była kompromitacja idei republiki i demokracji, kojarzonych przez wiele pokoleń z krwawym terrorem i prześladowaniem Kościoła, kompromitacja nie tylko na terenie Francji. A zatem długotrwale przyblokowanie politycznej modernizacji Europy [...].

Zwłaszcza trwała będzie nieufność Kościoła do idei demokratycznych, kojarzonych jednoznacznie z taką właśnie republiką i masowymi prześladowaniami przeciwników. [...]

Nie zapominajmy również o „kosztach” (ponad półtora miliona poległych i zamordowanych), o zniszczeniach wywołanych i wojną domową, i agresywnymi wojnami, toczonymi przeciw całej Europie. U ich źródeł leży zarówno Rewolucja jak i jej sukcesor, Napoleon.

J. Prokop, *Francja po rewolucji* [w:] J. Kowalski, A. i M. Loba, J. Prokop, *Dzieje kultury francuskiej*, Warszawa 2007, s. 389–390.

Ćwiczenie

1. Porównaj opinie czterech cytowanych historyków na temat rewolucji francuskiej. Na jakie aspekty zwracają oni uwagę? Czym różnią się ich opinie?
2. Dlaczego – twoim zdaniem – oceny historiografii są w odniesieniu do dziedzictwa rewolucji francuskiej tak bardzo różnorodne?

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw sytuację panującą we Francji przed rewolucją. Zwróć uwagę przede wszystkim na relacje społeczne. Jakich reform wymagało – twoim zdaniem – państwo?
2. Wskaż najważniejsze przyczyny wybuchu rewolucji francuskiej.

3. Omów poszczególne etapy rewolucji. Wyjaśnij, jakie przemiany społeczne i ustrojowe dokonały się w poszczególnych jej fazach.
4. W opisach rewolucji używa się określeń „burżuazyjny” i „ludowy” w odniesieniu do różnych etapów rewolucji. Jakim fazom można przypisać te określenia? Czy wydają ci się trafne?
5. Zastanów się nad celami przywódców rewolucji, ideałami, które głosili, i podejmowanymi przez nich działaniami. Jak oceniasz ich skuteczność? W jaki sposób przyjęte wówczas rozwiązania wpłynęły na życie poszczególnych warstw społecznych i sytuację państwa francuskiego?
6. Przedstaw proces radykalizowania się rewolucji francuskiej. W jakich działaniach się on przejawiał?
7. Korzystając z materiałów dostępnych w internecie, postaraj się zgromadzić jak najwięcej argumentów podawanych przez zwolenników i przeciwników rewolucji francuskiej. Następnie oceń ją samodzielnie.

PODSUMOWANIE LEKCJI

W okresie **panowania Ludwika XVI** Francja przeżywała poważny **kryzys ekonomiczny**, narastało też **niezadowolenie w różnych warstwach społecznych**. Idee **oświeceniowe** podważały stary porządek społeczno-ustrojowy.

◀ s. 75
–76

W **maju 1789 r.**, po raz pierwszy od 185 lat, zebrały się **Stany Generalne**. Szczególnie aktywni byli w nich **reprezentanci stanu trzeciego**. Zwłaszcza burżuazja i przedstawiciele wolnych zawodów dążyli w tym czasie do poprawy swojego położenia w państwie, w którym **uprzywilejowane były duchowieństwo i szlachta**.

◀ s. 76

Stany Generalne przekształciły się w **Zgromadzenie Konstytucyjne**.

◀ s. 77

Symboliczna data początku rewolucji to **14 lipca 1789 r.** – atak Paryżan na Bastylię.

◀ s. 77

W **sierpniu 1789 r.** uchwalono **Deklarację praw człowieka i obywatela**, opartą na zasadzie **suwerenności ludu**.

◀ s. 78

Kościół katolicki podporządkowano państwu, a jego majątek skonfiskowano.

◀ s. 80

3 września 1791 r. uchwalono **konstytucję**. Francja stała się **monarchią konstytucyjną**.

◀ s. 80

W **kwietniu 1792 r.** Francja wypowiedziała wojnę Austrii. Rozpoczął się okres konfliktów zbrojnych z wieloma państwami Europy.

◀ s. 82

22 września 1792 r. zniesiono monarchię i **proklamowano republikę**.

◀ s. 83

W **styczniu 1793 r.** wykonano **karę śmierci** na byłym królu **Ludwiku XVI**.

◀ s. 84

We Francji wybuchały **powstania rojalistyczne i chłopskie przeciwko władzom rewolucyjnym**. Najpoważniejsze miało miejsce w Wandei.

◀ s. 84

Od **lata 1793 r. do lipca 1794 r.** trwał okres **dyktatury jakobinów** i przewodzącego im **Maximiliena Robespierre'a**. Był to czas rozwiniętego **terroru** wobec przeciwników politycznych.

◀ s. 84

W latach **1795–1799** – po obaleniu jakobinów – władzę wykonawczą sprawował **Dyktatoriat**. Francja pozostawała republiką.

◀ s. 88

Rewolucja dokonała głębokich **przeobrażeń w społeczeństwie francuskim**. Przyjęte w czasie jej trwania rozwiązania ustrojowe i głoszone idee stały się **inspiracją dla rewolucjonistów XIX w.**

◀ s. 88

V. Europa i świat w XVIII w. Epoka oświecenia

- Autorami ważnych osiągnięć w **naukach eksperymentalnych w XVIII w.** byli m.in.: **Alessandro Volta** (badania nad elektrycznością), **Antoine Lavoisier** (reakcje chemiczne), **Karol Linneusz** (systematyka flory i fauny). ◀ s. 8–9
- W XVIII w. postępowała stopniowo **rewolucja agrarna**, która pozwoliła na **wzrost produkcji rolnej przeznaczonej na rynek**. ◀ s. 10
- W **Anglii w 2. połowie XVIII w.** rozpoczęła się **rewolucja przemysłowa**. ◀ s. 11
- Przemiany w procesie produkcji były możliwe dzięki wynalazkom technicznym – coraz większą rolę w **przemyśle tekstylnym, hutnictwie i górnictwie** odgrywały **maszyny**, w tym **silniki parowe**. s. 11
◀ –12
- W wyniku rozwoju szlaków lądowych i rzecznych **usprawniono transport**. ◀ s. 13
- Myśl ekonomiczna XVIII w.** przeciwstawiła się wciąż stosowanej przez władców doktrynie merkantylizmu. Czynili tak **fizjokraci**, m.in. **François Quesnay**, oraz **liberalowie**, np. **Adam Smith**. ◀ s. 14
- W życiu społeczno-gospodarczym coraz większą rolę odgrywała **burżuazja**, mimo że napotykała na ograniczenia związane z wciąż funkcjonującymi **przeżytkami systemu stanowego**. Coraz liczniejsza stawała się grupa **robotników** fabrycznych. ◀ s. 16
- Myśl oświeceniową** charakteryzowały dążenie do odkrycia **reguł** rządzących indywidualnym i społecznym życiem człowieka, wiara w potęgę **roзумu**, w **postęp** i możliwość budowy lepszego porządku społecznego, a także **krytycyzm** i dążenie do **laicyzacji życia społecznego**. ◀ s. 18
- Zgodnie z oświeceniową koncepcją **praw natury** to społeczeństwo, czyli **obywatele**, jest **źródłem władzy** i powinno decydować o obowiązujących w państwie prawach. ◀ s. 21
- Istotnymi wartościami oświecenia była **wolność głoszenia poglądów** i **tolerancja religijna**. ◀ s. 21
- Do wybitnych myślicieli oświecenia należeli m.in. **John Locke**, **Monteskiusz**, **Wolter**, **Jean-Jacques Rousseau**. Ważnym wydawnictwem kształtującym postawy światopoglądowe była **francuska Encyklopedia**. s. 20
◀ –24
- Literatura związana z ideami oświecenia miała charakter **dydaktyczny**, poruszała **tematy społeczne i światopoglądowe**. ◀ s. 25
- Od lat 60. XVIII w. w literaturze popularny stał się nurt **sentymentalizmu**. Swoją twórczość rozpoczęli pisarze nurtu **klasyki weimarskiej** – było to już **zapowiedzią romantyzmu**. ◀ s. 28
- W **sztukach plastycznych XVIII w.** jest okresem występowania: **baroku, rokoka, klasycyzmu**. ◀ s. 29
- Najwybitniejszymi **kompozytorami XVIII w.** byli twórcy barokowi (**Vivaldi, Bach, Händel**), a następnie klasycy wiedeńscy (**Haydn, Mozart, Beethoven**). s. 32
◀ –33
- W **Hiszpanii**, po wygaśnięciu tamtejszej linii **Habsburgów**, tron objęli **Burbonowie**. ◀ s. 38
- Wojna o sukcesję hiszpańską** (1702–1714) umocniła pozycję międzynarodową **Wielkiej Brytanii** i przyniosła duże zyski terytorialne **Habsburgom austriackim**, którzy ◀ s. 38

jednak musieli pogodzić się z panowaniem na tronie Hiszpanii Burbonów – krewnych królów Francji.

Panowanie **Ludwika XV we Francji (1715–1774)** było związane początkowo z dużymi trudnościami gospodarczymi i politycznymi. Choć gospodarka kraju zaczęła się od lat 30. rozwijać, problemem pozostały **narastające zadłużenie kraju i archaiczny system społeczny**.

W 1707 r. związek Anglii i Szkocji został przekształcony z unii personalnej w realną. Powstało **Królestwo Wielkiej Brytanii**.

W okresie rządów dwóch pierwszych władców z dynastii hanowerskiej (1714–1760) nastąpił rozwój **rządów gabinetowo-parlamentarnych w Wielkiej Brytanii**.

Próba odbudowania znaczenia władzy królewskiej przez Jerzego III i odzyskania należących dawniej do monarchii uprawnień się nie powiodła.

Piotr I Wielki (1682–1725) przeprowadził liczne reformy **modernizujące Rosję** i usprawniające system sprawowania władzy.

Car zreorganizował także **armię**. W wyniku **wielkiej wojny północnej (1700–1721)** **Rosja uzyskała szeroki dostęp do Bałtyku**.

W 1721 r. Piotr I ogłosił się **imperatorem** – **Rosja stała się cesarstwem**.

Okres rządów **Katarzyny II Wielkiej (1762–1796)** był decydujący dla umocnienia rządów absolutystycznych w Rosji i ugruntowania jej potęgi na arenie międzynarodowej.

W 1701 r. **Prusy stały się królestwem**.

Twórcą **potęgi militarnej Prus** był **Fryderyk Wilhelm I (1713–1740)**.

Fryderyk II Wielki (1740–1786) rozwinął w Prusach system rządów określany mianem **absolutyzmu oświeconego**. Zmodernizował państwo i uczynił je **europejskim mocarstwem**.

W wyniku wojen śląskich 1740–1745 **Prusy zagarnęły habsburski Śląsk**.

Cesarska **sankcja pragmatyczna** pozwoliła w 1740 r. objąć władzę w **krajach monarchii habsburskiej** Marii Teresie, która jednak swoich praw musiała bronić na drodze zbrojnej – w **wojnie o sukcesję austriacką**.

Reformy w krajach habsburskich, przeprowadzone w 2. połowie XVIII w. w **duchu absolutyzmu oświeconego**, były dziełem **Marii Teresy**, a zwłaszcza jej syna, **Józefa II**.

Mianem **józefinizmu** określa się politykę Józefa II zmierzającą do podporządkowania Kościoła katolickiego celom państwa.

Przyczyną **konfliktów między mieszkańcami kolonii na wschodnim wybrzeżu Ameryki Północnej a brytyjską metropolią** było zwłaszcza utrudnianie przez Londyn kolonistom czerpania pełni korzyści z rozwoju gospodarczego (nakładanie na handel zewnętrzny cel).

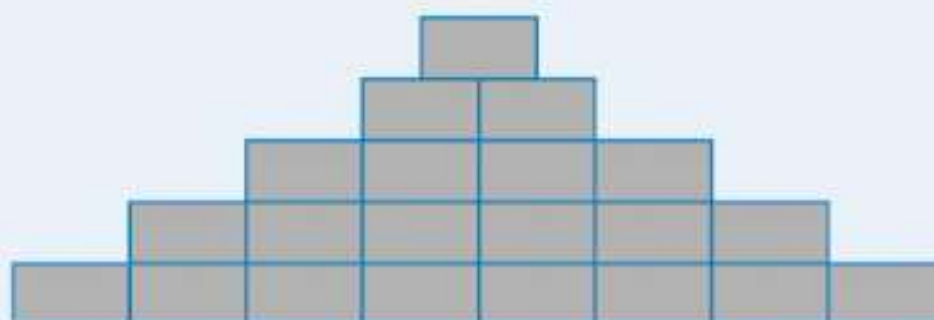
Największe protesty wywołały: **ustawa stemplowa (1667 r.)** i **ustawa o herbacie (1773 r.)**.

W 1774 r. przedstawiciele ludności kolonii zbrali się na pierwszym **Kongresie Kontynentalnym**.

Na wiosnę 1775 r. doszło do pierwszych starć między kolonistami a Brytyjczykami . Wkrótce Kongres zdecydował o utworzeniu armii ochotniczej , której dowództwo powierzył George'owi Washingtonowi .	◀ s. 65
4 lipca 1776 r. ogłoszono Deklarację niepodległości Stanów Zjednoczonych Ameryki .	◀ s. 66
Sojuszniem USA w wojnie stała się Francja . Przeciwko Wielkiej Brytanii wystąpiły też Hiszpania i Holandia .	◀ s. 68
Na mocy traktatu z 1783 r. Wielka Brytania uznawała niepodległość USA i przekazywała im tereny między Appalachami a Missisipi.	◀ s. 68
We wrześniu 1787 r. uchwalono amerykańską konstytucję , która wprowadzała ustrój federacyjny oraz trójpodział władzy . Uzupełnieniem konstytucji stało się 10 pierwszych poprawek wprowadzających szeroki zakres praw obywatelskich .	◀ s. 70
W momencie wstąpienia na tron Francji Ludwika XVI kraj przeżywał poważne problemy społeczno-ekonomiczne.	◀ s. 75 -76
Uprzywilejowana pozycja duchowieństwa i arystokracji we Francji stała w sprzeczności z rosnącą zamożnością i ambicjami elity stanu trzeciego (burżuazja, osoby wykonujące wolne zawody).	◀ s. 76
W maju 1789 r. zebrały się Stany Generalne . W wyniku dążeń reprezentantów stanu trzeciego do odegrania istotnej roli politycznej przekształciły się one w Zgromadzenie Konstytucyjne – rozumiane jako reprezentacja suwerennego narodu.	◀ s. 76
Symboliczna data początku rewolucji to 14 lipca 1789 r.	◀ s. 77
W sierpniu 1789 r. uchwalono Deklarację praw człowieka i obywatela .	◀ s. 78
Kościół katolicki podporządkowano państwu, a jego majątek skonfiskowano.	◀ s. 80
3 września 1791 r. uchwalono konstytucję . Francja stała się monarchią konstytucyjną .	◀ s. 80
W kwietniu 1792 r. Francja wypowiedziała wojnę Austrii.	◀ s. 82
22 września 1792 r. zniesiono monarchię i proklamowano republikę .	◀ s. 83
W styczniu 1793 r. wykonano karę śmierci na byłym królu Ludwiku XVI .	◀ s. 84
We Francji wybuchały powstania rojalistyczne i chłopskie przeciwko władzom rewolucyjnym . Najpoważniejsze miało miejsce w Wandei.	◀ s. 84
Okres dyktatury jakobinów (połowa 1793 r. do połowy 1794 r.) to czas terroru wobec przeciwników politycznych.	◀ s. 84
W latach 1795–1799 władzę wykonawczą sprawował Dyrektoriat . Zakończył on najbardziej burzliwy i wypełniony przemocą okres rewolucji, nie był jednak w stanie ustabilizować systemu władzy.	◀ s. 88

SPRAWDŹ, CZY UMIESZ

1. Cechy człowieka i obywatela epoki oświecenia lub ideał człowieka oświeconego – piramida priorytetów

1 uznający wolność myśli i tolerancję za najważniejsze idee	2 poszukujący uniwersalnych reguł i ładu we wszystkich dziedzinach życia	3 ciekawy świata, gromadzący doświadczenia w podróżach i obco- waniu z wybitnymi twórcami
4 zdystansowany lub sceptyczny wobec religii	5 optymista, wierzący w ludzki umysł i przyszłe „królestwo roзумu”	6 poszukujący właściwych reguł rządzących porządkiem społecznym
7 niewierzący w zabobony i przesady	8 człowiek czynu, zwolennik (radykałnych) reform	9 ufający nauce – gotowy na przyjęcie tego, co nowe
10 krytyczny wobec dawnych instytucji państwowych i kościelnych	11 mający różnorodne zainteresowania	12 wierzący w postęp
13 wielbiciel uciech życia, ceniący piękne otoczenie, dobry stół i modne stroje	14 wielbiciel sztuki, kultury – tworzy i/lub wspiera jej rozwój	15 głoszący idee braterstwa i równości wszystkich ludzi wobec prawa
16 starannie wykształcony, entuzjasta nauki	17 krytyczny, odrzucający dotychczasowe (wszelkie) autorytety	18 elegancki, elokwentny i błyskotliwy
19 stawiający sobie za cel kształtowanie ludzkich umysłów	20 mający odwagę w wypowiedaniu własnych sądów na temat świata i ludzi	21 uznający prawo człowieka do własnych poglądów, wiary, szczęśliwego życia

1.1. Jakie cechy najlepiej charakteryzują – twoim zdaniem – człowieka epoki oświecenia/ideał człowieka oświeconego? Przerysuj do zeszytu piramidę priorytetów i zapisz na niej powyższe cechy w odpowiednim porządku.

2. Wydarzenia polityczne w Stanach Zjednoczonych i we Francji w latach 1776–1795

2.1. Przerysuj taśmę chronologiczną do zeszytu i zaznacz na niej pod odpowiednimi datami podane wydarzenia.

- ogłoszenie Deklaracji niepodległości Stanów Zjednoczonych
- traktat kończący wojnę Stanów Zjednoczonych z Wielką Brytanią
- uchwalenie Konstytucji USA
- zebranie się Stanów Generalnych we Francji
- uchwalenie Konstytucji – Francja monarchią konstytucyjną
- ogłoszenie republiki we Francji
- przejęcie władzy przez jakobinów
- upadek jakobinów
- przejęcie władzy we Francji przez Dyrektoriat

3. O potrzebie tolerancji

Fragmenty *Listu o tolerancji* (1689) Johna Locke'a

Tolerancja w stosunku do tych, którzy w sprawach religii różne mają zapatrywania, do tego stopnia jest zgodna z *Ewangelią* i zdrowym rozsądkiem, że wprost potwornym wydaje się, jeżeli ludziom w tak jasnym świetle mrok oczy przesłania.

Nie chciałbym tutaj bynajmniej oskarżać pychy, żądzy panowania u jednych, ani gwałtowności i fanatyzmu u drugich, bo to są przywary, które prawdopodobnie nie dadzą się całkowicie usunąć z życia ludzi [...] lecz, aby jedni prześladowania i okrucieństwa, sprzecznego z duchem chrześcijańskim, nie stroili w barwę troski o państwo i poszanowania dla prawa, i na odwrót, by inni za parawanem religii nie szukali dla siebie swawoli obyczajów i bezkarności występków [...] uważam, że przede wszystkim należy dokonać rozdziału spraw publicznych od spraw religii i sprawiedliwie zakreślić *granice pomiędzy kościołem i państwem*.

Jeżeli takiego rozdziału się nie dokona, żadnym sporom nigdy nie będzie można położyć kresu, sporom pomiędzy tymi, którym dobro dusz albo państwa bądź rzeczywiście leży na sercu, bądź też udają, że leży.

Moim zdaniem, państwo, jako społeczność ludzi, zostało ustanowione wyłącznie dla zachowania i pomnażania dóbr doczesnych. Dobrami doczesnymi nazywam życie, wolność, całość i nietykalność ciała, jak również posiadanie dóbr materialnych [...].

Troska o dusze nie może wchodzić w zakres kompetencji urzędu publicznego, ponieważ cała jego władza polega na wywieraniu przemocy, podczas kiedy prawdziwa i zbawienna religia — na wewnętrznej wierze ducha, bez której żadna rzecz nie ma u Boga wartości. Taka już jest bowiem natura ludzkiego umysłu, że żadną przemocą z zewnątrz zniewolić się nie da.”

Od Locke’a do Jamesa. Wybór tekstów, oprac. B. Markiewicz, Warszawa 1999, s. 21.

3.1. John Locke w *Liście o tolerancji* w 1689 r. wprowadził nowe rozumienie tolerancji. Nadał jej rangę obywatelskiej cnoty, społecznej wartości, która powinna stać się fundamentem nowoczesnego społeczeństwa.

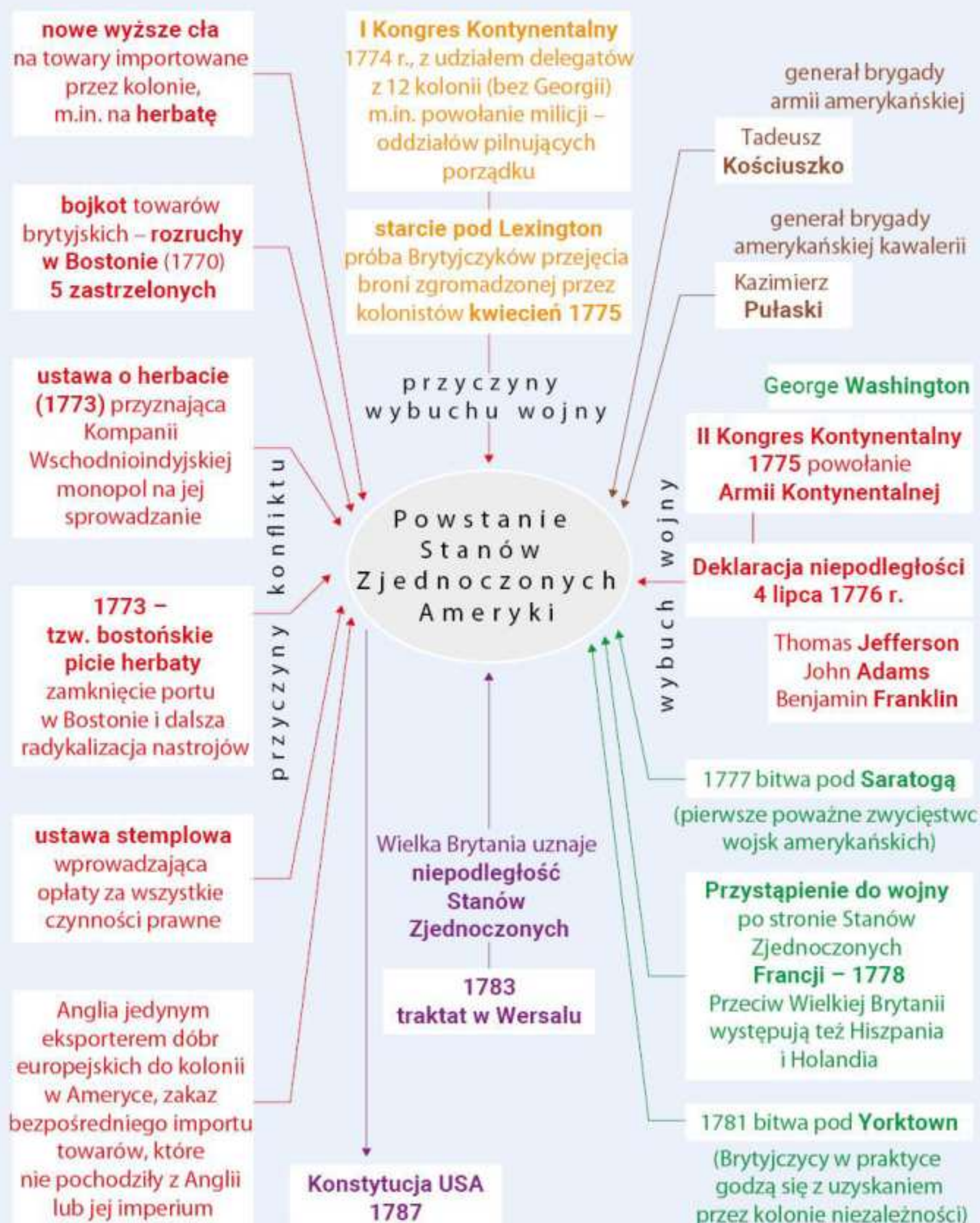
- Wymień argumenty, jakie według Locke’a przemawiają za tolerancją jako wartością społeczną i cnotą indywidualną.
- Jak, zdaniem Locke’a, powinny się kształtować relacje między religią oraz Kościołem a państwem?

4. Innowacje techniczne, które zapoczątkowały rewolucję przemysłową w Wielkiej Brytanii w 2. połowie XVIII w.

4.1. Przerysuj tabelę do zeszytu i ją uzupełnij. Nazwij opisane w niej urządzenia, które zapoczątkowały rewolucję przemysłową.

a) Wynalezione na potrzeby krosna ręcznego, wprowadzane w ruch nie dłonią, ale przez mechanizm będący częścią maszyny tkackiej.	
b) Wynaleziona przez J. Hargreavesa w 1764 r., napędzana ręcznie, wielowrzecionowa mechaniczna przędzarka (przędła wiele nici równocześnie), masowo używana od lat 80. w systemie nakładczym.	
c) Wynaleziona przez R. Arkwrighta, poruszana za pomocą energii wodnej przędzarka hydrauliczna, masowo stosowana w latach 80. w fabrykach.	
d) Udoskonalona (m.in. skraplacz pary) maszyna, wydajniejsza i stosowana coraz częściej w hutach do poruszania miechów i w kopalniach do wypompowywania wody, później w przemyśle tkackim.	
e) Wynaleziona przez S. Cromptona w 1779 r. maszyna, która pozwalała wytwarzać znacznie cieńsze i mocniejsze włókna.	
f) Wynalezione w 1784 r. przez E. Cartwrighta, pozwoliło w pełni wykorzystać zarówno koło wodne, jak i silnik parowy oraz zwiększyć wydajność tkania materiałów.	
g) Wynaleziona w latach 80. metoda produkcji stali z wykorzystaniem węgla kamiennego lub koksu i oddzielania go w piecu od topionego surowca, umożliwiającą otrzymywanie wysokiej jakości surówki żelaza i stali z rud żelaza o niskiej jakości.	

5. Powstanie Stanów Zjednoczonych Ameryki – mapa mentalna

- 5.1. Narysuj w zeszycie własną wersję mapy mentalnej obrazującej powstanie Stanów Zjednoczonych Ameryki.
- 5.2. Narysuj w zeszycie mapę mentalną przedstawiającą rewolucję francuską w latach 1789–1799.

6. Rewolucja francuska – siła niszcząca czy twórcza?

- 6.1. Oceń pozytywne rezultaty („mocne strony”) rewolucji francuskiej. Wypełnij pozostałe rubryki arkusza. Przedstaw swoją odpowiedź w formie analizy SWOT w zeszycie.

Ocena rewolucji francuskiej	
Mocne strony	Słabe strony
	– terror, zwłaszcza „wielki terror” w okresie dyktatury jakobinów, Robespierre’a oraz w Wandei – wzmocnienie konfliktów społecznych przybierających charakter wojny domowej we Francji – stworzenie mechanizmu krwawego rozprawiania się z przeciwnikami politycznymi, eliminowania osób o odmiennych poglądach, nawet jeśli niedawno znajdowali się na czele przemian rewolucyjnych – działania zmierzające do zerwania przez Francuzów z przeszłością – odcięcie się od korzeni kulturowych i cywilizacyjnych; związane z tym niszczenie dorobku kulturowego (np. w kościołach) – podważenie wiary w stabilność ładu społecznego i porządku prawnego, który ulegał nieustannym zmianom – problemy gospodarcze kraju związane z wydarzeniami rewolucyjnymi i kosztami prowadzonych wojen, które odbijały się na położeniu materialnym ludności – ekspansja militarna na kontynent europejski –

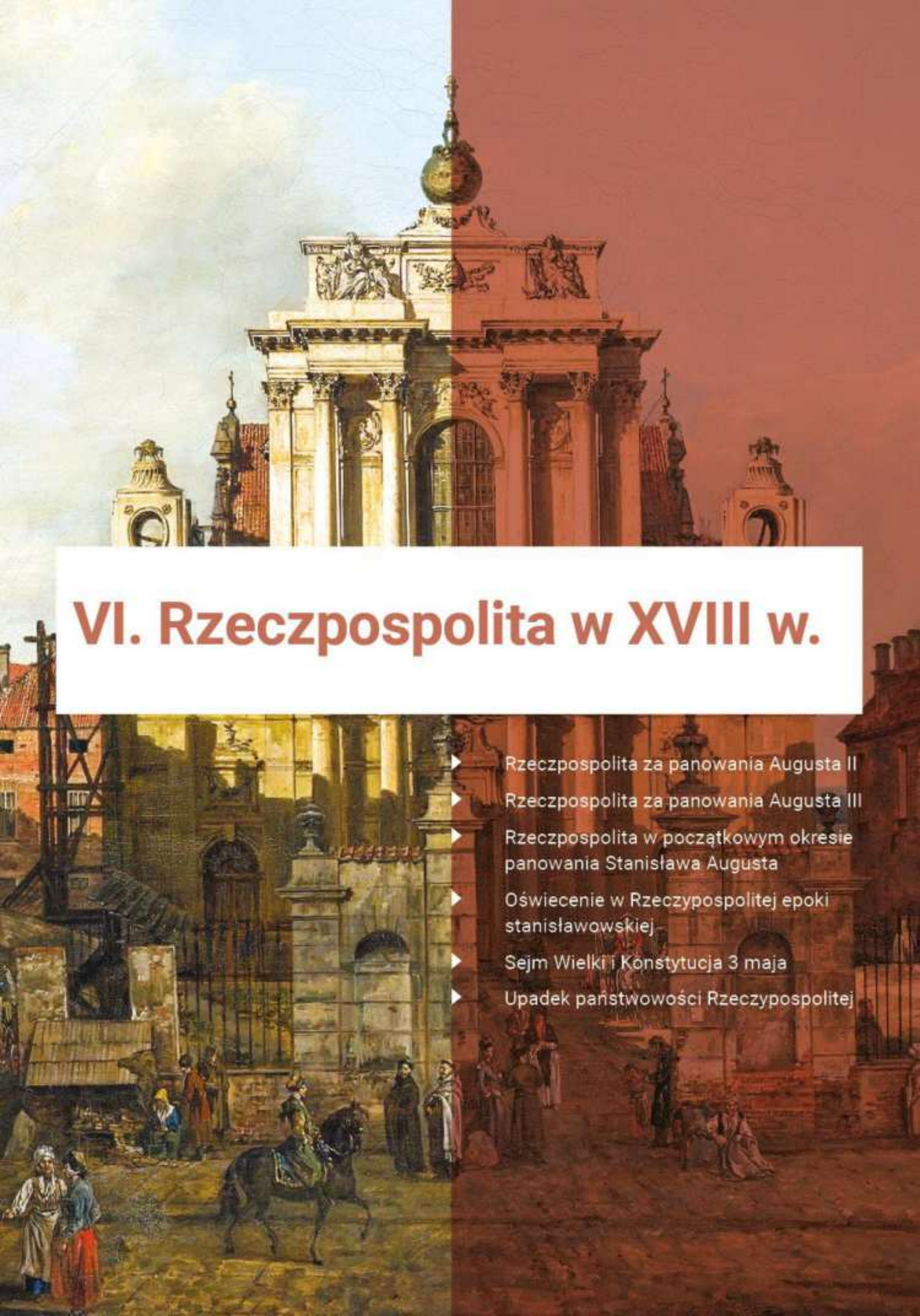
Szanse	Zagrożenia
– nieodwracalność przemian rewolucyjnych, które doprowadziły do stworzenia nowego porządku społeczno-gospodarczego i form sprawowania władzy – powstanie nowoczesnego narodu i państwa francuskiego – upowszechnienie idei demokratycznych i liberalnych, zasady <i>Wolność, Równość, Braterstwo</i> na kontynencie europejskim – upowszechnienie idei oświeceniowych (m.in. idei zawartych w Deklaracji praw człowieka i obywatela z 1789 r.) na kontynencie europejskim –	– kompromitacja idei demokratycznych i oświeceniowych będąca konsekwencją m.in.: stosowania terroru (symbolem gilotyna i Wanda), prześladowań duchowieństwa, dyktatury jakobinów – krwawe konflikty wewnętrzne, wojna domowa – wojny z państwami ościennymi dążącymi do przywrócenia monarchii i starego porządku społecznego – zniszczenie części dorobku kulturowego przeszłych pokoleń – radykalizacja rewolucji prowadząca do krwawego terroru oraz rządów ulicy i populistów – przykładem dyktatura jakobinów –

7. Europa i świat w XVIII w.

Temat wypracowania (jeden do wyboru):

- Omów wpływ idei oświeceniowych na przekształcenia ustrojowe i sposób sprawowania władzy w państwach europejskich oraz w USA w XVIII w.
- Przedstaw najważniejsze konflikty militarne w Europie XVIII w. i wyjaśnij ich wpływ na zmiany układu sił między mocarstwami.
- Scharakteryzuj kulturę XVIII w. – dominujące tendencje, współistniejące nurty i różnorodność dokonań twórczych.
- Omów cechy charakterystyczne i przemiany parlamentaryzmu angielskiego/brytyjskiego w XVII–XVIII w.

7.1. Spośród podanych tematów wybierz jeden i napisz wypracowanie lub utóż plan pracy (konspekt).

VI. Rzeczpospolita w XVIII w.

- ▶ Rzeczpospolita za panowania Augusta II
- ▶ Rzeczpospolita za panowania Augusta III
- ▶ Rzeczpospolita w początkowym okresie panowania Stanisława Augusta
- ▶ Oświecenie w Rzeczypospolitej epoki stanisławowskiej
- ▶ Sejm Wielki i Konstytucja 3 maja
- ▶ Upadek państwowości Rzeczypospolitej

1. Rzeczpospolita za panowania Augusta II

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jakie konsekwencje dla Rzeczypospolitej miała unia z Saksonią;
- przeczytasz o sytuacji Rzeczypospolitej w okresie wielkiej wojny północnej;
- poznasz przykłady i konsekwencje ingerencji Rosji, Prus i Austrii w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej;
- przeanalizujesz problemy ustrojowe w okresie panowania Augusta II.

Unia personalna Rzeczypospolitej z Saksonią

Bezkrólewie po śmierci w czerwcu 1696 r. Jana III Sobieskiego należało do najdłuższych i wywarło doniosły wpływ na dalsze losy Rzeczypospolitej. Syn zmarłego króla, Jakub, nie potrafił skupić wokół swojej kandydatury do tronu większego grona zwolenników. Jego przeciwnicy zawiązali konfederację generalną, która **wykluczyła „Piastę” z ubiegania się o tron**. Na **sejmie elekcyjnym w 1697 r.** stronnictwo profrancuskie wysunęło kandydaturę **Franciszka Ludwika Burbona, księcia Conti** – bratanka Wielkiego Kondeusza. Natomiast zwolennicy opcji prohabsburskiej proponowali władcę protestanckiej Saksonii – **Fryderyka Augusta Wettina**, który zapewnił sobie poparcie cesarza. Większość przybyłej na pole elekcyjne szlachty dokonała elekcji księcia Conti. Przeciwnicy tej kandydatury ogłosili natomiast królem Wettina, który kilka tygodni wcześniej **przeszedł na katolicyzm**. O tym, kto zostanie władcą Rzeczypospolitej, zdecydowały energiczne działania tego ostatniego.

panowanie
Augusta II
Mocnego

Księżę elektor Saksonii wkroczył na czele 7-tysięcznej armii do Rzeczypospolitej, złożył wyznanie wiary katolickiej i zaprzysiągł *pacta conventa*. 15 września **1697 r. został koronowany na króla** w katedrze wawelskiej jako **August II**. W tym czasie francuski książę wylądował w położonej w pobliżu Gdańska Oliwie (miasto Gdańsk uznało Augusta II), ale nie podjął zdecydowanych działań. Nie doczekał się też pomocy ze strony swoich zwolenników, mimo że ci zawiązali konfederację w jego obronie. Zagrożony przez polsko-saskie wojska Augusta II, zrezygnował ze starań o polską koronę i powrócił do Francji.

Sejm elekcyjny
w 1697 r. na obrazie
malarza włoskiego
pochodzenia,
tworzącego
w Rzeczypospolitej
– Martina Altomonte,
XVIII w.

Przejście Augusta II na katolicyzm – konieczne dla objęcia tronu Rzeczypospolitej – **zaostrzyło** narastający od pewnego czasu **konflikt władcy z jego luteriańskimi poddanymi w Saksonii**. Spór ten stanowił konsekwencję prób podporządkowania sobie przez niego Landtagu (zgromadzenia stanowego) i wprowadzenia rządów absolutystycznych. **Elektorat Saksonii** zamieszkiwało około **2 milionów mieszkańców**. Jego władca dysponował stałą, ponad 20-tysięczną armią. Był to kraj zamożny, o rozwiniętej gospodarce towarowo-pieniężnej, w której swój udział oprócz szlachty i liczego mieszczaństwa mieli też wolni chłopci. Rozwijały się tu manufaktury, zwłaszcza metalurgiczne i sukiennicze. Największymi miastami Saksonii były Drezno i Lipsk. W **Dreźnie** znajdował się dwór elektorski, mający opinię jednego z najwspanialszych w Europie. **Lipsk** był centrum handlowo-finansowym, bogacącym się na handlu między Europą Zachodnią a Wschodnią. Znajdował się tu także uniwersytet. Miastem, które miało wkrótce zdobyć europejską sławę, była **Miśnia**. Nastąpiło to po 1710 r., kiedy powstała tam pierwsza i najwyżej później ceniona w Europie manufaktura porcelany.

Nicolas de Largillière (czytaj: nikola de larżiljer), *August II zwany Mocnym*, ok. 1715 r.

Fryderyk August Wettin swój przydomek „Mocny” zawdzięczał sile fizycznej.

Porcelana z Miśni

pokój
w Karłowicach

Pierwsze lata panowania Augusta II przyniosły zakończenie wojen Rzeczypospolitej z Turcją. Mimo nieudanej wyprawy wojsk polsko-saskich sukcesy **Ligi Świętej** umożliwiły zawarcie w **1699 r.** korzystnego **pokoju w Karłowicach**. Rzeczpospolita **odzyskała Podole z Kamieńcem Podolskim oraz prawobrzeżną Ukrainę**.

Rzeczpospolita w czasie wielkiej wojny północnej

August II szukał możliwości trwalszego związania swojego rodu z Rzeczpospolitą i zapewnienia korony polskiej swoim potomkom. Podobnie jak niektórzy jego poprzednicy (włącznie z Janem III Sobieskim) był przekonany, że mógłby osiągnąć ten cel, zdobywając jako dziedziczne księstwo któryś z obszarów, jakimi Rzeczpospolita była zainteresowana. Plan opanowania w wojnie z Turcją Mołdawii nie powiódł się – z tego punktu widzenia zawarcie pokoju karłowickiego było porażką króla. Nowym dziedzicznym księstwem Wettinów mogły stać się również **utracone przez Rzeczpospolitą na rzecz Szwecji Inflanty**, do których odzyskania August II zobowiązał się w *pacta conventa*. Na zwołanym w 1699 r. sejmie doszło do porozumienia króla z przeciwnikami jego elekcji. **Sejm potwierdził prawa Augusta II do tronu, ale nie wyraził zgody na udział wojsk Rzeczypospolitej w wojnie ze Szwecją**. Władca mógł prowadzić wojnę w Inflantach nie jako polski monarcha, lecz jedynie jako władca Saksonii i tylko z pomocą wojsk saskich.

wielka wojna
północna

W **1700 r.** August II, który zawarł porozumienie z **Rosją i Danią**, wypowiedział wojnę Szwecji, co dało początek **wielkiej wojnie północnej**. **Szwedzki król Karol XII** błyskawicznym atakiem na **Danię** zmusił ten kraj do **wycofania się z wojny**. W tym samym 1700 r. **pokonał Rosjan w bitwie pod Narwą**. Działania zbrojne przeniósł następnie **na teren Rzeczypospolitej**, gdzie zamierzał rozprawić się z wojskami Augusta II. Odniósł zwycięstwo pod Kliszowem i zajął kolejno Wilno, Warszawę i Kraków. Większość szlachty stanęła po stronie zagrożonej władzy Augusta II i zawiązała **konfederację w Sandomierzu**. Zwołany do Lublina sejm uchwalił wystawienie 48-tysięcznej armii i zawarcie sojuszu z Rosją. W wyniku przemyślenia w Narwie, zawartego w 1704 r., **Rzeczpospolita przystąpiła oficjalnie do wojny północnej**.

konfederacja
w Sandomierzu

elekcja Stanisława
Leszczyńskiego

W odpowiedzi opozycyjnie nastawiona część szlachty wielkopolskiej zawiązała **konfederację generalną w Warszawie**. Zgodnie z żądaniem króla Szwecji dokonała **detronizacji Augusta II** oraz **elekcji** wojewody poznańskiego **Stanisława Leszczyńskiego**, który został koronowany w październiku 1705 r. w Warszawie (była to pierwsza koronacja poza Krakowem). Ta sytuacja doprowadziła do wybuchu **wojny domowej** w Rzeczypospolitej.

Szwedzi, wspierani przez wojska Leszczyńskiego, pokonali siły rosyjskie i saskie, a następnie **wkroczyli do Saksonii**. **August II** został zmuszony do kapitulacji i **rezygnacji (abdykacji) z tronu polskiego** (1706 r.).

Portret Stanisława Leszczyńskiego i rycina przedstawiająca jego koronację w Warszawie w 1705 r., autorzy obu dzieł nieznani

Bitwa pod Kaliszem w 1706 r., obraz nieznanego artysty z XVIII w.

Bitwa pod Kaliszem była największą bitwą stoczoną na terytorium Rzeczypospolitej podczas wielkiej wojny północnej. Zakończyła się zwycięstwem wojsk sasko-polskich (15 tysięcy żołnierzy) wspieranych przez rosyjskie (17 tysięcy) nad siłami stronników Stanisława Leszczyńskiego (20 tysięcy) wspieranymi przez wojska szwedzkie (7 tysięcy). Nie zapobiegła jednak dalszym postępom armii szwedzkiej i zajęciu przez nią Saksonii.

Pierwsza faza wielkiej wojny północnej

W 1709 r. sytuacja zmieniła się na korzyść Augusta II. Wojska **Karola XII** poniosły **klęskę** w bitwie z Rosjanami **pod Połtawą**. Rosyjska armia wkroczyła wkrótce na terytorium Rzeczypospolitej, a Piotr I Wielki zdecydował się poprzeć powrót władcy Saksonii na tron polski. Do wyparcia Szwedów z Rzeczypospolitej przyczyniło się również zwycięstwo konfederatów sandomierskich nad wojskami Leszczyńskiego i wspierającymi go siłami szwedzkimi. W efekcie tych wydarzeń **August II odzyskał w 1709 r. koronę polską**, a Stanisław Leszczyński schronił się na Pomorzu Szwedzkim. O powrocie Wettina na tron zdecydowała Rosja, której pozycja polityczna w Europie Środkowej, po pokonaniu Szwecji, stała się dominująca. W listopadzie spotykał się już jako król Polski z Piotrem I Wielkim w Toruniu. Formalnie uznano, że abdykacja Augusta II była wymuszona i jest nieważna.

odzyskanie tronu przez Augusta II ➤

kryzys demograficzny ➤

Wojna doprowadziła do spustoszenia i kryzysu demograficznego w Rzeczypospolitej. Powodem były nie tylko działania wojenne oraz rabunkowe poczynania wojsk, lecz także mające miejsce w latach 1708–1711 zarazy i późniejsze nieurodzaże. Zarówno stronnicy Leszczyńskiego, jak i wierni Augustowi II konfederaci sandomierscy plądrowali dobra swoich przeciwników politycznych. Podobnie postępowały wojska Szwecji, Rosji i Saksonii – dokonywały samowolnych kontrybucji i żywiły się kosztem mieszkańców Rzeczypospolitej. Po 1710 r. wojska rosyjskie ze względu na toczącą się nadal wojnę północną nie opuściły terytorium Rzeczypospolitej, która była dla nich wygodną drogą przemarszu i terenem zaopatrzenia. Polska spadła na pozycję państwa zależnego od Rosji.

W czasie wojny domowej, kiedy nie można było zwoływać sejmu, **władzę sprawowały konfederacje** zawiązywane przez szlachtę w obronie jednego monarchy lub przeciwko drugiemu. Konfederacja sandomierska przetrwała do 1717 r. i pozwoliła Augustowi II mieć wpływ na decyzje w najważniejszych sprawach państwowych bez szukania poparcia dla nich na sejmach.

Źródło historyczne

Wspomnienia rotmistrza pospolitego ruszenia ziemi wiskiej (na Mazowszu) Wawrzyńca Franciszka Rakowskiego – stronnika Augusta II

październik 1707 r.

W Toruniu oo. reformatów Moskwa zupełnie zrabowała i furtę wycięła, iż nie była otworzona. W środku miesiąca ruszyły się tabory moskiewskie i same wojska po nich do Brześcia Litewskiego. Drugie wojska ku Toruniowi. Dnia 21 mosty zrzucone pod Warszawą. Na odwodzie Kałmucy tylko zostali i Kozacy. Moskwy mało co; wielkie wszędzie zaczęte egzorbitacje [nadużycia], rabunki, gwałty kościołów i panien, dworów etc. [...]

W Krakowie powietrze morowe przez całe lato panowało i wymarło ludzi po województwie niezmierność; już się szerzy i pokazuje w Rawie, które od nas niech Bóg odwróci. [...]

styczeń 1708 r.

Moskwy na furwachcie [forpoczcie] 500 stało w Siennicy kilka dni, do szczeru wypaśli naokoło, u mnie nawet dwa dni [i] dwie noce, spaśli na 60 kop żyta i oborę zniszczyli, i zrujnowawszy poszli do Oleśnice. Dnia 13 w Mińsku spalili Kupczyńskiego i burmistrza za to, że o nieprzyjacielu nie dali znać, że tamtędy szedł do Zeliszewa.

W.F. Rakowski, *Pamiętnik Wielkiej Wojny Północnej*, Warszawa 2002, s. 72–73 i 77.

Ćwiczenie

Na podstawie tekstu źródłowego oraz informacji zawartych w rozdziale przedstaw konsekwencje, jakie dla Rzeczypospolitej miały toczące się na jej terytorium działania zbrojne i przemarsze wojsk.

Opinia historyka

na temat braku szans na reformy proponowane w Rzeczypospolitej przez Augusta II

Jakie reformy proponował król?

August II przedstawił je jeszcze w 1697 r., gdy wstępował na tron, w swoim programie zatytułowanym *Jak Polskę przekształcić w kraj kwitnący i cieszący się szacunkiem u sąsiadów*. Nie chciał jakichś radykalnych zmian ustroju, bo zdawał sobie sprawę, że nie da się ich przeprowadzić. Nie mówił nawet o zniesieniu *liberum veto*, jedynie o jego ograniczeniu, co usprawniłoby obrady sejmu.

Przede wszystkim postulował reformę skarbowo-wojskową, czyli uchwalenie większych nakładów na armię. Chciał ją powiększyć i unowocześnić. Wojna północna pokazała, że taka reforma jest konieczna.

W tej sprawie była więc zgoda?

Niby tak, ale jak tylko na tym sejmie w 1712 r. podskarbi koronny zreferował, ile trzeba będzie płacić, i rozpiął obciążenia na majątki, rozległ się krzyk, że za dużo. Ogromne emocje wzbudzał także problem dóbr kościelnych, bo duchowieństwo płaciło zawsze tylko tyle, ile uważało za stosowne. Tymczasem szlachta twierdziła, że powinno być ono traktowane jak inni obywatele. Na tym tle wybuchła potężna awantura.

Okazało się, że choć i król, i szlachta chcą reform, to nie można ich wprowadzić. Sejm rozszedł się bez uchwał, zostając jedynie zalimitowany, tzn. wyrażono zgodę, że zbierze się tym samym składzie i wznowi dyskusję. Nic z tego jednak nie wyszło.

Warcholstwo?

Tak bym tego nie ocenił. Trzeba rozumieć mentalność ówczesnych ludzi. My dziś działamy z myślą o przyszłości, bo zostaliśmy wychowani już w duchu oświecenia. Dla szlachty najważniejsza była przeszłość – przywrócenie stanu, jaki istniał kiedyś. Uważała, że tylko utrzymanie dawnych praw ustrojowych zapewni krajowi powodzenie. Powoływała się na czasy jagiellońskie: skoro wtedy kraj był wielki i silny, to prawa muszą być dobre.

Nie godziła się na żadne zmiany?

Republikańskie projekty wysuwane przez szlacheckich myślicieli politycznych, jak Stanisław Szczuka czy Stanisław Dunin-Karwicki, zmierzały do wzmocnienia sejmu kosztem króla. Czyli odwrotnie niż te wychodzące z otoczenia Augusta II. [...]

Niestety, w polskich warunkach reformy musiały dojrzewać długo. Wprowadzenie czegoś zbyt szybko zwykle kończyło się fiaskiem. August II to rozumiał i nigdy nie próbował niczego narzucić siłą, nawet gdy miał w Polsce swoje wojsko.

Andrzej K. Link-Lenczowski w rozmowie z Mirosławem Maciorowskim
[w:] *Władcy Polski. Historia na nowo opowiedziana*, Warszawa 2018, s. 1139–1140.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, jakie przyczyny niepowodzenia reform proponowanych przez Augusta II wskazuje autor cytowanego tekstu.
2. Na czym polegały rozbieżności między królem a szlachtą w sposobie postrzegania problemów ustrojowych kraju?

Sejm niemy – 1717 r.

konfederacja
tarnogrodzka

traktat warszawski

Próby wzmocnienia władzy przez Augusta II po odzyskaniu tronu doprowadziły do nowego **konfliktu ze szlachtą**. Zawiązała ona w **1715 r. konfederację tarnogrodzką** i z sukcesem rozpoczęła działania zbrojne. Konflikt zakończył się dopiero pod naciskiem cara Piotra I, gdy do Rzeczypospolitej wkroczyły 18-tysięczne wojska rosyjskie. Obie zwaśnione strony musiały uznać cara za mediatora (pośrednika), który narzucił warunki porozumienia – jego efektem był **traktat warszawski**. Zakazywał on Augustowi II utrzymywania wojsk saskich na terenie Rzeczypospolitej (oprócz liczącej 1200 żołnierzy gwardii), a ministrom saskim – podejmowania decyzji dotyczących spraw wewnętrznych oraz polityki zagranicznej państwa. Wojska saskie opuściły terytorium Rzeczypospolitej, a **polityka króla**, zmierzająca do wzmocnienia władzy i przekształcenia unii personalnej w realną, **poniosła klęskę**.

Zwołany w **1717 r.** sejm był tak zwanym sejmem pacyfikacyjnym – zatwierdził traktat warszawski i tym samym zakończył konflikt między monarchą a szlachtą,

która zawiązała konfederację tarnogrodzką. Podczas obrad, w obawie przed ich zerwaniem, ambasador Piotra I – Grigorij Dołgorukow – nie dopuścił do głosu nikogo, poza posłami z obu stron wyznaczonymi do tego jeszcze przed otwarciem sesji. Dlatego ten sejm przeszedł do historii jako **sejm niemy**. W tym wypadku szlachta zaakceptowała fakt niestosowania *liberum veto* podczas tego jednolitego sejmiku. Nie miała jednak zamiaru rezygnować ze swojego prawa do zrywania sejmów w przyszłości – już na następnym sejmie potwierdzono utrzymanie i respektowanie *liberum veto*.

sejm niemy (1717 r.)

Najważniejszym postanowieniem sejmiku niemego było zatwierdzenie **reformy skarbowo-wojskowej**. Zdecydowano o utworzeniu 24-tysięcznej armii utrzymywanej ze stałych podatków. Dzięki temu podatków nie trzeba już było uchylać na kolejnych sejmach i nie mogły być one podważone decyzjami sejmików. W praktyce okazało się, że wystarczyły na utrzymanie jedynie **ok. 12 tysięcy żołnierzy w Koronie i 4 tysięcy na Litwie**. Było to niewiele w porównaniu z armiami państw sąsiednich. Armia austriacka liczyła w tym czasie, około 173 tysięcy, pruska – około 66 tysięcy (w czasie pokoju), rosyjska – ponad 300 tysięcy (razem z oddziałami nieregularnymi).

postanowienia sejmiku

Wśród innych postanowień sejmiku znalazło się ograniczenie uprawnień hetmanów do dysponowania środkami na wojsko i prowadzenia polityki zagranicznej. Niekorzystne ze względów ustrojowych było wprowadzenie zasady, iż król może dokonywać mianowań na urzędy ministerialne dopiero po ukonstytuowaniu się sejmiku. Było to powodem zerwania trzech kolejnych sejmów w ostatnich latach panowania Augusta II. Ograniczono również prawa niekatolików do zajmowania stanowisk państwowych i zasiadania w sejmie.

Obecność obcych wojsk na terenie Rzeczypospolitej w czasie wojny północnej i bezpośrednie decydowanie Rosjan o rozwoju sytuacji wewnętrznej w państwie pokazywały, że przestaje być ono w pełni suwerenne. Zawarty i zatwierdzony pod naciskiem Piotra I traktat warszawski stał się w przyszłości pretekstem dla Rosji do dalszego **mieszania się w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej**. August II także w kolejnych latach, mimo prób uniezależnienia się od Rosji, musiał się w swoich decyzjach liczyć z jej wolą. Wojska rosyjskie jeszcze do 1719 r. pozostały na terytorium Rzeczypospolitej. **Traktat w Nystad z 1721 r.** kończący wielką wojnę północną oznaczał kres mocarstwowej pozycji Szwecji. Jej miejsce zajęła Rosja Piotra I. Inflanty, o które August II rozpoczął wojnę ze Szwecją i które na mocy traktatu narewskiego miały przypaść Rzeczypospolitej, pozostały w rękach rosyjskich. Rzeczpospolita jako kraj uzależniony od Rosji stała się dla Piotra I i jego następców pomostem, dzięki któremu mogli wpływać na bieg spraw także na zachodzie Europy, zwłaszcza w niemieckiej Rzeszy.

traktat w Nystad

Rzeczpospolita po sejmie niemym

Po sejmie niemym August II podjął próbę uniezależnienia się od Rosji, szukając poparcia w Austrii. W 1719 r. doprowadził do małżeństwa swojego syna (późniejszego króla Augusta III) z Marią Józefą, bratanicą cesarza Karola VI Habsburga. W tym samym roku władca Saksonii zawarł **w Wiedniu traktat z cesarzem oraz królem Wielkiej Brytanii** (będącym równocześnie władcą

traktat wiedeński

Hanoweru). Celem sojuszu było zmuszenie Rosji do wycofania wojsk z Rzeszy i Rzeczypospolitej, do rezygnacji z większości nabytków, jakich Rosja żądała od przegrywającej wojnę Szwecji, wreszcie do zaprzestania ingerencji w sprawy wewnętrzne innych państw. Zmusiło to cara Piotra I do wycofania wojsk z Rzeczypospolitej i Meklemburgii, graniczącej z Hanowerem. Sejm 1719–1720 r. **został zerwany** przez agentów Rosji, wspomaganych przez Prusy, zatem Rzeczpospolita nie przyłączyła się do sojuszu. Szlachta zadowolona się opuszczeniem terytorium państwa przez wojska rosyjskie. Możliwość powstania koalicji, która stwarzałaaby Rzeczypospolitej szansę uniezależnienia się od Rosji, została stracona. W 1720 r. Rosja i Prusy porozumiały się co do utrzymania w Polsce wolnej elekcji i *liberum veto* – czynników ustrojowych osłabiających państwo. Kolejne sejmy w 1720 i 1722 r. zostały zerwane.

Źródło historyczne

Dyplomata rosyjski Andriej Ostermann do cara Piotra I o możliwości ingerencji w Rzeczypospolitej, 1719 r.

Jestem zdania, że i my powinniśmy postarać się zawczasu nie tylko zerwać jak najprędzej sejm grodzieński, ale też [...] wzniecić przeciwko królowi jakąś nową konfederację, nie żalując na to trudu ani pieniędzy [...], 1-o pod tym pretekstem Jego Cesarska Mość może zawsze trzymać w Polsce swe wojska, 2-o za pomocą konfederacji zmusi się króla Augusta, by ostrożniej i nie tak publicznie przeciwko nam występował, 3-o póki wojska nasze będą w Polsce, cesarz także namysli się dziesięć razy, nim przedsięwzieże coś przeciwko Jego Cesarskiej Mości [...]. Powodów do konfederacji jest pod dostatkiem: że król August chce tron zapewnić synowi, że dąży do samowładztwa, że stara się podnieść Turków przeciwko Jego Cesarskiej Mości, a tym samym przeciwko Polsce, aby [...] zgnieść wolność Rzeczypospolitej – to wszystko wystarczy do podbechtania Polski przeciwko królowi. Można by jeszcze dodać, że on obiecał Turkom i cesarzowi pewne cesje terytorialne kosztem Rzeczypospolitej; gdy dodamy do tego pieniądze i poufną zapowiedź protekcji carskiej, sprawa, moim zdaniem, nie napotka wielkich trudności.

Wiek XVI–XVIII w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk i S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 335–336.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, za pomocą jakich metod Rosja mogła sterować polityką wewnętrzną Rzeczypospolitej. Jak świadczy to o suwerenności państwa polsko-litewskiego?
2. Jakie uprzedzenia polityczne szlachty polskiej zamierzała wykorzystać Rosja?

Gwiazda królewska Orderu Orła Białego ustanowiona przez Augusta II Mocnego, rysunek autorstwa Jana Surmackiego, 1730 r.

W 1724 r. w Toruniu, w którym religią dominującą był luteranizm, a władzę sprawowali protestanccy radni, doszło do **zamieszek między protestantami a katolikami**. W ich trakcie tłum protestanckich mieszczan zdemolował kolegium jezuickie i znajdującą się w nim kaplicę. Sąd królewski wydał wyrok nie tylko na bezpośrednich sprawców tumultu, oskarżonych o profanację miejsca kultu, lecz także na burmistrza Torunia – uznano go winnym dopuszczenia do naruszenia ładu społecznego. Został on, podobnie jak dziewięć innych osób, skazany na karę śmierci i ścięty. Spotkało się to z oburzeniem w krajach protestanckich oraz oskarżeniami o wyjątkowe barbarzyństwo i nietolerancję. Istniała groźba interwencji, zwłaszcza Prus i Rosji, czemu zapobiegła śmierć Piotra I.

August II, wykorzystując królewskie uprawnienia do mianowania urzędników i nadawania królewskich, doprowadził w latach 20. XVIII w. do stworzenia silnego **stronnictwa dworskiego**. Jego podstawą była **Familia (Czartoryskich)** i związane z nią rodziny. Wrogi wobec nich obóz polityczny tworzyło **stronnictwo republikańskie Potockich** na czele z prymasem **Teodorem Potockim** i hetmanem wielkim koronnym **Józefem Potockim**. W staropolszczyźnie pojęcie „stronnictwo republikańskie” czy „republikanci” oznaczało obrońcę ojczyzny, czyli wolności, oraz przeciwnika króla jako potencjalnego absolutysty, a więc wroga tej wolności. Zaniepokojeni wzrostem potęgi Familii Potoccy nie dopuścili do mianowania Poniatowskiego hetmanem wielkim koronnym. **Zrywali kolejne sejmy** jeszcze przed obiorami marszałka. Stronnictwo republikańskie Potockich skupiało głównie magnatów z Wielkiego Księstwa Litewskiego i ziem południowo-wschodnich Korony. Sprzeciwiało się reformom ustroju Rzeczypospolitej, gdyż wzmocniłyby one jego rywali – Czartoryskich. Potoccy wykorzystywali uprzedzenia szlachty oraz straszyli ją, że plany reformatorskie Augusta II zmierzają do likwidacji demokracji i wprowadzenia rządów absolutnych. W ten sposób uniemożliwili naprawę kraju.

◀ stronnictwo dworskie
stronnictwo republikańskie Potockich

Przeгляд wojsk polsko-saskich na polach wilanowskich w 1732 r. na obrazie z epoki

W 1732 r. August II zaprosił do Wilanowa posłów i senatorów, dla których zorganizował manewry, mające być pokazem sprawności i siły jego wojsk.

August II dążył do zapewnienia tronu swojemu synowi Fryderykowi Augustowi II. Jeszcze za życia władcy sprawa ta stała się przedmiotem gry politycznej między **Francją** oraz sąsiadami Rzeczypospolitej: **Austrią, Rosją i Prusami**. Żadne z tych państw nie popierało planów Wettinów. Król Francji **Ludwik XV opowiadał się za kandydaturą Stanisława Leszczyńskiego**, który był jego teściem. Francja przez związanie się sojuszem z Rzeczpospolitą

ingerencja państw ościennych w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej

chciała osłabić pozycję Habsburgów w Europie i ułatwić sobie obalenie sankcji pragmatycznej cesarza Karola VI, której Francuzi wówczas nie uznawali. W Rzeczypospolitej stronnictwo republikańskie opowiadało się za stanowiskiem profrancuskim.

Kandydaturze Stanisława Leszczyńskiego do tronu sprzeciwiały się nie tylko **Austria** (z uwagi na rywalizację z Habsburgami), lecz także **Rosja i Prusy**, którym zależało na tym, by Polska była w Europie izolowana, czyli pozbawiona jakiegokolwiek sprzymierzeńca. Państwa te liczyły na rychłą śmierć Augusta II, więc porozumiały się w celu niedopuszczenia do wyboru w Warszawie zięcia Ludwika XV. Dlatego podpisały w 1732 r. układ zwany traktatem trzech czarnych orłów. Miał on stanowić podstawę interwencji zbrojnej w Rzeczypospolitej w trakcie przyszłej elekcji. Choć ten traktat nie został ratyfikowany, ukazywał jednak intencje sąsiadów wobec Polski. **August II zmarł** nagle 1 lutego **1733 r.** podczas obrad sejmu.

śmierć Augusta II ▶

Źródło historyczne

Relacja francuskiego ambasadora Antoniego Feliksa Montiego z Rzeczypospolitej, 1732 r.

Zgodnie z rozkazem Waszej Królewskiej Mości, jest rzeczą konieczną pilnować teraz sprawy zerwania przyszłego sejmiku ekstraordynaryjnego. Ludzie mało poinformowani w polityce wierzą, że sejm zrywa się łatwo z małym nakładem pieniędzy. Prawda jest, że nie trzeba dawać wielkich sum posłowi, który zrywa sejm, wychodząc z izby i wnosząc swą protestację do ksiąg, ale to nie wystarcza. Trzeba mieć za sobą znaczną grupę wpływowych magnatów, którzy poprą owego posła. [...] Toż stronnictwo, któremu również trzeba dać pieniądze, pod różnymi pretekstami nie dopuszcza ścigania protestującego posła. Podczas ostatniego sejmiku w Grodnie [w 1730 r.], gdy zerwał go poseł Marcinkiewicz, gdy otrzymał on pieniądze obiecane mu za opuszczenie Grodna, król polski ze wszystkich stron wysyłał różne znakomite osoby, by goniły i by za pomocą wszelkiego rodzaju obietnic sprowadziły go z powrotem.

M. Ciejką, *Historia. Teksty źródłowe*, cz. 2: *Dzieje nowożytne 1492–1815*, Kraków 2003, s. 107.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, jaki proceder opisał francuski ambasador. Od czego zależała skuteczność tego przedsięwzięcia?
2. Przedstaw skutki, jakie dla Rzeczypospolitej miały działania opisane w źródle.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw okoliczności, w jakich elektor Saksonii Fryderyk August został władcą Rzeczypospolitej.

2. Wyjaśnij, jakie konsekwencje dla Augusta II i Rzeczypospolitej miał udział w wielkiej wojnie północnej.
3. Wytłumacz, co oznaczały dla Rzeczypospolitej traktat warszawski i sejm niemy. Omów postanowienia tego sejmiku.
4. Scharakteryzuj politykę wewnętrzną Augusta II. Zwróć uwagę na kształtujące się stronnictwa polityczne: Familię i republikańców.
5. Określ, jakie trudności przeżywał system społeczno-ustrojowy Rzeczypospolitej za czasów Augusta II. Jakich wymagał – twoim zdaniem – reform? Czy postawy szlachty mogły sprzyjać zmianom? Przypomnij sobie, jakie wartości niosła ze sobą silna wówczas kultura sarmacka.
6. Wskaż przejawy osłabienia suwerenności Rzeczypospolitej i metody wpływania na jej losy przez mocarstwa europejskie.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Tron Rzeczypospolitej objął w 1697 r. elektor Saksonii Fryderyk August, który przyjął imię Augusta II.** Ubiegł on francuskiego kandydata księcia Conti (zwycięzcę elekcji), gdyż wkroczył do Rzeczypospolitej na czele wojsk saksońskich i szybko koronował się w Krakowie. ◀ s. 104
- W 1700 r. rozpoczęła się wielka wojna północna.** August II liczył na zdobycie Inflant Szwedzkich dzięki sojuszowi z Rosją. Szybko zaczął jednak ponosić klęski. ◀ s. 106
- W 1704 r. po zawiązaniu się generalnej konfederacji sandomierskiej** oraz zawarciu przymierza z Rosją w Narwie, Rzeczpospolita oficjalnie przystąpiła do wojny przeciw Szwecji. ◀ s. 106
- Po zajęciu większości kraju przez wojska szwedzkie zawiązana **w Warszawie konfederacja** zdeponowała Augusta II oraz przeprowadziła **elekcję Stanisława Leszczyńskiego**. ◀ s. 106
- Wojna domowa w Rzeczypospolitej zakończyła się** po wkroczeniu na jej terytorium wojsk rosyjskich, które zwyciężyły w bitwie pod Połtawą (1709 r.). **August II odzyskał tron** z łaski Piotra I. ◀ s. 108
- W 1717 r. pod naciskiem Piotra I (wojsk rosyjskich) i przy narzuconej przez niego rosyjskiej mediacji sejm niemy** zatwierdził traktat warszawski kończący trwający od 2 lat konflikt zbrojny Augusta II ze szlachtą – konfederatami tarnogrodzкими. ◀ s. 111
- Najważniejszymi punktami porozumienia** było uchwalenie stałych podatków na utrzymanie wojsk oraz nakaz opuszczenia przez armię saską terytorium Rzeczypospolitej. ◀ s. 111
- Stronnictwem popierającym politykę Augusta II była **Familia**, kierowana przez Czar-toryskich i Stanisława Poniatowskiego (ojca przyszłego króla). W opozycji do władcy znajdowało się **stronnictwo republikańskie Potockich**. ◀ s. 113
- Mocarstwa sąsiadujące z Rzeczpospolitą oraz Francja wykorzystywały **słabości ustrojowe państwa do wtrącania się w jego sprawy wewnętrzne**. ◀ s. 113

2. Rzeczpospolita za panowania Augusta III

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz przyczyny i przejawy kryzysu ustroju politycznego Rzeczypospolitej;
- przeanalizujesz politykę zagraniczną Augusta III;
- przeczytasz o początkach oświecenia w Rzeczypospolitej;
- dowiesz się, jakie projekty naprawy Rzeczypospolitej opracowano za panowania Augusta III.

Podwójna elekcja i wojna o polską koronę

wybór Stanisława
Leszczyńskiego

Śmierć Augusta II doprowadziła do rozpadu stronnictwa saskiego. Dotychczasowi rywale – Familia i Potoccy – porozumieli się w sprawie wystawienia wspólnego kandydata – **Stanisława Leszczyńskiego**. Podczas sejmików i sejmu konwokacyjnego podjęto decyzję o wykluczeniu kandydatur cudzoziemskich,

co w praktyce oznaczało opowiedzenie się za Leszczyńskim. Tymczasem **Austria** i **Rosja**, ponieważ nie znalazły kandydata, który miałby realne szanse na zdobycie tronu polskiego, zdecydowały się zmienić wcześniejsze ustalenia i poprzeć syna Augusta II, **elektora saskiego Fryderyka Augusta II**. W uzyskaniu poparcia obu państw pomogły mu ustępstwa, które poczynił na ich rzecz. Syn Augusta zjednał sobie Habsburgów, uznając sankcję pragmatyczną, natomiast Rosję – obiecując, że tron Księstwa Kurlandii i Semigalii obsadzi faworytem cesarzowej Anny Iwanowny, Ernestem Bironem. Formalnie Kurlandia była lennem Rzeczypospolitej, jednak od 1710 r. pozostawała faktycznie w rękach rosyjskich.

Podczas elekcji 12 września **1733 r. Stanisław Leszczyński**, poparty przez zdecydowaną większość szlachty, został **wybrany na króla**. Już wcześniej wojska rosyjskie przekroczyły granice Rzeczypospolitej. Leszczyński zaprzysiągł *pacta conventa*, ale wo-

Elekcja Stanisława Leszczyńskiego w 1733 r. w wyobrażeniu nieznanego niemieckiego artysty, XVIII w.

Stanisław Leszczyński (1677–1766) – wybrany dwukrotnie na władcę Rzeczypospolitej – dwukrotnie musiał uciekać z kraju. Jego córka Maria została w 1725 r. żoną króla Francji Ludwika XV, co zapewniło Leszczyńskiemu poparcie tego kraju w dalszych staraniach o tron Rzeczypospolitej. Po abdykacji w 1736 r. otrzymał od Ludwika XV należącą do Francji Lotaryngię. Jako jej książę panował do 89. roku życia.

bec zbliżającej się armii rosyjskiej opuścił Warszawę i ze swoimi stronnikami schronił się w Gdańsku. Nieliczni wśród zgromadzonej na elekcji szlachty przeciwnicy Leszczyńskiego **pod osłoną wojsk rosyjskich** wybrali Fryderyka Augusta II, który przyjął imię **Augusta III**. Po raz kolejny w dziejach Rzeczypospolitej nastąpił **podwójny wybór** władcy, choć w istocie władcę saskiego można uznać za elekta narzuconego z zewnątrz.

◀ wybór Augusta III Wettina

Francja, zgodnie z zadeklarowanym już wcześniej stanowiskiem, uznała złamanie zasad wolnej elekcji w Rzeczypospolitej za powód do wojny. W istocie był to pretekst do zrealizowania przez nią własnych celów politycznych poza Polską. Wkrótce rozpoczęła więc **wojnę z Habsburgami austriackimi**. Inicjując kolejny europejski konflikt zbrojny, dążyła do osłabienia pozycji Austrii, liczyła też na zajęcie Lotaryngii. Natomiast pomoc ze strony Francji dla Leszczyńskiego okazała się jedynie symboliczna. Niewielki oddział francuski, który dotarł pod Gdańsk, nie przedarł się do miasta. Leszczyński uciekł do Królewca, gdzie azylu udzielił mu Fryderyk Wilhelm I rozczarowany brakiem ratyfikacji traktatu trzech czarnych orłów, który Prusom miał ofiarować Kurlandię. Mimo iż Gdańsk skapitulował przed wojskami rosyjskimi i uznał Augusta III, **zwolennicy** Leszczyńskiego kontynuowali walkę zbrojną. Zawiazywali liczne konfederacje w województwach, przekształcone w listopadzie 1734 r. w **Dzikowie** w **konfederację generalną**.

◀ konfederacja dzikowska

Johann Samuel Mock (czytaj: mok), *Wjazd Augusta III do Warszawy przez łuk triumfalny w 1734 r.*

W **1735 r.** zwycięska Francja i jej koalicjanci (Hiszpania, Sabaudia) porozumieili się z Austrią i zaprzestali walki. W tej sytuacji Stanisław Leszczyński zrzekł się w następnym roku polskiej korony i opuścił Prusy, udając się do Francji. Otrzymał od Ludwika XV w dożywotnie władanie Lotaryngię, zdobytą właśnie przez Francję.

◀ klęska zwolenników Leszczyńskiego

Wojna o tron polski zakończyła się zwycięstwem Rosji, wypędzeniem przez nią z Rzeczypospolitej legalnie obranego króla Stanisława i narzuceniem Augusta III. Do uznania Wettyna przez opozycję doszło jednak dopiero na sejmie pacyfika-

cyjnym w 1736 r., który uchwalił powszechną amnestię. Podczas sejmu król nagrodził swoich stronników, a także tych oponentów należących do konfederacji dzikowskiej, którzy wcześniej przeszli na jego stronę. Mianując hetmanów i innych wysokich urzędników, pominął przedstawicieli Familii. **Józef Potocki** został hetmanem wielkim koronnym, **Jan Klemens Branicki** – hetmanem polnym, a biskup chełmiński **Andrzej Stanisław Załuski** – kanclerzem koronnym.

Sytuacja wewnętrzna Rzeczypospolitej

Louis de Silvestre (czytaj: lui de silwestr),
Portret króla Augusta III w stroju polskim,
1737 r.

Na portrecie król jest przepasany wstęgą z Orderem Orła Białego, który ustanowił w 1705 r. jego ojciec. Nadawanie tego odznaczenia magnatom pomagało władcom z dynastii saksońskiej w werbowaniu stronników. Jednak za czasów Augusta III znaczenie orderu zmalało, gdyż można było stać się jego właścicielem po prostu za odpowiednią kwotę pieniędzy. Order Orła Białego jest najstarszym i obecnie najwyższym polskim odznaczeniem państwowym. Wprawdzie już w latach 30. XVII w. Władysław IV Waza ustanowił Order Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny, jednak ta inicjatywa spotkała się z oporem szlachty, przeciwnej jakimkolwiek wyróżnieniom wewnątrzstanowym, i nigdy go nie nadawano.

Pałac Saski z ogrodem, 1765 r.

W 1713 r. August II Mocny zakupił barokowy pałac zbudowany w 2. połowie XVII w. na polecenie Jana Andrzeja Morsztyna. Natychmiast przystąpiono do przebudowy. Dobudowano m.in. skrzydła, przed pałacem stworzono duży reprezentacyjny plac (nazwany Saskim), a z tyłu – ogród wzorowany na wersalskim. Rozbudowana tak znacząco budowla stała się rezydencją królewską. Prace nad kompleksem pałacowym kontynuował August III. Po jego śmierci Pałac Saski utracił status rezydencji królewskiej. Władcy Saksonii byli nadal właścicielami budynku, lecz zachowali dla siebie jedynie apartamenty w centralnej części. Resztę wynajmowali na biura i mieszkania prywatne. W grudniu 1944 r. Pałac Saski został wysadzony w powietrze przez Niemców.

August III, podobnie jak jego ojciec, próbował zorganizować wspólny rząd dla obu krajów i przekształcić polsko-saską unię personalną w realną. Powierzał Sasom reprezentowanie Rzeczypospolitej na zewnątrz, a swoich ministrów wynagradzał królewskimi pensjami w Rzeczypospolitej. **Dążył w ten sposób do ukształtowania wspólnej dla Rzeczypospolitej i Saksonii elity politycznej.** Oboma państwami rządził przy pomocy **pierwszego ministra**, którym początkowo był Józef Aleksander Sułkowski, a od 1738 r. do końca panowania – **Henryk Brühl** (czytaj: brul).

Sejm Rzeczypospolitej przestał za Augusta III spełniać swoje funkcje. W ciągu 30 lat panowania tego króla tylko sejm pacyfikacyjny w 1736 r. nie został zerwany. Próba przeprowadzenia reform skarbowo-wojskowych i aukcji wojska (tj. zwiększenia jego stanu liczebnego) zakończyła się niepowodzeniem. Reformy zablokowała opozycja popierana przez Rosję. W niszczeniu sejmów wspomagały ją Prusy, zainteresowane tak jak Rosja utrzymaniem Rzeczypospolitej w stanie słabości. Berlin liczył, że kiedyś, gdy Rosja na to przyzwoli, część terytorium państwa polskiego stanie się jego łupem.

W czasie panowania Augusta III ugruntował się w Rzeczypospolitej podział na **dwa stronnictwa polityczne**. Przybrały one bardziej spójne formy organizacyjne, niż miało to miejsce dotychczas. Na czele **republikanów** stali **Potoccy**, wśród których najważniejszą rolę odgrywał Józef Potocki – hetman wielki koronny. Była to nadal formacja najsilniej przeciwstawiająca się wszelkim zmianom ustrojowym, głosząca tradycyjne hasła sarmackie. Prowadziła politykę antyrosyjską, nawiązywała współpracę z Francją, Prusami i Turcją oraz liczyła na ich poparcie. **Familia Czartoryskich** na czele z braćmi Fryderykiem Michałem i Augustem Aleksandrem oraz ich szwagrem Stanisławem Poniatowskim, kasztelanem krakowskim była stronnictwem opowiadającym się za modernizacją instytucji państwowych na wzór brytyjski i holenderski. Symbolem tej postawy było porzucenie tradycyjnych strojów sarmackich i ubieranie się zgodnie z modą europejską. Członkowie Familii uważali, że reformy można zrealizować w ścisłym porozumieniu z Rosją i zajęli stanowisko prorosyjskie. Główne zagrożenie dla Rzeczypospolitej widzieli w Prusach. Utwierdzili się w tym przekonaniu, gdy w 1740 r. Prusy ujawniły swoje agresywne oblicze i zaatakowały Śląsk, który zdobyły, a przez to okrążyły Rzeczpospolitą.

Sojusz z Petersburgiem, będący podstawą polityki zagranicznej Augusta III, spowodował, że prorosyjsko nastawiona Familia stała się stronnictwem dworskim. Nastąpiło to kosztem stronnictwa Potockich – wspierającego króla na sejmie pacyfikacyjnym, które teraz przeszło do opozycji. W latach 40. Familia popierała królewskie plany zwiększenia liczebności wojska i zaangażowania Rzeczypospolitej w toczącą się wojnę o sukcesję austriacką. Państwo polsko-litewskie nie wzięło ostatecznie udziału w tym konflikcie, między innymi ze względu na działania podjęte przez Potockich. Wspierani przez dyplomację pruską i francuską, **zrywali oni kolejne sejmy**. Na tym, że Rzeczpospolita nie włączyła się do wojny, zaważyło również pacyfistyczne nastawienie większości szlachty.

Henryk Brühl na portrecie Marcella Bacciarellego (czytaj: marczella bacccziarellego), ok. 1753 r.

rywalizacja
stronnictw
politycznych

działalność Familii

▶ Walka między stronnictwami prowadziła do nasilającego się **paraliżu instytucji państwowych**, co dotyczyło nie tylko sejmu. Przykładem narastania alarmujących zjawisk było w 1749 r. zerwanie Trybunału Koronnego z powodu wzajemnego wykluczania kandydatów strony przeciwnej poprzez wysuwanie wobec nich zastrzeżeń prawnych. Zrywano także sejmiki ziemskie. Familia myślała o zawiązaniu konfederacji przy królu, co mogłoby pozwolić na przeprowadzenie reform. August III nie zdecydował się jednak na takie posunięcie, gdyż zdawał sobie sprawę, że doprowadziłoby to do interwencji Rosji, wspomaganej przez Prusy. Obawiał się również uzależnienia od jednego stronnictwa, to jest Familii, która realizowała przede wszystkim własne, a nie królewskie cele polityczne.

W latach 50. August III zaczął tworzyć własne stronnictwo dworskie, chcąc uniezależnić się od Familii. Rychło doszło do zerwania króla z tym obozem. Na czele nowego stronnictwa dworskiego stanął marszałek nadworny koronny, Jerzy August Mniszech, związany z Potockimi, a ożeniony z córką pierwszego ministra Henryka Brühla. Ta tak zwana **kamaryla Mniszcha** w pełni popierała politykę wewnętrzną i zagraniczną, w tym dynastyczną monarchy, której głównym celem było zastąpienie wolnej elekcji dziedziczością tronu. Do celu tego miał władcę zbliżyć plan zyskania księstwa kurlandzkiego dla jego syna Karola Chrystiana. Czartoryscy, przeciwni utrwaleniu panowania Wettynów w Rzeczypospolitej, ostro się temu przeciwstawili, co doprowadziło do zacieśnienia i tak już bliskiej relacji króla z obozem Potockich.

▶ W tej sytuacji **Familia tym bardziej związała się z Rosją**, gdzie jej interesy w latach 1755–1758 reprezentował **Stanisław Poniatowski** (przyszły król). W czasie pobytu na dworze w Petersburgu nawiązał romans z księżną Katarzyną Aleksiejewną – w przyszłości cesarzową Katarzyną II. **W ostatnich latach panowania Augusta III** opozycja skupiona wokół Czartoryskich i Poniatowskich, wspierana przez Rosję, przygotowywała się do przejęcia władzy. Familia planowała jeszcze za życia króla zawiązać konfederację i dokonać tego siłą, ale nie zyskała na to akceptacji ze strony Rosji. Zarówno Familia, jak i jej przeciwnicy ze stronnictwa Potockich mieli oparcie w sile zbrojnej. Czartoryscy dysponowali licznymi prywatnymi oddziałami. Jednak republikanie, powiązani z kamarylą Mniszcha, dysponowali znacznie silniejszą armią koronną, dowodzoną przez Jana Klemensa Branickiego, który został hetmanem wielkim po śmierci Józefa Potockiego.

Polityka zagraniczna Augusta III

Rzeczpospolita posiadała nieliczne siły zbrojne i nie mogła wziąć udziału w konfliktach w Europie: wojnie o sukcesję austriacką i wojnie siedmioletniej. Udziałowi w nich była zresztą niechętna szlachta. O słabości państwa świadczy wielokrotne **naruszanie jego granic** przez walczące ze sobą podczas wojny siedmioletniej **wojska rosyjskie i pruskie**, a czasem także austriackie. Obce wojska wprawdzie nie toczyły bitew na obszarze Rzeczypospolitej, jak w czasie wielkiej wojny północnej, jednak przechodziły przez jej terytorium. Oddziały rosyjskie stacjonowały zimą między innymi na obszarze Prus Królewskich. Nie dochodziło do takich zniszczeń, jak w okresie wojny północnej, jednak armia rosyjska wymuszała dostawy żywności i często za nie nie płaćła. Reakcja króla i sejmu sprowadzała się jedynie do dyplomatycznych protestów.

Nad zachowaniem przez Rzeczpospolitą neutralności czuwały mocarstwa europejskie zaangażowane w wojny. Uniemożliwiały przeprowadzenie w niej reform i zwiększenie stanu wojska. Czyniły to, **doprowadzając do zrywania sejmów przez współpracujące z nimi stronnictwa magnackie**. Silna militarnie Rzeczpospolita, która opowiedziałaby się po jednej ze stron konfliktu, mogłaby spowodować zmianę układu sił w Europie.

Aktywną politykę zagraniczną August III mógł prowadzić nie jako władca Rzeczypospolitej, ale jako elektor saski. Sojusze zawierane przez **Saksonię** zależały od szybko zmieniającej się sytuacji międzynarodowej. Saksonia wzięła udział **w wojnie o sukcesję austriacką**, ale w jej trakcie zmieniła front. August III – jako mąż Marii Józefy, córki Józefa I Habsburga, cesarza w latach 1705–1711 – **rościł sobie prawo do cesarskiego tronu**. Zwrócił się więc przeciwko Marii Teresie i Franciszkowi Lotaryńskiemu. **Planował także zdobycie części Śląska**, co spowodowałoby, że Rzeczpospolita i Saksonia uzyskałyby wspólną granicę. Kiedy więc król Prus Fryderyk II Wielki już na początku wojny zdobył Śląsk, August III **zmienił sojusznika i sprzymierzył się przeciwko niemu z Austrią**.

Udział w wojnie po stronie Prus nie przyniósł Augustowi III spodziewanych korzyści. Przeciwnie – wskutek wiarołomności Fryderyka II (zawarł z Austrią separatystyczny pokój) Saksonia zakończyła walki w 1742 r. ze zrujnowaną armią.

W drugiej wojnie śląskiej, rozpoczętej w 1744 r., wojska austriacko-saskie zostały pokonane **przez armię pruską**, która zajęła i okupowała **Drezno**. Saksonia musiała wówczas zawrzeć pokój zobowiązujący ją do zapłaty Prusom ogromnej sumy miliona talarów. Królestwo Pruskie Fryderyka II Wielkiego wyszło z wojny jako zwycięzca – zatrzymało Śląsk i stało się europejską potęgą.

„Odwrócenie przymierzy”, jakie nastąpiło przed wybuchem wojny siedmioletniej (zobacz rozdz. V.4.), spowodowało, że **August III zawarł sojusz z Francją**. Córka Augusta III Maria Józefa została wydana za mąż za najstarszego syna Ludwika XV i Marii Leszczyńskiej – Ludwika Ferdynanda Burbona. Ich synami byli trzej późniejsi królowie Francji: Ludwik XVI, Ludwik XVIII i Karol X.

Wojna siedmioletnia (1756–1763) rozpoczęła się **atakami Prus na Saksonię** i jej **okupacją** przez pruskie wojska. August III musiał przenieść się z dworem do Warszawy. W wyniku działań zbrojnych i okupacji trwającej w latach 1756–1763 Saksonia została zrujnowana. Z tego powodu możliwość prowadzenia przez jej władcę aktywnej polityki, mającej na celu zapewnienie synowi tronu Rzeczypospolitej, były ograniczone. Krótkotrwałym sukcesem było objęcie przez Karola Chrystiana, za zgodą cesarzowej rosyjskiej Elżbiety Piotrowny, lenna w Kurlandii. W 1762 r. nowa imperatorka Katarzyna II pozbawiła go jednak tego księstwa. 5 października **1763 r.**

August III nagle zmarł. Nie zapewnił synowi poparcia podczas przyszłej elekcji ani ze strony zwalczających się stronnictw magnackich, ani państw ościennych.

udział Saksonii
w wojnach
z Prusami

Współczesna rekonstrukcja herbu Augusta III jako wikariusza Świętego Cesarstwa Rzymskiego w latach 1740–1742 i w 1745 r.

August III zgłaszał pretensje do tronu cesarskiego zarówno po śmierci cesarza Karola VI Habsburga (1740 r.), jak i po zgonie Karola VII Wittelsbacha (1745 r.). Uważał się też za wikariusza cesarstwa (osobę uprawnioną do administrowania nim).

śmierć Augusta III

Przemiany gospodarcze za panowania Sasów

ożywienie
gospodarcze

Neutralność Rzeczypospolitej w konfliktach międzynarodowych po zakończeniu wielkiej wojny północnej i związany z tym długi okres pokoju pozwoliły na **odbudowę gospodarki**. Lata panowania Augusta III były w kwestiach ekonomicznych – inaczej niż w polityce – czasem bardzo pomyślnym. Nastąpił znaczny **przyrost zaludnienia**, chociaż miasta, zwłaszcza mniejsze, z trudem podnosiły się z ruin.

Korzystnie na rozwój gospodarczy wpływała **unia z Saksonią** i związany z tym napływ kapitałów. Jednak terytoria Rzeczypospolitej i Saksonii nie sąsiadowały bezpośrednio ze sobą, więc wymiana handlowa między nimi napotykała trudności. Niekorzystny był brak dostępu Saksonii do morza oraz innych – poza Gdańskiem – dużych miast portowych w Polsce. Współpracę dodatkowo utrudniały wojny (śląskie i siedmioletnia) prowadzone przez Augusta III jako elektora saskiego oraz okupacja Saksonii przez Prusy. Korzyść z tej okupacji odniosła Warszawa, gdzie przeniósł się dwór władcy.

Pomyślną okolicznością dla polskiego eksportu rolnego był wzrost cen na zboże i ich spadek na wyroby rzemieślnicze. **Wywóz zboża przez Gdańsk wzrósł** z około 20 tysięcy łasztów rocznie w latach 1700–1719 do 50 tysięcy w połowie XVIII w. Rzeczpospolita ponownie zaczęła przyciągać imigrantów z Europy Za-

chodniej (głównie z Rzeszy i Holandii), którzy osiadali w Wielkopolsce i Prusach Królewskich. Dzielnicą najlepiej rozwijającą się w czasach saskich była **Wielkopolska**, gdzie powstawały nowe osady (w sumie ok. 50 tysięcy gospodarstw chłopskich). Tamtejsze miasta stały się ważnymi ośrodkami **włókiennictwa**, co wiązało się z rozwojem hodowli owiec.

Marszałek wielki koronny Franciszek Bieliński (1683–1766) na portrecie nieznanego autorstwa, XVIII w.

Marszałek Bieliński stanął na czele powołanej w 1740 r. Komisji Brukowej, która zajmowała się poprawą warunków sanitarnych w Warszawie. Doprowadziła ona do usunięcia nieczystości z ulic oraz wybrukowania najważniejszych z nich. Kontynuowała swoją działalność w czasach Stanisława Augusta.

rozwój manufaktur
magnackich

Największe korzyści z koniunktury gospodarczej odnieśli magnaci, którzy dysponowali dostatecznymi środkami finansowymi, aby szybko odbudować zniszczone folwarki. Samowystarczalne gospodarczo **latyfundia magnackie** stanowiły niemal samodzielne państewka. Ich mieszkańcy pod względem gospodarczym, finansowym i politycznym byli całkowicie zależni od lokalnego możnowładcy. Magnaci inwestowali w rozwój **manufaktur**, w których korzystali z darmowej siły roboczej pańszczyźnianych chłopów. Wytwórczość manufaktury najlepiej rozwijała się **w dobrach Radziwiłłów**. Powstały tam **huty** i manufaktury **szklane** (m.in. produkcja lusterek), **sukiennicze** i wytwarzające **fajans** (rodzaj szlachetnej ceramiki). W **Zagłębiu Staropolskim**, będącym ośrodkiem hutnictwa, obok wielkich pieców należących do **biskupów krakowskich** poja-

wiły się manufaktury **magnackie**. Już od 1710 r. działała **królewska manufaktura** szklana na Bielanach pod Warszawą.

W czasach dynastii saskiej zaniechano bicia monet w Rzeczypospolitej – wytwarzano je w mennicach Lipska i Drezna. W związku z tym zajęcie przez Fryderyka II Wielkiego w czasie wojny siedmioletniej Saksonii miało bardzo niekorzystne następstwa dla Rzeczypospolitej. Pruski władca zdobył stemple, którymi wybijano polskie monety, i zaczął wypuszczać pieniądze z wizerunkiem Augusta III i fałszywą datą 1753 r. Monety miały ten sam nominat, co oryginalne, ale zmniejszoną zawartość kruszcu. Fałszywe monety następne przemycano do Rzeczypospolitej, gdzie kupowano za nie towary lub wymieniano na pełnowartościową monetę polską. Przynosiło to duże dochody Prusom, a rujnowało rynek monetarny Rzeczypospolitej i szkodziło jej gospodarce.

Początki oświecenia w Rzeczypospolitej

Lata 40. XVIII w. przyniosły początek ożywienia intelektualnego związanego z wpływami **myśli oświeceniowej**. Na Rzeczpospolitą silnie oddziaływała kultura niemiecka i francuska. Idee oświeceniowe promieniowały na resztę kraju z Gdańska, gdzie powstawały pierwsze towarzystwa naukowe, oraz z dworów magnatów, którzy mieli najwięcej kontaktów z zachodnią Europą. Oświeceniowe prądy oddziaływały na Rzeczpospolitą również poprzez **dwór Augusta III w Dreźnie** oraz **Stanisława Leszczyńskiego w Lotaryngii**. Ten ostatni założył w Luneville akademię oraz szkołę kadetów (Szkołę Rycerską). Idee oświeceniowe znalazły ponadto wyraz w omówionych poniżej **inicjatywach ludzi Kościoła związanych z oświeceniem katolickim**. Duchowieństwo stanowiło grupę najlepiej wykształconą. Wielu jego członków, w tym hierarchów, podjęło działalność w duchu oświecenia, zwłaszcza w dziedzinie edukacji i nauki. Ważną rolę w upowszechnianiu nowych idei odegrało także **wolnomularstwo**.

◀ idee oświeceniowe

W 1756 r. powstała w Warszawie pierwsza niepodlegająca cenzurze kościelnej drukarnia, wydająca w niewielkim nakładzie czasopisma o tematyce naukowej. Głównym nurtem polskiego piśmiennictwa pozostawały jednak nadal poradniki, zwłaszcza gospodarskie i lekarskie, w których praktyczna wiedza łączyła się z przesadami. Takim popularnym encyklopedycznym dziełem były **Nowe Ateny, albo Akademia wszelkiej scyencyi pełna** księdza **Benedykta Chmielowskiego**. Pojawiały się również dzieła wybitne, jak **Rozmowy o języku polskim** księdza **Franciszka Bohomolca**. Już w latach 30. **ksiądz Stanisław Konarski** rozpoczął wydawanie kompletnego zbioru praw polskich – **Volumina legum**.

Budynek Collegium Nobilium, widok po przebudowie u schyłku XVIII w., akwarela Zygmunta Vogla

W 1740 r. Stanisław Konarski założył **Collegium Nobilium**. Była to szkoła średnia o wysokim poziomie kształcenia, wzorowana na rzymskim Collegium

◀ Collegium Nobilium

zakon pijarów ▶

Nazarenum (zobacz rozdz. V.2.) oraz szkole kadetów w Luneville. Nauka w tej placówce trwała 8 lat, a program obejmował nauki matematyczno-przyrodnicze, ekonomię, prawo polskie, języki klasyczne i nowożytnie oraz lekturę pisarzy nowożytnych. Szkoła miała charakter elitarny, przyjmowała rocznie tylko około 20 uczniów – synów magnatów i bogatej szlachty. Jej zadaniem była edukacja oraz kształtowanie osobowości uczniów, którzy w przyszłości mieli decydować o rządach w Rzeczypospolitej. Konarski należał do **zakonu pijarów** prowadzącego szkoły średnie na ziemiach polsko-litewskich już od 100 lat. W latach 1753–1756 dokonał ich reformy, dzięki czemu osiągnęły bardzo wysoki poziom nauczania.

Swoje kolegia zreformowali także jezuici. Unowocześniali programy nauczania oraz wprowadzali nowe podręczniki. Dotyczyło to zwłaszcza nauczania **łaci-ny**, które oparto na konwersacji, a nie na metodach pamięciowych, jak dotychczas. Wprowadzono naukę **języków nowożytnych** – zwłaszcza francuskiego. Wzrosła ponadto **rola języka polskiego**. Poza tym wyodrębniono w programach kształcenia **nauki matematyczno-przyrodnicze**, które wcześniej stanowiły część edukacji z zakresu filozofii. W kolegium warszawskim szczególny nacisk położono na matematykę i fizykę, w wileńskim – na astronomię, a we lwowskim – na matematykę i inżynierię wojskową. W następnej kolejności wyodrębniono jako osobne przedmioty **geografię i historię** (dotąd stanowiące część retoryki). W nauce historii zwracano uwagę nie tylko na dzieje polityczne, lecz także na przemiany społeczno-gospodarcze i kulturę.

Biblioteka Załuskich ▶

W **1747 r.** biskupi Andrzej Stanisław i Józef Andrzej Załuscy (bracia) otworzyli **publiczną bibliotekę. Biblioteka Załuskich** miała początkowo niewielu czytelników. Ten stan rzeczy zmieniła dopiero reforma szkolnictwa, która wpłynęła także na rozwój czytelnictwa.

Programy naprawy państwa za panowania Augusta III

W okresie rządów Augusta III w związku z narastającymi przejawami kryzysu ustrojowego Rzeczypospolitej pojawiły się liczne koncepcje naprawy państwa. Proponowane **programy reform** miały jednak często ograniczony charakter. Autorzy traktatów politycznych obawiali się, aby nie odstraszyć od reform szlachty, silnie przywiązanej do idei złotej wolności. Oddziaływanie tych pism pozostało w czasach saskich jednak i tak niewielkie. Dopiero w czasie rządów króla Stanisława Augusta Poniatowskiego stały się one punktem wyjścia do przemysłów i polemik, które wpłynęły na podjęcie dzieła reform.

traktaty polityczne ▶

Ważnym traktatem był **Głos wolny wolność ubezpieczający** (1743 r.) autorstwa **Stanisława Leszczyńskiego** (pierwsza wersja była prawdopodobnie dziełem jego zwolennika, litewskiego szlachcica Mateusza Białłozora). Leszczyński skupił się na kwestii reorganizacji struktury władz. Reforma sejmu miała się rozpocząć od reformy sejmików. Od uczestniczenia w nich powinni zostać odsunięci wojskowi (ich zadaniem jest strzeżenie granic), szlachta nieposiadająca

dóbr ziemskich (jest zależna od magnatów) i młodzież (nie ma doświadczenia). Leszczyński postulował ograniczenie *liberum veto*, które jako ważny przywilej stanowy może skutecznie zapobiegać złu, musi jednak być stosowane mądrze. Nie może prowadzić do zrywania sejmików i sejmu, gdyż wówczas oznaczałoby „tyranię zamiast wolności”. Nie powinno być stosowane podczas wyborów posłów i marszałka na sejmikach czy marszałka sejmu, których należy wybierać większością głosów. Ponadto nie należy go używać w odniesieniu do uchwał już przyjętych, gdyż oznacza to nieposłuszeństwo wobec obowiązującego prawa. Prawdziwa wolność powinna wyrażać się w respektowaniu prawa uchwalonego przez sejm. Leszczyński postulował wprowadzenie sejmu „gotowego”, który zbierałby się nie raz na 2 lata na 6-tygodniową sesję, lecz zawsze, gdy zaszłaby taka potrzeba.

Leszczyński proponował, aby decyzje króla wymagały kontrasygnaty (podpisu) ministrów, którzy byliby odpowiedzialni przed sejmem. Uważał, że należy znieść zasadę dożywotności najwyższych urzędów. Sprawujących je ministrów wybierałby na 6-letnią kadencję sejm spośród senatorów. Byliby doradcami króla, ale też jego stróżami z ramienia izby poselskiej i senatu. Pełniliby funkcję pośredników między tronem a szlachtą, zapobiegając w ten sposób konfliktom między nimi.

Leszczyński uznawał, że dla obrony państwa konieczne jest stworzenie 100-tysięcznej armii, a jej utrzymanie wymaga reformy podatkowej rozkładającej sprawiedliwie obciążenia na różne grupy społeczne, w tym duchowieństwo i szlachtę.

Wskazywał na konieczność poprawy położenia ludności chłopskiej, na której pracy opiera się w istocie dobrobyt szlachty i całego państwa. Postulował objęcie chłopów ochroną prawa poprzez umożliwienie im odwoływania się od sądów szlacheckich do sądów państwowych, ponadto przyznanie im wolności osobistej i zamianę pańszczyzny na czynsze.

Wojewoda mazowiecki **Stanisław Poniatowski** – ojciec przyszłego króla – w *Liście ziemianina do pewnego przyjaciela z innego województwa* (1744 r.) przedstawił projekt wysuwający na pierwszy plan sprawę reformy podatków. Doradzał wprowadzenie cła generalnego od szlacheckiego zboża i wszystkich innych eksportowanych towarów. Ponadto zalecał objęcie szlachty podatkiem od wyrobu, importu oraz sprzedaży piwa, miodu i wina. Proponował też „ofiary dziesiątego grosza” (podatek dochodowo-gruntowy w wysokości 10% z dóbr szlacheckich). Uważał, iż tylko w ten sposób można uzyskać środki na wojsko i zagwarantować bezpieczeństwo państwu. Ponieważ nie chciał zrażać szlachty do swoich koncepcji, opowiedział się za zachowaniem zasady jednomyślności w podejmowaniu uchwał sejmowych. Jednak odwoływał się do poczucia obowiązku dobrego i przyzwoitego obywatela, by pokazać, jak szkodliwy dla dobra publicznego jest zwyczaj zrywania sejmów.

Najbardziej konsekwentnym krytykiem zrywania sejmów, głoszącym konieczność naprawy ustroju Rzeczypospolitej, był w czasach saskich ksiądz **Stanisław Konarski**. Uważał, że wszelkie reformy należy zacząć od pracy nad stworzeniem nowego, lepszego człowieka, od którego zależeć będzie działalność instytucji publicznych. Kładł nacisk na potrzebę patriotycznego wychowania młodzieży. To było powodem założenia przez niego Collegium Nobilium i reformy szkolnictwa pijarskiego. Pochwalał przywiązanie szlachty do wolności i wykazywaną przez nią gotowość jej obrony. Równocześnie podkreślał jednak konieczność wystrzegania się „przeklętej swawoli, zamieszania i anarchii”. Przestrzegał, że nie wolno dla uzyskania zaszczytów, urzędów czy korzyści lub dokonania zemsty „wszczynać w Rzeczypospolitej zamieszek i niszczyć jej”.

Ksiądz Stanisław Konarski na portrecie nieznanego autorstwa sprzed 1750 r.

Potrzebę dokonania niezbędnych reform starał się Konarski uświadomić szlachcie za pośrednictwem pism politycznych, zwłaszcza czterotomowego dzieła **O skutecznym rad sposobie...** (1761–1763). Do najpilniejszych zadań mających zapewnić bezpieczeństwo państwa zaliczał **uniemożliwienie zrywania sejmów** przez stosowanie *liberum veto*. Dostrzegał potrzebę wprowadzenia stałych obrad sejmu zamiast dotychczasowych krótkich sesji zwoływanych raz na 2 lata. Odrodzony, bo głoszący większością sejm, zamiast dotychczasowych 6 tygodni obrad co 2 lata, pełniłby dwuletnią kadencję, podczas której w razie potrzeby mógłby się zebrać na sesje (tzw. sejm stały). W 1771 r. król Stanisław August Poniatowski ustanowił medal *Sapere auso* („Temu, który odważył się być mądrym”) przyznany wyłącznie Konarskiemu.

Potrzebę dokonania niezbędnych reform starał się Konarski uświadomić szlachcie za pośrednictwem pism politycznych, zwłaszcza czterotomowego dzieła **O skutecznym rad sposobie...** (1761–1763). Do najpilniejszych zadań mających zapewnić bezpieczeństwo państwa zaliczał **uniemożliwienie zrywania sejmów** przez stosowanie *liberum veto*. Dostrzegał potrzebę wprowadzenia stałych obrad sejmu zamiast dotychczasowych krótkich sesji zwoływanych raz na 2 lata. Odrodzony, bo głoszący większością sejm, zamiast dotychczasowych 6 tygodni obrad co 2 lata, pełniłby dwuletnią kadencję, podczas której w razie potrzeby mógłby się zebrać na sesje (tzw. sejm stały). W 1771 r. król Stanisław August Poniatowski ustanowił medal *Sapere auso* („Temu, który odważył się być mądrym”) przyznany wyłącznie Konarskiemu.

Źródło historyczne

Fragment dzieła Stanisława Konarskiego *O skutecznym rad sposobie albo o utrzymywaniu ordynaryjnych sejmów*

Pytam Cię się [...] czyli masz doprawdy za żadnej wątpliwości niepodległą rzecz tę, że nam sejmów koniecznie potrzeba? że bez sejmów stać wolność i rząd Polski żadną miarą nie może? że żadnym potrzebom i nieszczęściom publicznym bez sejmów nigdy radzić i zabiec nie można? [...] wątpisz jeszcze cokolwiek o tym, że do stałości i rządu tej Rzeczypospolitej są koniecznie potrzebne sejmy? [...] Cóż ty tedy rozumiesz tej najpierwej i najbardziej potrzebnego ojczyźnie? [...] Że na przykład poprawy w administrowaniu sprawiedliwości Ojczyźnie essencjalnie potrzeba? A ja mówię, że sejmu na tę poprawę potrzeba. Ty mi rzeczesz, że naprzód siły i obrony dla bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego ojczyźnie potrzeba? A ja mówię, że sejmu na tej opatrzenie i ustanowienie obrony potrzeba. Ty mówisz, że dochodów publicznych na tak wielkie ekspensa do zbyt szczupłego skarbu Rzeczypospolitej przyczynić i zregulować potrzeba? A ja mówię, że sejmu na to potrzeba. [...] Ty mówisz, że najpierwej tak szkaradną monetę poprawić, lepszą wprowadzić, mennicę otworzyć, złej monecie wstępu do kraju skutecznie zabronić potrzeba? A ja mówię, że sejmu na tę poprawę monety, na zabronienie złej, na otwarcie mennicy, na wynalezienie środków, jak ją utrzymać, potrzeba. [...]

Bo gdy Ty mnie tysiąc potrzeb Ojczyzny wyliczysz? Ja Tobie nie mogę inaczej, tylko tysiąc odpowiedzieć razy, że [...] sejmów najpierw koniecznie potrzeba. [...]. Rady i sejmy, jak każdej tak i naszej Rzeczypospolitej nade wszystko i przed wszystkim najpotrzebniejsze są, bo bez rady na wszystkim giniemy.

H. Olszewski, *O skutecznym rad sposobie*, Kraków 1989, s. 65.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, jakie znaczenie w państwie przypisywał sejmowi Stanisław Konarski.

Konarski zdecydowanie wystąpił przeciwko zasadzie jednomyślności i stosowaniu jej jako narzędzia zrywania sejmów. Uważał, że jest ona sprzeczna z ideą równości, gdyż każe wielu podporządkować się woli jednego: *Nie tyś sam tak wielki kochanek ojczyzny, żebyś ją jeden tylko, a nie wszyscy z tobą równie kochali, nie tyś sam tak przemądrzały, żeby twoje jedno zdanie być powinno najlepsze, a inszych za nic*. Pisał, że jednomyślność stanowi zaprzeczenie wolności, obce ciało w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej, rodzące anarchię (bezzrząd), z której najłatwiej wyrasta absolutyzm. Uważał, że droga do naprawy ustroju wiedzie przez przyjęcie zasady większości przy podejmowaniu decyzji w sejmie. Przekonywał, że taka była staropolska forma sejmowania, a upadek sejmu to rezultat zdobycia przewagi przez moźnych wykorzystujących zasadę jednomyślności jako narzędzie w walce o władzę.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego mimo zwycięstwa na polu elekcyjnym Stanisława Leszczyńskiego królem Polski został syn Augusta II.
2. Scharakteryzuj stronnictwa: Familię, Potockich i kamarylę Jerzego Mniszcha.
3. Czy twoim zdaniem Rzeczpospolita przeżywała w okresie panowania Augusta III kryzys polityczny? Dlaczego próby reformy ustroju w czasach saskich zakończyły się niepowodzeniem? Wskaż te elementy sytuacji wewnętrznej i położenia międzynarodowego Rzeczypospolitej, które wyróżniały ten okres jej dziejów.
4. Scharakteryzuj cele polityki zagranicznej Augusta III. Czym zakończyły się próby ich osiągnięcia?
5. Określ, w czym przejawily się początki oświecenia w Rzeczypospolitej.
6. Przedstaw najważniejsze punkty programów naprawy Rzeczypospolitej zaprezentowanych przez Stanisława Leszczyńskiego i Stanisława Konarskiego. Czy były to koncepcje daleko idące? Czy dostrzegasz ich związki z myślą oświeceniową oraz z realiami społeczno-ustrojowymi państw sąsiadujących z Rzeczpospolitą? Uzasadnij swoje zdanie.

7. Wymień pozytywne i negatywne następstwa unii polsko-saskiej. Oceń rolę, jaką w dziejach Rzeczypospolitej odegrali August II i August III.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 117 ▶ Mimo zwycięstwa podczas elekcji w 1733 r. Stanisława Leszczyńskiego **tron objął syn Augusta II**. Był to wynik interwencji militarnej Rosji, której wojska wkroczyły do Rzeczypospolitej.
- s. 117 ▶ **Wojna o koronę polską** zakończyła się **klęską zwolenników Leszczyńskiego** (konfederatów dzikowskich) i jego abdykacją w 1736 r. Był to spektakularny przejaw niesuwerenności Rzeczypospolitej.
- s. 119 ▶ Rozwój sytuacji politycznej w okresie panowania Augusta III w decydującej mierze określała **rywalizacja Familii i Potockich**.
- s. 119 ▶ **Familia** zajmowała stanowisko prorosyjskie, **liczyła przy tym na możliwość przeprowadzenia reform** modernizujących ustrój Rzeczypospolitej.
- s. 120 ▶ W czasach Augusta III **postępował paraliż instytucji państwowych**.
- s. 120 ▶ W ostatnich latach panowania Augusta III **Familia**, która przeszła do opozycji, wspierana przez Rosję **przygotowywała się do objęcia władzy**.
- s. 121 ▶ **Udział Saksonii w wojnach z Prusami** (II wojna śląska będąca epizodem wojny o sukcesję austriacką i wojna siedmioletnia) kończył się **klęskami Augusta III** i okupacją Saksonii przez wojska pruskie (1745, 1756–1763).
- s. 121 ▶ August III **nie zdołał zyskać dla swojego syna** poparcia na czas przyszłej elekcji ani ze strony zwalczających się stronnictw, ani państw ościennych.
- s. 122 ▶ Pod koniec rządów Augusta II i podczas panowania Augusta III następowało **ożywienie gospodarcze** w Rzeczypospolitej, **wzrosło zaludnienie**, rozwijała się produkcja rolna i powstawały (głównie **magnackie**) **manufaktury**.
- s. 122 ▶ **Od lat 40. XVIII w.** nastąpiło w Rzeczypospolitej ożywienie kulturalne i intelektualne, związane z **ideami oświeceniowymi** napływającymi z Europy Zachodniej.
- s. 124 -127 ▶ Do ważnych głosów w **dyskusji o naprawie ustroju Rzeczypospolitej** należały m.in. traktaty polityczne: **Stanisława Leszczyńskiego** *Głos wolny wolność ubezpieczający*, **Stanisława Poniatowskiego** (ojca przyszłego króla) *List ziemianina do pewnego przyjaciela*, **Stanisława Konarskiego** *O skutecznym rad sposobie*.

3. Rzeczpospolita w początkowym okresie panowania Stanisława Augusta

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jak doszło do elekcji ostatniego władcy Rzeczypospolitej;
- przeczytasz o reformach wprowadzanych w Rzeczypospolitej i roli, jaką odegrał w tym król;
- poznasz przyczyny i konsekwencje konfederacji barskiej i I rozbioru Rzeczypospolitej.

Zwycięstwo Familii i reformy sejmu konwokacyjnego

W chwili śmierci Augusta III **Familia** była gotowa do przejęcia władzy w państwie. Miała zapewnione **poparcie cesarzowej Katarzyny II**, która nie chciała dopuścić do elekcji syna Augusta III. Obawiała się umocnienia skoligaconych z dynastiami europejskimi Wettinów na tronie polskim. Imperatorowa dążyła do elekcji w Rzeczypospolitej kandydata, który nie miałby zbyt silnego poparcia wśród szlachty, a przez to łatwiej byłoby nim sterować. Dlatego Rosja poparła kandydaturę Stanisława Poniatowskiego.

Źródło historyczne

Fragment instrukcji Katarzyny II do posłów rosyjskich w Warszawie w okresie bezkrólestwa – 17 listopada, 1763 r.

Z racji naszego położenia i sąsiedztwa musimy zwrócić całą naszą uwagę na to, by obecna forma rządu polskiego pozostała nienaruszona, by nic nie odmieniło się w prawie o jednomyślności na sejmach i aby siła zbrojna nie była nigdy powiększona; na tym opierają się zasadnicze podstawy korzyści płynących dla naszego cesarstwa, przez to mamy bezpośredni wpływ na politykę europejską. [...] Jest rzeczą nieodzowną, abyśmy wprowadzili na tron Polski Piastę dla nas dogodnego, użytecznego dla naszych rzeczywistych interesów, jednym słowem człowieka, który by wyłącznie nam zawdzięczał swoje wyniesienie. W osobie hrabiego Poniatowskiego, stolnika litewskiego, znajdujemy wszystkie warunki niezbędne dla dogodzenia nam.

K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, Wrocław 2004, s. 108.

Ćwiczenie

Scharakteryzuj metody, jakimi Katarzyna II zamierzała kontrolować Rzeczpospolitą i wyjaśnij, jakie były cele polityki rosyjskiej.

reformy
wprowadzone
w latach 1764–1766

Katarzyna II wysłała do Rzeczypospolitej wojska, pod osłoną których **Czartoryscy zawiązali konfederację generalną** (przetrwała do 1766 r.). Zwróciła się ona oficjalnie o pomoc do cesarzowej, **legalizując** w ten sposób **zbrojną interwencję rosyjską** w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej. Interwencja ta miała decydujące znaczenie dla wyniku elekcji.

► **Sejm konwokacyjny** – jako skonfederowany – mógł podejmować **uchwały większością głosów**. Przywódcy stronnictwa przeciwnego elekcji Poniatowskiego (zwanego też wówczas **hetmańskim**) na czele z hetmanem **Janem Klemensem Branickim** i wojewodą wileńskim **Karolem Radziwiłłem „Panie Kochanku”** nie mogli go zerwać, więc opuścili obrady. Nie byli również w stanie przeciwstawić się zbrojnie Familii, której prywatne wojska miały wsparcie sił rosyjskich.

Sejm konwokacyjny wprowadził bardzo istotne reformy, które zaproponowała Familia. **Ograniczono *liberum veto***, wprowadzając głosowanie **w sprawach dotyczących skarbu (gospodarczych i podatkowych)** „w sposób praktykowany w sądach”. Nowy ambasador Rosji Nikołaj Repnin nie zorientował się, że oznacza to **głosowanie większością**, dlatego nie zaprotestował. Ograniczono władzę najwyższych urzędników, w tym hetmanów, wprowadzając kolegialne organy administracji – **Komisję Skarbową** oraz **Wojskową** (koronne i litewskie). **Zniesiono cła wewnętrzne.**

Elekcja Stanisława Poniatowskiego i polityka reform nowego króla

elekcja Stanisława
Augusta
Poniatowskiego

► 6 września **1764 r.** na sejmie elekcyjnym, pod osłoną wojsk rosyjskich i współdziałających z nimi oddziałów wojskowych Familii, Poniatowski został **wybrany na króla**. Podczas koronacji, która odbyła się w Warszawie, przybrał imię August. Wstąpienie na tron **Stanisława Augusta** nie zakończyło konfliktów politycznych. **Czartoryscy** i król dążyli do wzmocnienia sejmu przez likwidację *liberum veto*, choć po doświadczeniach czasu konwokacji wiedzieli, że Rosja jest temu przeciwna. **Caryca Katarzyna** gotowa była poprzeć niektóre drobne zmiany, usprawniające funkcjonowanie Rzeczypospolitej, jednak w bardzo ograniczonym zakresie. Zamierzała całkowicie uzależnić od siebie polskiego monarchę, dlatego chciała, by państwo przez niego rządzone stało się w miarę

Marcello Bacciarelli, *Portret Stanisława Augusta w stroju koronacyjnym*, 1792 r.

Stanisław August Poniatowski (1732–1798) był synem kasztelana krakowskiego Stanisława Poniatowskiego i Konstancji z Czartoryskich. Zdobył staranne wykształcenie, a w wieku młodzieńczym wiele podróżował po Europie Zachodniej.

użytecznym, nie pogrążonym w chaosie sprzymierzeńcem. Na żadne bardziej gruntowne reformy sejmu, skarbowości czy wojska, istotne dla Rzeczypospolitej, nie zamierzała przyzwolić.

Źródło historyczne

Fragment *Pamiętników Stanisława Augusta Poniatowskiego*

Staranne wychowanie, jakie odebrałem, pomaga mi do osłonięcia niedostatków mojej powierzchowności i umysłu i do korzystania nawet z ich zalet [...] w większym stopniu, niż na to zasługują. Mogę bez wysilenia należeć do każdej rozmowy, lecz nie zawsze i nie na długo starczy mi wątku, aby nią kierować, chyba że ją głównie podsyca [...] żywe we mnie [...] zamiłowanie do sztuk [...]. [...] Wielki zasób lenistwa nie dozwolił mi rozwinąć tak, jakbym mógł, talentów moich i wiedzy. [...] W tak zwanej polityce bieżącej przez zbyteczną szczerość, gorliwość i pośpiech często popełniam omyłki. Osądzę trafnie każdą sprawę, dostrzegę słabe strony w projekcie lub omyłki w jego wykonawcy, ale sam potrzebuję również rady i wędzidla, abym ich także nie popełnił.

Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej, z. 43: *Panowanie Stanisława Augusta Poniatowskiego*, w świetle źródeł przedstawił W. Konopczyński, Kraków 1924, s. 1–2.

Ćwiczenie

1. Przeczytaj autocharakterystykę Stanisława Augusta, a następnie przedstaw wady i zalety charakteru, jakie dostrzegał w sobie władca.
2. Oceń, czy w świetle przytoczonego opisu własnego Stanisław August miał cechy, które kwalifikowały go do bycia monarchą. Uzasadnij swoje zdanie.

W pierwszych latach panowania Stanisław August we współpracy z Familiją wcielił w życie wiele reform. Przeprowadzono **lustrację królewszczyzn**, dzięki czemu zwiększono wielokrotnie wpływy do skarbcza. Sukcesem zakończyła się **reforma systemu monetarnego**, rozregulowanego w wyniku zalewania polskiego rynku fałszywymi pruskimi monetami. Zostały one wykupione i przetopione w nowo otwartej **mennicy**, która w 1766 r. wypuściła pierwsze srebrne stanisławowskie monety.

Król założył korpus kadetów – **Szkołę Rycerską** – pierwszą świecką szkołę kształcącą oficerów. Częściowo zmodernizowano również armię, tworząc korpusy inżynierski i artyleryjski. Uruchomiona w 1765 r. w Warszawie **ludwisarnia** produkowała armaty, haubice i moździerze. Powstała w 20 lat później **manufaktura broni** w Kozienicach przetrwała do wybuchu insurekcji kościuszkowskiej i produkowała rocznie średnio około 1000 karabinów. ◀ Szkoła Rycerska

Stanisław August zainicjował powstanie wzorowanego na angielskim „The Spectator” czasopisma „**Monitor**”. Zadaniem pisma było propagowanie programu reform społeczno-politycznych w duchu idei oświecenia. W związku ze sprzeciwem króla Prus Fryderyka II wprowadzenie cła generalnego skończyło się niepowodzeniem. Wpłynęło to negatywnie na rozwój handlu.

Katarzyna II chciała zapewnić sobie możliwość łatwego ingerowania w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej przez ewentualne zrywanie sejmów. W tym celu w porozumieniu z królem Prus zażądała **na sejmie w 1766 r. równouprawnienia innowierców** (inaczej: **dysydentów** – prawosławnych, protestantów), między innymi **dopuszczenia ich do zasiadania w izbie poselskiej oraz sprawowania urzędów** (prawa te utracili w czasach saskich). Zależna grupa postów innowierczych stanowiłaby, przy zapewnieniu istnienia *liberum veto*, dogodne narzędzie do kontrolowania sejmów. Równouprawnienie polityczne innowierców nie istniało w żadnym europejskim państwie, natomiast postulatem oświecenia pozostawała tolerancja religijna. Kwestia dysydencka była szczególnie drażliwa politycznie, także ze względu na ksenofobiczne nastawienie części szlachty niechętniej przyznaniu innowiercom nawet pełni praw religijnych. Podjęte przez władzę próby doprowadzenia do kompromisu zakończyły się niepowodzeniem.

Oburzona na króla i Czartoryskich, którzy na sejm 1766 r. wprowadzili projekt całkowicie usuwający *liberum veto*, Katarzyna II rozpoczęła przez swojego ambasadora Nikołaja Repnina **współpracę z obozem hetmańskim (republikańskim)**. W wyniku tego współdziałania **sejm odrzucił program dalszych reform w państwie**. Konfederację generalną rozwiązano, przywracając tym samym w pełni obowiązywanie *liberum veto*.

Nikołaj Repnin (1734–1801) na portrecie autorstwa Dmitrija Lewickiego, 1792 r.

Repnin przed przybyciem do Rzeczypospolitej był carskim posłem do Prus. W latach 1764–1768 sprawował funkcję posła nadzwyczajnego w Warszawie. Jako bezpośredni wykonawca woli Katarzyny II dysponował ogromną władzą. Gościły go najpotężniejsze rody magnackie. Powierzono mu pokaźne fundusze, aby realizował cele polityczne Rosji na drodze przekupstwa. Z Rzeczypospolitej został odwołany po wybuchu konfederacji barskiej. Powrócił w 1794 r. jako generał-gubernator Litwy.

W marcu 1767 r., ponieważ sejm poprzedniego roku nie zaakceptował równouprawnienia innowierców, caryca zdecydowała się wysłać do Rzeczypospolitej dodatkowe wojska. Pod ich osłoną zostały zawiązane **konfederacje dysydencie**: w **Słucku** na Litwie (**prawosławni, kalwiniści**) i w **Toruniu** (**luteranie**). Równocześnie jednak ambasador Repnin **wspart republikanów**, którzy pod hasłem obrony katolicyzmu zawiązali w czerwcu 1767 r. **konfederację generalną w Radomiu** skierowaną przeciwko królowi i Czartoryskim. Konfederaci byli pewni pomocy Rosji w detronizacji Stanisława Augusta.

Po osłabieniu pozycji króla caryca rozprawiła się ze zbędnymi jej już konfederatami radomskimi. Wymusiła na obradującym w Warszawie **sejmie (1767/1768)**, będącym kontynuacją konfederacji radomskiej, **uchwalenie równouprawnienia dysydentów**. Przywrócono im pełnię praw publicznych. Ci z konfederatów radomskich, którzy zaprotestowali przeciwko temu, zostali przez **Repnina aresztowani i wywiezieni do Kaługi** w Rosji. Ambasador już wcześniej planował to bezprawne działanie wobec obywateli obcego kraju i miał na to upoważnienie swojego dworu. Wśród porwanych znaleźli się hetman koronny Wacław Rzewuski i jego syn Seweryn oraz biskupi krakowski Kajetan Sołtyk i kijowski Józef Andrzej Zaluski.

Sejm potwierdził również obowiązywanie – jako niezmiennych zasad ustroju – tak zwanych **praw kardynalnych**. Zaliczano do nich: wolną elekcję, *liberum veto*, nietykalność osobistą i majątkową szlachcica (*neminem captivabimus*) oraz wyłączone prawo szlachty do piastowania urzędów i posiadania własności ziemskiej. Ich **gwarantem stała się Katarzyna II**. Oznaczało to, że **odtąd w Rzeczypospolitej nie można było przeprowadzić żadnych reform bez zgody Rosji**. Korzystną dla funkcjonowania państwa reformę stanowiły ustawy, które wprowadzały **zasadę większości głosów** podczas obrad **sejmików poselskich** – przy wyborze marszałka sejmiku i posłów oraz podczas uchwalania instrukcji poselskich.

Bernardo Belotto, zw. Canaletto, *Widok Warszawy od strony Pragi*, 1770 r.

Konfederacja barska i I rozbiór Rzeczypospolitej

Konfederaci radomscy czuli się zdradzeni i oszukani przez Rosję. W lutym **1768 r.** zawiązali w Barze na Podolu **konfederację w obronie wiary katolickiej i dawnych wolności szlacheckich, a przeciwko Rosji i królowi**. Liczyli też na pomoc **Turcji, Francji i Austrii**. Do radomskich przywódców, którzy znaleźli się w Barze, dołączyły tysiące niezwiązanych z „radomiem” szlachciców, poruszonych zwłaszcza porwaniem senatorów oraz równouprawnieniem innowierców. W ich przekonaniu była to walka o wiarę i wolność, w imię ratowania których ryzykowali majątki i życie. Dla Katarzyny II wybuch nowej konfederacji stanowił dogodny pretekst do pozostawienia wojsk rosyjskich w Rzeczypospolitej. Wystąpienie konfederatów na **Podolu i Ukrainie** pod hasłami religii katolickiej doprowadziło do buntu miejscowych prawosławnych chłopów i Kozaków – tak zwanej **koliszczyny** (maj–lipiec 1768 r.). Na czele powstańców stanął ataman Maksym Żeleźniak. Zostali oni prawdopodobnie zachęceni do wystąpienia przez Rosjan i wierzyli w pomoc Katarzyny II. Swoje wystąpienie skierowali przeciwko szlachcie, mieszczanom i Żydom. W trakcie walk doszło w Humaniu do rzezi ludności żydowskiej i katolickiej. Liczbę wówczas zamordowanych osób szacuje się na 12–20 tysięcy. Rosjanie obawiali się niekontrolowanego rozszerzania zamieszek na rosyjską Ukrainę Zadnieprzańską, więc zdecydowali się na krwawe stłumienie koliszczyny.

konfederacja barska

koliszczyna

Koliszczyzna i interwencja rosyjska oznaczały klęskę konfederatów barskich na tych terenach. Porażkę ponieśli oni również na Litwie, gdzie Rosjanie wykryli, że Karol Radziwiłł przygotowuje się do obrony. Musiał on kapitulować przed nimi i wydać im bez walki twierdze oraz zgromadzoną w nich broń. Korzystne dla konfederatów barskich było natomiast wypowiedzenie wojny Rosji przez Turcję w październiku 1768 r. Przyłączenie się do konfederacji barskiej szlachty w Wielkopolsce i Małopolsce spowodowało, że działania zbrojne, głównie o charakterze partyzanckim, objęły latem 1769 r. większość terytorium państwa. Wojska rosyjskie w Rzeczypospolitej miały stosunkowo niewielką liczebność

(ok. 20 tysięcy – reszta potrzebna była na froncie tureckim), choć w odróżnieniu od szeregów konfederackich panowała wśród nich dyscyplina, a żołnierze byli dobrze wyszkoleni i uzbrojeni. Zaangażowana w wojnę z Turcją, Rosja nie mogła od razu rozprawić się z konfederatami, którzy rozbici w jednym regionie wznowiali działania zbrojne w innej części kraju.

Pomocy konfederatom udzieliła **Francja**, przekazując środki finansowe i przysyłając grupę oficerów-instruktorów, na czele której stał pułkownik **Charles Dumouriez** (czytaj: szarl diumurje), który odegrał później ważną rolę w rewolucji francuskiej. Przychylnie na działalność konfederatów patrzyła Austria, gdyż obawiała się wzrostu potęgi Rosji. Dużym sukcesem konfederatów było **zdobycie Częstochowy** we wrześniu 1770 r.

W październiku 1770 r. **generalność** (naczelny organ władzy konfederacji) **ogłosiła detronizację Stanisława Augusta i bezkrólewie**, co nie zostało przychylnie przyjęte przez większość szlachty. Konfederaci zaczęli stopniowo tracić poparcie zarówno mas szlacheckich, jak i dworów europejskich. Wpłynęły na to nie tylko niepowodzenia w walce zbrojnej, lecz także przeprowadzona przez

nich w listopadzie 1771 r. nieudolna **akcja porwania króla** (który szybko wydostał się na wolność). Propaganda rosyjska i pruska, a także dwór polski nazwały to wydarzenie próbą „królobójstwa” i nagłośniły je w Europie, kompromitując konfederatów w oczach monarchów.

Nazajutrz po zamachu Stanisław August wysłał do Katarzyny II list, w którym prosił ją, by nie karała całego

polskiego narodu za przestępstwo popełnione przez kilka osób. Monarcha liczył, że w obliczu próby „królobójstwa” ma szansę skupić wokół siebie większość społeczeństwa i zapobiec rozbiorowi, przed którym ostrzeżono go na początku tego roku. Rosyjska władczyni odpowiedziała po niemal miesiącu – nie przychyliła się do prośby Stanisława Augusta, gdyż finalizowała negocjacje podziałowe i nie chciała ograniczać sobie możliwości działania.

Geneza I rozbioru Polski wciąż nie jest przez historyków w pełni wyjaśniona z powodu niedostępności rosyjskich archiwaliów do schyłku XX w. Wiadomo, że o rozbiorze, to znaczy o uzyskaniu części polskiego terytorium, od dawna marzyły Prusy. Tuż po zwycięstwie Piotra I pod Połtawą Fryderyk Wilhelm I przedłożył carowi propozycję rozbiorową i usłyszał, że to niedopuszczalne (*Es sei impracticabel*). Odmowa Piotra wynikała z przekonania, że Rosję stać na utrzymanie pod swoją władzą całej Rzeczypospolitej, więc nie musi się nią z nikim dzielić. Wiadomo jed-

Porwanie Stanisława Augusta 3 listopada 1771 r. na grafice nieznanego autorstwa, XVIII w.

nak, że w Rosji, która zagradzała Prusom drogę do rozbioru, co najmniej od połowy stulecia **narastały dążenia aneksyjne** – jednostronnego przejęcia przez Imperium dużej części polskiego terytorium. Już **podczas bezkrólewia 1763–1764 r. Katarzyna II zaakceptowała plan aneksji** obejmujący te ziemie, które Rosja zagarnęła w I rozbiorze. Uważała jednak, że aneksję można zrealizować jedynie w wypadku, gdy nie zrazi ona do Rosji Prus. Wciąż jeszcze nie chciała się Polską dzielić z tym państwem, które było jej potrzebne na wypadek elekcyjnych komplikacji. Zmieniła zdanie po wybuchu wojny tureckiej. Z jednej strony wojna uniemożliwiła szybkie pokonanie konfederacji barskiej. Jednak z drugiej – zaangażowanie się Francji w sprawy polskie kwestionowało wyłączną rosyjską dominację w Rzeczypospolitej. Nieznana jest droga do decyzji o rozbiorze. Zapadła ona w **Petersburgu między wiosną a początkiem jesieni 1770 r.** Najpóźniej na początku 1771 r. do współudziału w rozbiorze zaproszono **Prusy i Austrię**. W związku z tym **pod koniec 1771 r. wojska Fryderyka II wkroczyły do Wielkopolski** i podjęły działania przeciwko konfederatom barskim. Od maja 1771 r. w walkach z konfederatami uczestniczyły także oddziały wojsk królewskich Stanisława Augusta. Władca miał nadzieję, że w ten sposób pozyska przychyłość Katarzyny II i zdoła zapobiec rozbiorowi.

Konfederacja barska była i jest oceniana przez historyków niejednoznacznie. Jedni badacze kładą nacisk na wrogość konfederatów wobec reformatorskich działań króla, przejawy fanatyzmu religijnego, egoizmu, warcholstwa i anarchii. Dla innych konfederacja barska stanowiła pierwsze powstanie w obronie niepodległości oraz przejaw patriotyzmu i poświęcenia dla ojczyzny. Naprawdę była po części i jednym, i drugim.

Rozbiór i udział w nim Austrii oznaczały dla Katarzyny II nie tylko pacyfikację Rzeczypospolitej, lecz także powstanie w Europie nowego, korzystnego dla Rosji systemu politycznego. Dotychczasowy podział Europy na dwa bloki: „północny” z Rosją, Prusami, Wielką Brytanią, Danią i Szwecją oraz „południowy” z Francją, Austrią, Turcją i Hiszpanią, przestawał istnieć.

Kazimierz Pułaski pod Częstochową w wyobrażeniu Juliusza Kossaka, koniec XIX w.

Kazimierz Pułaski zorganizował własny oddział i już w lutym 1768 r. przystąpił do konfederacji barskiej. Okazał się jednym z jej najzdolniejszych dowódców. Wsławił się obroną Częstochowy przed wojskami rosyjskimi w styczniu 1771 r. (miał wówczas 25 lat). Brał udział w przygotowaniach do porwania króla Stanisława Augusta, choć nie w samej akcji. Po upadku konfederacji barskiej udał się w czerwcu 1772 r. na emigrację – przebywał w Saksonii, Turcji i Francji. W tym czasie sąd sejmowy, mimo jego nieobecności w kraju, rozpoczął przeciw niemu proces, gdyż uznawano go za głównego organizatora porwania króla. W sierpniu 1773 r. Pułaski został zaocznie skazany na karę śmierci, co uniemożliwiało mu powrót do kraju. W lipcu 1777 r. znalazł się w Ameryce Północnej, gdzie stał się najślawniejszym polskim uczestnikiem wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych.

5 sierpnia **1772 r.** przedstawiciele **Rosji, Prus i Austrii** podpisali w Petersburgu **traktat rozbiorowy**. Ten fakt oraz wkroczenie do Rzeczypospolitej wojsk pruskich i austriackich oznaczały również upadek konfederacji barskiej. Ostatnim jej akcentem była kapitulacja twierdzy w **Częstochowie** – ważnego punktu oporu konfederatów.

Pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej w 1772 r.

Ćwiczenie

1. Opisz straty terytorialne Rzeczypospolitej po I rozbiorze.
2. Oceń, które z państw zaborczych zyskało obszary najwartościowsze ekonomicznie. Uzasadnij swoje zdanie.
3. Wyjaśnij, co I rozbiór oznaczał dla Rzeczypospolitej z punktu widzenia gospodarczego, militarnego i społecznego. Utrata których ziem była najdotkliwsza? Uzasadnij odpowiedź.

Rosja zagarnęła północno-wschodnie kresy Rzeczypospolitej – na wschód od Dźwiny i górnego Dniepru – ogółem 92 tysiące km² z 1,3 miliona ludności. Na rzecz Austrii Rzeczypospolita utraciła obszar 83 tysięcy km² zamieszkały przez 2,65 miliona osób. Były to tereny od Małopolski po Wisłę i San na północy, czyli części województw krakowskiego i sandomierskiego, a na wschód – województwo bełskie, ruskie i część podolskiego po rzekę Zbrucz. Prusy zajęły obszar liczący 36 tysięcy km² z 580 tysiącami ludności. W ich ręce trafiły Warmia i Pomorze Gdańskie (ale bez Gdańska i Torunia) oraz północny fragment Wielkopolski i Kujaw. Rzeczypospolita utraciła blisko 30% terytorium i około 35%

ludności. Zdobycze pruskie należały do najbogatszych ziem Rzeczypospolitej (rozwinęte rolnictwo, zamożne mieszczaństwo). Utrata przez nią Pomorza Gdańskiego oznaczała, że pod panowaniem Prus znalazł się dolny odcinek biegu Wisły, co pozwalało im kontrolować polski handel bałtycki. Nastąpiło połączenie terytorialne rozdzielonych dotąd obszarów państwa pruskiego: Brandenburgii i dawnych Prus Książęcych. Z kolei przejęcie przez Austrię wielickich, bocheńskich i ruskich kopalni soli skazywało Rzeczpospolitą na zakup tego podstawowego surowca po wysokich cenach.

Ćwiczenie

1. Opisz scenę ukazaną na grafice. Objaśnij jej alegoryczny sens.
2. Na podstawie własnej wiedzy rozpoznaj postaci historyczne ukazane na ilustracji.

Obraz Europy w lipcu 1772 r., satyryczna, anonimowa rycina brytyjska z XVIII w.

Kołacz królów – alegoria I rozbioru Polski, grafika z XVIII w.

Prusy i Austria zagarnęły większy obszar ziem objętych traktatami rozbiorowymi, niż przewidywały pierwotne ustalenia. Musiały dokonać zwrotu części tych terenów po interwencji Rosji, gdy ta zakończyła absorbującą ją dotąd wojnę z Turcją. Król Prus Fryderyk II planował jednak powiększenie terytorium swojego państwa kosztem Polski. W tej sytuacji przyszłość państwowości okrojonej Rzeczypospolitej zależała w największym stopniu od Katarzyny II, która opowiadała się za jej utrzymaniem, ale jako zależnej od Rosji. Mocarstwa zachodnie – Francja i Wielka Brytania – nie zareagowały na rozbiór Rzeczypospolitej.

Rzeczpospolita w latach 1773–1788

W kwietniu **1773 r. zwołano do Warszawy sejm**, który zgodnie z żądaniami państw zaborczych **miał zatwierdzić traktaty rozbiorowe**. Aby uniemożliwić zablokowanie ich przyjęcia przez zastosowanie *liberum veto*, sejm został skonfederowany przez część posłów i senatorów współpracujących z Rosją. Jeden z nich – Adam Poniński, opłacany już wcześniej przez Moskwę, a teraz przez trzy państwa rozbiorowe – został marszałkiem sejmu. Do przystąpienia do konfede-

racji zmuszono też króla, grożąc poszerzeniem obszaru zagarniętego przez zaborców. Ponadto w Rzeczypospolitej znajdowało się około 100 tysięcy wojsk

Rejtan podczas sejmku w 1773 r. w wyobrażeniu Jana Matejki

Posel nowogrodzki Tadeusz Rejtan (1742–1780) próbował nie dopuścić do rozpoczęcia sejmku w 1773 r. i zatwierdzenia rozbiorku, kładąc się w drzwiach prowadzących do sali obrad. Jego protest stał się symbolem patriotycznego sprzeciwu. Po powrocie na Litwę Rejtan zapadł na chorobę umysłową i w 1780 r. popełnił samobójstwo.

Rada Nieustająca ▶ królewsczyzn. Utworzono **Radę Nieustającą** złożoną z króla oraz 36 senatorów i posłów. Dzielila się ona na pięć departamentów (interesów cudzoziemskich, wojska, policji, skarbu i sprawiedliwości). Senatorów i ministrów król miał mianować spośród kandydatów wskazanych mu przez Radę. W praktyce głos decydujący zyskał w tej sprawie rosyjski ambasador, którym był wówczas Otto Magnus von Stackelberg (czytaj: sztakelberg). **Rada Nieustająca miała w zamiśle posłużyć ograniczeniu władzy króla. Okazała się jednak przede wszystkim sprawnym, centralnym i kolegialnym organem władzy wykonawczej.** Sukcesem było uzyskanie przez króla zgody na powołanie **Komisji Edukacji Narodowej** (KEN).

Komisja Edukacji
Narodowej

rzędy królewsko-
-ambadorskie

Rada Nieustająca jest uznawana za pierwszy nowożytny rząd Rzeczypospolitej. Kierowała administracją, przygotowywała projekty ustaw sejmowych i kontrolowała przestrzeganie prawa. Zwiększenie kompetencji Departamentu Wojskowego Rady Nieustającej na sejmie skonfederowanym w 1776 r. pomniejszyło władzę **hetmanów nad wojskiem**. Z inicjatywy króla sejm zakazał stosowania tortur w postępowaniu sądowym i kary śmierci w procesach o czary, co faktycznie doprowadziło do ich zaprzestania. Katarzyna II nie wyraziła już zgody na kolejne skonfederowane sejmy, co uniemożliwiło królowi kontynuowanie reform i wzmocnienie władzy. Stanisław August nie mógł podjąć żadnej ważnej decyzji bez zgody ambasadora von Stackelberga. W latach 1776–1788 w Rzeczypospolitej funkcjonowały rządy określane mianem **królewsko-ambadorskich**. Choć w 1780 r. wojska rosyjskie oficjalnie opuściły terytorium Rzeczypospolitej, na jej wschodnich ziemiach pojawiały się wciąż nowe carskie korpusy. Porywały one chłopów i dobytek, rabowały polskie zasoby leśne (posłużyły m.in. do budowy portu i floty w Chersoniu) oraz przemieszczały się w związku

państw zaborczych, z tego część w Warszawie. W ten sposób wywierano na posłów nacisk, aby podjęli uchwałę legalizującą I rozbiór Rzeczypospolitej. Nastąpiło to **30 września 1773 r.** Dodatkowo prawa kardynalne, gwarantowane dotąd przez Rosję, otrzymały gwarancję trzech mocarstw rozbiorowych. W praktyce decydującą rolę w sprawach polskich zachowała jednak Rosja.

Sejm rozbiorkowy obradował przez 2 lata (1773–1775) i podjął szereg ważnych decyzji. Pozycja króla Stanisława Augusta została osłabiona poprzez odebranie mu prawa nadawania w użytkowanie

ze zmaganiem z Turcją. Zarówno eksploatacja terenów polskich przez wojsko, jak i rządy rosyjskiego ambasadora w Warszawie dowodziły, że dominacja Imperium nad Rzeczypospolitą nie uległa osłabieniu.

Kodeks Andrzeja Zamoyskiego

Z inicjatywy króla powołano w 1776 r. komisję, której celem była kodyfikacja polskiego prawa sądowego. Na jej czele stanął były kanclerz wielki koronny Andrzej Zamoyski, a należał do niej również Józef Wybicki. Gotowy projekt określany jako Kodeks Zamoyskiego ogłoszono w 1778 r. Ten zbiór praw przewidywał ograniczenie sądownictwa szlacheckiego nad chłopami i ułatwienia w uzyskaniu przez tych ostatnich wolności osobistej. Ponadto przewidywał rozwiązania ułatwiające mieszczaństwu prowadzenie działalności gospodarczej (w tym podporządkowanie miastom szlacheckich jurydyk – zobacz rozdz. II.7.). Dodatkowo największe miasta miały być reprezentowane w sejmie, natomiast bezrolna szlachta zostałaaby pozbawiona praw wyborczych. W sprawach kościelnych proponowano pewne, ograniczone zresztą, rozwiązanie w duchu józefinizmu. Chciano zakazać apelacji w sprawach sądowych do Rzymu. Ponadto bulle papieskie byłyby ogłaszane jedynie za zgodą państwa. Wszystkie te rozwiązania spotkały się z przeciwdziałaniem z wielu stron: nuncjusza papieskiego, ambasadora rosyjskiego w Rzeczypospolitej von Stackelberga, mającego wówczas decydujący głos w sprawach rządzenia państwem polskim, a także antykrólewskiej opozycji magnackiej oraz posłów szlacheckich przeciwnych reformom w odniesieniu do ludności chłopskiej. Sejm w 1780 r. odrzucił cały projekt bez dyskusji.

Gospodarka Rzeczypospolitej po I rozbiorze

Rozwój ekonomiczny Rzeczypospolitej, który nastąpił w okresie rządów Augusta III, nie został zatrzymany mimo wojny domowej (konfederacja barska), I rozbioru i utraty w jego efekcie Prus Królewskich. Pomyślności gospodarczej sprzyjały koniunktura na zboże, przeprowadzone reformy oraz panujący po rozbiorze pokój.

Podstawową i najważniejszą dziedziną gospodarki nadal pozostawało **rolnictwo**. Na wsi przeważała **gospodarka naturalna** – **chłopi** sami wytwarzali większość odzieży i przedmiotów potrzebnych do życia i pracy. W **Koronie w dobrach szlacheckich i magnackich** dominowała do końca istnienia Rzeczypospolitej **gospodarka folwarczno-pańszczyźniana**. Rosnąca część dochodów właścicieli ziemskich pochodziła z **monopolu propinacyjnego**. W niektórych królewskich już od poprzedniego stulecia zamieniano pańszczyznę na czynsz. W wielu latyfundiach magnackich wprowadzono **oczynszowanie**. W **Wielkim Księstwie Litewskim** gospodarka folwarczno-pańszczyźniana rozwijała się głównie w dorzeczu Niemna i Dźwiny, na terenach mających dostęp do transportu rzeczno. Na pozostałych obszarach przeważał czynsz – często składany w płodach rolnych, a nie w pieniądzu. Na **ziemiach ukraińskich**, gdzie przeważały hodowla oraz eksport bydła i koni, a także gospodarka leśna, dominował czynsz. Przeważał on również w **Prusach Królewskich**, gdzie około 40% ziemi stanowiły królewskie, a wśród chłopstwa najwięcej było bogatych gospodarzy (gburów).

W Koronie **zboże** pozostało **głównym towarem eksportowym**, ale wykorzystanie koniunktury było trudniejsze ze względu na wysokie cła wprowadzone przez władze pruskie po I rozbiorze. Zmniejszał się znowu eksport zboża przez Gdańsk. Po pokoju turecko-rosyjskim z 1774 r. wzrósł natomiast jego wywóz przez porty Morza Czarnego, co sprzyjało rozwojowi gospodarczemu ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej.

Po utracie ujścia Wisły na rzecz Prus podjęto działania zmierzające do wykorzystania innych dróg handlowych. W 1783 r. zakończono budowę **kanalu łączącego dorzecze Niemna przez Prypeć z Dnieprem**, co otwierało drogę wodną do **Morza Czarnego**. Jego budowę sfinansował magnat Michał Kazimierz Ogiński (stąd nazwa **Kanał Ogińskiego**). Rok później zakończono natomiast budowę **Kanału Królewskiego** łączącego dorzecze Dniepru z Wisłą.

W **Staropolskim Okręgu Przemysłowym** (Kielecczyzna) rozwijało się **górnictwo** rud żelaza i związane z nim **hutnictwo**. W **wielkich piecach**, które w XVII w. zastąpiły tradycyjne dymarki, zaczęto używać **węgla kamiennego**. Obok hut powstawały liczne **zakłady metalurgiczne** zajmujące się obróbką żelaza.

Magnackie przedsięwzięcia manufakturowe w większości upadały ze względu na jakość produkowanych towarów i ubogi krajowy rynek zbytu. Rozwijały się natomiast na coraz większą skalę **manufaktury mieszczańskie** oraz **system nakładczy** (chałupniczy) **na wsi**. Warszawa i Gdańsk stały się centrami produkcji towarów luksusowych. Słynna warszawska **manufaktura powozów**, należąca do przybyłego z Prus mieszczanina Tomasza Dangla, zaliczała się do największych w Europie. Produkowała około 100 modeli powozów i zatrudniała w latach 80. około 500 osób. Ważną rolę gospodarczą odgrywały **manufaktury królewskie** oraz wspierane przez państwo spółki akcyjne o kapitale i zarządzie mieszczańsko-szlacheckim. Największy rozmach miały przedsięwzięcia prowadzone **w dobrach królewskich na Grodzieńszczyźnie** przez podskarbiego nadwornego litewskiego **Antoniego Tyzenhauza**. Były to: młyny, olejarnie, browary, huty, warsztaty tkackie i manufaktury sukna. Upadły one jednak na początku lat 80.

W miastach stopniowo kształtowała się **warstwa zamożnych mieszczan**. Tworzyli ją bankierzy, kupcy, właściciele manufaktur i dużych warsztatów rzemieślniczych. Coraz liczniejsi byli przedstawiciele **wolnych zawodów** wywodzący się z mieszczaństwa i zdeklasowanej szlachty.

Wśród miast rozwijała się zwłaszcza **Warszawa**. Miasto liczące w **1764 r.** około **30 tysięcy** mieszkańców osiągnęło w 1780 r. stan 50 tysięcy, a w **1792 r.** – blisko **120 tysięcy**. Powołana przez Stanisława Augusta już na początku panowania **Komisja Dobrego Porządku** uporządkowała finanse i przywileje handlowe miasta. W Warszawie powstały liczne budynki gospodarcze: cegielnie, garbarnie, browary, młyny, drukarnie, a także banki oraz sklepy sprzedające zagraniczne towary luksusowe. **Wznoszono** lub **przebudowywano gmachy użyteczności publicznej**, między innymi Bibliotekę Załuskich, pałac Krasińskich (nazywany też Pałacem Rzeczypospolitej, stanowił siedzibę Komisji Skarbowej Koronnej), Pałac Kazimierzowski (siedziba Szkoły Rycerskiej) oraz liczne **kamienice** i **świątynie**. Warszawa stawała się miastem nowoczesnym. Powołana

jeszcze przez Augusta III Komisja Brukowa dbała o stan ulic i oświetlenie ważniejszych gmachów. Zakładano ogrody, a ulice obsadzano drzewami.

Polityka państw zaborczych wobec zajętych obszarów Rzeczypospolitej

W zaborze pruskim władze przeprowadziły reorganizację administracji i sądownictwa, wprowadzając przy tym język niemiecki do urzędów. Polacy mieli jednak możliwość robienia kariery zarówno urzędniczej, jak i wojskowej. W Prusach Królewskich, gdzie liczne były królewszczyzny i dobra kościelne przejęte przez państwo pruskie, osadzano niemieckich ziemian. Zobowiązywano ich do niesprzedawania posiadłości w ręce polskie. Szlachta polska zachowała dotychczasowe przywileje stanowe i władzę nad poddanymi chłopami. Mieszczanstwu zabroniono posiadania majątków ziemskich. Członkowie wszystkich stanów odczuli wzrost – w porównaniu z czasami Rzeczypospolitej – obciążeń podatkowych. ◀ **zabór pruski**

Zabór austriacki objęto reformami w duchu absolutyzmu oświeconego. Zniesiono samorząd szlachecki i wprowadzono jedynie tak zwany sejm postulatowy, który mógł się zwracać z prośbami do cesarza, bez żadnej gwarancji ich spełnienia. Szlachta zachowała monopol na posiadanie majątków ziemskich. Korzyści odnieśli chłopci, którzy – traktowani jako płatnicy podatków i źródło rekruta – zostali wzięci pod opiekę państwa. Zabroniono bicia chłopów i zmuszania ich do zakupu wódki, zapewniono im nieusuwalność z ziemi, ograniczono pańszczyznę. Kościoły rzymskokatolicki i greckokatolicki utraciły liczne majątki w wyniku likwidacji zakonów i przejęcia ich przez państwo. Po kasacji zakonu jezuitów przez papieża w 1773 r. władze austriackie zlikwidowały jezuitką Akademię Lwowską, ale na jej bazie powstała szkoła średnia kształcąca w zakresie filozofii i prawa oraz kolegia medyczne i teologiczne. W 1784 r. cesarz Józef II utworzył Uniwersytet Lwowski i równocześnie rozpoczął proces jego germanizacji. ◀ **zabór austriacki**

W zaborze rosyjskim Katarzyna II postanowiła ograniczyć liczebności szlachty. Dokonywano tego poprzez wymóg wylegitymowania się ze swoich praw szlacheckich. Ci członkowie stanu, którzy nie potrafili potwierdzić ich odpowiednimi dokumentami, byli zaliczani do niższych warstw społecznych. Jednak w okresie po I rozbiorze proces ten nie przybrał jeszcze dużej skali. Pod panowaniem rosyjskim wyraźnie pogorszyła się pozycja ludności chłopskiej. Wynikało to z reguły, jakie ustaliły się w Rosji w XVIII w. w zakresie władzy szlachty nad poddanymi chłopami (zobacz rozdz. V.4.). Cesarzowa podjęła działania skierowane przeciwko grekokatolikom – wymuszano przechodzenie na prawosławie całych wsi. Nie atakowała natomiast wprost pozycji Kościoła rzymskokatolickiego, choć w praktyce go sobie podporządkowała. Katarzyna II nie uznała decyzji papieża o skasowaniu zakonu jezuitów na podlegających jej obszarach. W efekcie jezuita nadal działali w Rosji, a do Połocka, położonego na obszarze I zaboru rosyjskiego, przybyło wielu zakonników z krajów zachodniej Europy. ◀ **zabór rosyjski**

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw okoliczności wyboru Stanisława Poniatowskiego na króla i scharakteryzuj jego postać. Jaką postawę wobec Rosji zajmował on w kolejnych latach. Jakie cele polityczne starał się zrealizować?
2. Wymień reformy, jakie zostały przeprowadzone na sejmie konwokacyjnym i w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta.
3. Wyjaśnij, na czym polegała sprawa dysydencka w początkach panowania Stanisława Augusta i jaką odegrała rolę polityczną.
4. Przedstaw przyczyny, przebieg i konsekwencje konfederacji barskiej. Oceń ją, zwracając uwagę na cele, które stawiali przed nią jej uczestnicy, oraz na jej następstwa.
5. Wymień terytoria, które utraciła Rzeczypospolita w wyniku I rozbioru.
6. Podaj, jakie reformy przeprowadzono w latach 1773–1776. Które z nich uważasz za najważniejsze? Uzasadnij swoje zdanie.

7. Przedstaw formę rządów w Rzeczypospolitej w latach 1776–1788 oraz przejawy jej nie-suwerenności. Zastanów się, w jakim stopniu Rzeczypospolita mogła realizować polskie interesy. Poszukaj dodatkowych informacji w literaturze popularnonaukowej.
8. Scharakteryzuj gospodarkę Rzeczypospolitej epoki stanisławowskiej. Jakie nowe zjawiska życia ekonomicznego i społecznego wyłoniły się w tym czasie?
9. Porównaj sytuację ludności, która po I rozbiorze znalazła się pod panowaniem Prus, Austrii i Rosji.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 130 ▶ Najważniejsze **zmiany wprowadzone w latach 1764–1766** to: zniesienie cel wewnętrznych, reforma monetarna oraz ograniczenie *liberum veto* i władzy hetmanów.
- s. 130 ▶ W **1764 r.** królem został obrany związany z **Familią** i poparty przez Katarzynę II **Stanisław Poniatowski**. Rosyjska interwencja wojskowa miała decydujące znaczenie dla jego elekcji.
- s. 132 ▶ Po 1766 r. rozgorzał spór o **równouprawnienie polityczne innowierców**, czego domagały się Rosja i Prusy.
- s. 133 ▶ **Konfederacja barska** (1768–1772) została zawiązana w proteście przeciwko przyznaniu praw dysydencom na sejmie w 1767 r., ingerowaniu Rosji w sprawy Rzeczypospolitej oraz reformom wprowadzonym przez Stanisława Augusta i Familię.
- s. 136 ▶ Rosja zdecydowała się na dokonanie wraz z Prusami i Austrią częściowego **rozbioru Rzeczypospolitej** (1772 r.).
- s. 138 ▶ Sejm z lat 1773–1775 zatwierdził rozbior, ale też przeprowadził reformy ustrojowe, powołując **Radę Nieustającą** oraz **Komisję Edukacji Narodowej**.
- s. 138 ▶ W latach 1776–1788 funkcjonowały w Rzeczypospolitej tzw. **rządy królewsko-ambadorskie** – bez zgody ambasadora rosyjskiego król nie mógł podjąć żadnej istotnej decyzji politycznej.
- s. 139 ▶ **Rolnictwo** pozostawało w XVIII w. podstawowym działem gospodarki. Ważną rolę zaczęły jednak odgrywać powstające **manufaktury**, działalność handlowa i bankowa. W większych miastach wyodrębniła się warstwa **burżuazji**.
- 140

4. Oświecenie w Rzeczypospolitej epoki stanisławowskiej

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz związki oświecenia polskiego z europejskim;
- przeczytasz o rozwoju oświeceniowej myśli reformatorskiej, zwłaszcza o poglądach Hugona Kołłątaja i Stanisława Staszica;
- zapoznasz się z najważniejszymi instytucjami oświecenia w Rzeczypospolitej, w tym z działalnością Komisji Edukacji Narodowej;
- dowiesz się, w jaki sposób król Stanisław August zasłużył się jako mecenas nauki i sztuki;
- prześledzisz przykłady twórczości literackiej i artystycznej epoki stanisławowskiej.

Myśl oświeceniowa za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego

Upowszechnienie idei oświecenia i przyspieszenie przemian cywilizacyjnych w Europie Zachodniej w 2. połowie XVIII w. wpływało na światopogląd wielu osób należących do aktywnej politycznie części społeczeństwa polskiego. Coraz liczniej wydawane w Rzeczypospolitej dzieła filozofów i uczonych **poszerzały krąg odbiorców myśli politycznej i kultury oświeceniowej**. Zaczęły się one rozwijać w latach 40., za panowania Augusta III. Jednak dopiero w czasach Stanisława Augusta kształtowały w decydujący sposób obraz kultury polskiej. Dominowały w niej także po upadku Rzeczypospolitej – aż do lat 20. XIX w.

◀ idee oświeceniowe w Polsce

Podróżujący po Europie i studiujący za granicą Polacy, między innymi: Stanisław Konarski, Stanisław Staszic i Hugo Kołłątaj stykali się z ideami oświecenia. Kształtowały one ich poglądy na wiele dziedzin życia społecznego, politycznego i kulturalnego. Przyszły król Stanisław Poniatowski podczas podróży po Europie odwiedził w 1753 r. Paryż, gdzie w słynnym salonie Madame Geoffrin (czytaj: żofrę) poznał Diderota, d'Alemberta i Monteskiusza.

Ważną rolę w krzewieniu idei oświeceniowych odgrywały **łoże wolnomularskie**, które miały szerokie kontakty międzynarodowe. W ten sposób do Rzeczypospolitej przenikały idee wolności i praw jednostki oraz swobody myśli. Łoże powstały w Warszawie, Poznaniu, we Lwowie i w Gdańsku. Należeli do nich król, jego bratanek książę Józef Poniatowski i przedstawiciele największych rodów magnackich (Potockich i Czartoryskich, m.in. Adam Kazimierz Czartoryski, komendant Szkoły Rycerskiej) oraz wielu polityków szlacheckiego, a nawet ple-

◀ łoże wolnomularskie

bejskiego pochodzenia. Liczni byli wolnomularze wśród posłów Sejmu Wielkiego i zwolenników Konstytucji 3 maja.

Warszawa – siedziba dworu królewskiego i miasto, w którym znajdowały się pałace największych magnatów – stała się centrum życia politycznego oraz głównym ośrodkiem propagowania oświeceniowych idei. Ważną rolę zaczęły odgrywać w tej dziedzinie **instytucje oświatowe – Szkoła Rycerska, Komisja Edukacji Narodowej oraz czasopisma: „Monitor”, „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne” czy „Pamiętnik Historyczno-Polityczny”**. Przejęta przez państwo w 1774 r. **Biblioteka Załuskich** należała do największych w Europie – u schyłku epoki stanisławowskiej zawierała około 400 tysięcy druków, 20 tysięcy rękopisów i ponad 40 tysięcy sztychów.

Kiedy Stanisław Poniatowski zasiadł na tronie, zwolennicy idei oświecenia uzyskali znacznie większe możliwości oddziaływania na opinię publiczną i realizacji swoich projektów. **Reformy przeprowadzane w duchu oświeceniowym** w państwie **pruskim** Fryderyka II oraz w **monarchii habsburskiej** Marii Teresy i Józefa II mogły stanowić punkt odniesienia dla zmian w Rzeczypospolitej. Michał Poniatowski (brat króla, późniejszy prymas), zwolennik józefinizmu, jako przewodniczący od 1776 r. Komisji Edukacji Narodowej reformował oświatę, zwłaszcza parafialną, wzorując się na działaniach Józefa II. Poniatowski patronował też reformie Akademii Krakowskiej, dokonanej przez księdza Hugona Kołłątaja.

Koncepcje ustrojowe i społeczne, jakie rozwijali w **Rzeczypospolitej** zwolennicy oświecenia, opierały się **na tych samych założeniach, które kształtowały myśl polityczną na zachodzie Europy**. Szczególnie popularne były poglądy Monteskiusza i Jeana-Jacquesa Rousseau oraz fizjokratyzm, którego wpływy można dostrzec między innymi w poglądach Stanisława Staszica i Hugona Kołłątaja. Konkretnie **rozwiązania**, które proponowano, **brały jednak pod uwagę specyfikę lokalną, a przede wszystkim problemy, z jakimi borykało się państwo**. Dlatego też w projektach reform proponowanych przez polskich publicystów tak wiele miejsca zajmowała kwestia **wzmocnienia centralnej władzy wykonawczej** (w tym **królewskiej**), a także **usprawnienia ustawodawczej**. We Francji oświeceniowi myśliciele przeciwstawiali się królewskiemu absolutyzmowi. Natomiast w Rzeczypospolitej starali się zaradzić przede wszystkim samowoli magnatów, anarchizacji życia publicznego i słabości państwa, podtrzymywanym, wzmaganym i wykorzystywanym przez państwa ościenne.

W odniesieniu do kwestii społeczno-ustrojowych często pojawiały się postulaty odebrania praw wyborczych tym szlachcom, którzy nie posiadali majątków ziemskich (czyli **nieposesjonatom**). Dostrzegano fakt, że ich niski status majątkowy czyni z nich klientelę magnatów, a przez to nie pozwala im zajmować niezależnego stanowiska, jakie przystoi obywatelom. Jednocześnie niekiedy proponowano przyznanie praw wyborczych zamożnym mieszczanom. Wiązało się to z faktem, że od lat 70., a zwłaszcza w okresie Sejmu Wielkiego (1788–1792), **coraz częściej wysuwano koncepcję powiązania praw obywatelskich i politycznych z własnością, a nie z urodzeniem**. Było to zbieżne z tendencjami charakterystycznymi dla ówczesnej myśli zachodnioeuropejskiej.

W dobie Sejmu Wielkiego (1788–1792) dało się odczuć **oddziaływanie wydarzeń rewolucyjnych na Zachodzie** – wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych oraz rewolucji francuskiej. **Amerykańska Deklaracja niepodległości i konstytucja**, a także **francuska Deklaracja praw człowieka i obywatela** były znane i szeroko komentowane w Rzeczypospolitej, zwłaszcza w kręgach zwolenników reform.

Myśl reformatorska Stanisława Staszica i Hugona Kołłątaja

Do najznamienszych ideologów polskiego oświecenia i myślicieli politycznych ostatnich dziesięcioleci XVIII i początku XIX w. należeli **Stanisław Staszic**

działalność
publicystów
politycznych

i **Hugo Kołłątaj**. Obaj byli księżmi, ale poświęcili się świeckiej aktywności publicznej. Ich poglądy przepętniała troska o ocalenie Rzeczypospolitej i przywrócenie jej świetności.

Pomnik Stanisława Staszica (1755–1826) przed budynkiem Politechniki Świętokrzyskiej w Kielcach

Staszic jako syn mieszczanina mógł zrobić karierę jedynie jako duchowny, dlatego przyjął święcenia kapłańskie, ale prowadził świecki tryb życia. Był m.in. nauczycielem i wychowawcą synów magnata Andrzeja Zamoyskiego. Prowadził wszechstronną działalność, np. w dziedzinie oświaty i gospodarki do lat 20. XIX w. Przyczynił się wtedy do rozbudowy Staropolskiego Okręgu Przemysłowego. Do tych właśnie zasług Staszica odwołuje się pomnik w Kielcach.

Stanisław Staszic szczególnie znaczące traktaty polityczne opublikował przed rozpoczęciem obrad Sejmu Wielkiego i w czasie ich trwania. Były to *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego* (1787 r.) i *Przestrogi dla Polski* (1790 r.). Dzieła te są poświęcone przede wszystkim **ustrojowi Rzeczypospolitej**, a także **sposobowi rozumienia pojęcia narodu**. Staszic krytykował *liberum veto*, niemoc sejmów, nierówność wobec prawa i wolną elekcję. Przekonywał o potrzebie **wzmocnienia władzy królewskiej** i postulował wprowadzenie zasady **dziedziczenia tronu**, ale był zwolennikiem **monarchii konstytucyjnej**, której podstawą było prawo i realizacja dobra powszechnego.

◀ Stanisław Staszic

Podkreślał, że naród to nie tylko szlachta. Przedstawił wizję przebudowy stosunków społeczno-politycznych opartą na idei stworzenia **wspólnoty obywatelskiej i narodowej**, obejmującej **zarówno szlachciców, jak i mieszczan**. Przekonywał, że szlachta nie powinna być uprzywilejowana w zakresie podatków. Rozszerzenie praw mieszczan oraz chłopów miało wzmocnić państwo.

Reform miała dokonać szlachta, którą starał się przekonać do wyzbycia się egoizmu stanowego i przejęcia pełnej odpowiedzialności za państwo. Przyczynę upadku potęgi Rzeczypospolitej widział w postępowaniu części magnaterii: *Powiem, kto mojej ojczyźnie szkodzi. Z samych panów [możnowładztwa] zguba Polaków. Oni zniszczyli wszystkie uszanowania dla prawa. [...] Oni prawo zamienili w czczą formalność, która tylko wtenczas ważną była, kiedy prawo ich dumie, łakomstwu i złości służyło.*

„ *Tylko ta władza pochodzi od Boga, którą wyraźnie sam Naród udziela. Róbcie z młodzieży szlacheckiej i z miejskiej jeden naród. Niszczone między nimi niechęć. Zakrzewiajcie wzajemną miłość. Im swobodniejszy będzie w kraju rolnik, tym lepiej będzie wszystkim innym stanom, kraj będzie bogaty.*

~ Stanisław Staszic

Popiersie Hugona Kołłątaja (1750–1812)
na dziedzińcu Collegium Kołłątaja
Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

Hugo Kołłątaj podjął się zadania przebudowy szkolnictwa. Należał do aktywnych członków Komisji Edukacji Narodowej, w 1777 r. rozpoczął reformę uniwersytetu w Krakowie, a w latach 1782–1786 był jego rektorem.

Hugo Kołłątaj ► **Hugo Kołłątaj** dał wyraz swoim poglądom między innymi w twórczości publicystyczno-politycznej z okresu Sejmu Wielkiego – w traktatach *Do Stanisława Małachowskiego, referendarza koronnego. O przyszłym sejmie Anonima listów kilka* (1788–1789), *Prawo polityczne narodu polskiego* (1790 r.) oraz *Odezwa do Deputacji Konstytucyjnej* (1789).

Uważał – podobnie jak Staszic – że bez nadania praw mieszczanom i chłopom mieszkańcy Rzeczypospolitej nie będą jednym narodem. **Dla mieszczaństwa** domagał się **praw politycznych**, natomiast **dla ludności chłopskiej – wolności**

osobistej i poprawy jej sytuacji bytowej. Wzywał do opodatkowania wszystkich osób posiadających własność.

Domagał się stałych obrad sejmów, który miałyby przejąć także władzę wykonawczą. Zakładał zniesienie *liberum veto*, co po traktacie Stanisława Konarskiego stało się dla reformatorów oczywistym postulatem. Kołłątaj był zwolennikiem ustroju opartego w sposób zdecydowany na zasadzie suwerenności narodu. Nadrzędna władza powinna jego zdaniem spoczywać w rękach **sejmu** złożonego z **dwóch izb**. Nie miały być to jednak izba poselska i senat, lecz izby **szlachecka i mieszczańska**. Monarcha, którego władza winna być dziedziczna, tylko panowałby, ale nie posiadałby realnej władzy. Z czasem Kołłątaj zmienił stanowisko w tej sprawie, gdy zrozumiał, że reformy są możliwe tylko przy współudziale króla.

Kładł nacisk na konieczność posiadania przez Rzeczpospolitą oddanych jej obywateli. **Szkoła** miała wpoić w młode umysły poczucie przynależności do wspólnoty oraz miłość do ojczyzny i gotowość wyrzeczenia się własnego szczęścia na rzecz dobra powszechnego. Doradzał również reformę wychowania kobiet – uważał, iż: *matki Rzeczypospolitej, matki stanu rycerskiego, matki gospodarzów i panów powinny być najgruntowniej oświecone.*

„*..hańba Polski polega na tym, że niektóre jej prawa znajdują się w sporze z prawami natury, a że jaśniej powiem – z prawami boskimi; tym zaś podeptaniem praw natury i praw boskich jest upośledzenie mieszczaństwa i ludu wiejskiego.*

~ Hugo Kołłątaj

Reforma oświaty

Reforma szkolnictwa była jednym z głównych postulatów myślicieli oświecenia w Europie Zachodniej. Stanowiła również ważny punkt programu zwolenników reform w Rzeczypospolitej. Król Stanisław August, sam wszechstronnie wykształcony, w upowszechnieniu oświaty widział podstawowy czynnik służący przebudowie społeczeństwa i państwa.

Przemiany w szkolnictwie zostały zapoczątkowane już w czasach Augusta III przez utworzenie **Collegium Nobilium** w 1740 r. i **reformę szkół pijarskich** w latach 50. – dzieło **Stanisława Konarskiego**, a także prowadzoną równolegle **reformę szkół jezuickich**. Jedną z pierwszych decyzji Stanisława Augusta po koronacji było utworzenie w **1765 r. Szkoły Rycerskiej**. Miała za zadanie przygotować **młodzież szlachecką, głównie z uboższych rodzin**, zarówno do służby w armii, jak i do pracy w urzędach cywilnych. Wychowywała w duchu miłości i poświęcenia dla ojczyzny. Program szkoły obejmował 4 lata kształcenia ogólnego wraz z nauką języków obcych i 2 lata kształcenia zawodowego (służba wojskowa, inżynieria wojskowa, służba cywilna). Szkoła Rycerska działała **do 1794 r.** (do wybuchu insurekcji kościuszkowskiej).

♦ Szkoła Rycerska

Pałac Kazimierzowski w Warszawie – siedziba Szkoły Rycerskiej na obrazie Zygmunta Vogla, 1785 r.

Stanisław August zakupił w 1764 r. Pałac Kazimierzowski z przeznaczeniem na siedzibę Szkoły Rycerskiej. Wykształciła ona ok. 650 uczniów. Byli wśród nich m.in. historyk i jeden z najwybitniejszych pisarzy polskiego oświecenia – Julian Ursyn Niemcewicz oraz późniejsi zasłużeni generałowie: Tadeusz Kościuszko, Jakub Jasiński, Karol Kniaziewicz, Józef Sowiński.

**Komisja Edukacji
Narodowej**

Reformę całego systemu szkolnictwa zaczęła realizować **Komisja Edukacji Narodowej (KEN)** powołana do życia na sejmie rozbiorowym w **1773 r.** Miała ona charakter **świeckiego ministerstwa oświaty** obejmującego swoim zarządem wszystkie rodzaje szkół. Przejęcie szkół i majątku zakonu jezuitów, skasowanego właśnie przez papieża, zapewniło jej podstawy materialne. Kadre nauczającą stanowili w dużej mierze byli jezuiti, korzystano też z niektórych podręczników powstałych w okresie niedawnej reformy szkolnictwa jezuitskiego (zobacz rozdz. VI.2.). Przeprowadzone zmiany obejmowały zarówno **strukturę** systemu szkolnictwa, jak i **programy nauczania**. Zreformowano **uniwersytety** w **Krakowie** (odtąd nazywany **Szkołą Główną Koronną**) i **Wilnie** (**Szkoła Główna Litewska**). Wprowadzono w nich obok łaciny język polski jako wykładowy.

szkoły parafialne

Szkołom Głównym **podporządkowano szkoły średnie**, określane jako wydziałowe. Na kolejnym szczeblu znajdowały się szkoły podwydziałowe, a na końcu – parafialne. W szkołach wydziałowych i podwydziałowych ograniczono naukę łaciny i retoryki na rzecz przyrody, fizyki, historii, geografii, elementów nauk medycznych i rolniczych. Nowym przedmiotem była „nauka moralna” oparta na prawie naturalnym. **Szkoły parafialne** w praktyce nie zostały podporządkowane podwydziałowym, lecz podlegały nadal Kościołowi. Komisja Edukacji Narodowej wprowadzała do nich natomiast nowe pro-

Towarzystwo
do Ksiąg
Elementarnych

Dzieło Krzysztofa Kluka *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych [...] utrzymanie, rozmnożenie i zażycie*, t. 3, O rolnictwie, zbożach, łąkach, chmielnikach, winnicach i roślinach gospodarskich

Krzysztof Kluk w dziele *Roślin potrzebnych, pożytecznych...* (1777–1779) propagował nowatorskie metody gospodarowania. Podręcznik ten był wielokrotnie wznawiany i zalecany przez KEN szkołom przy omawianiu zagadnień związanych z rolnictwem, ogrodnictwem, leśnictwem i botaniką. W innym dziele – *Dykcjonarzu polskim* (1786–1788) – Kluk, wzorując się na systemie Karola Linneusza, dokonał opisu i klasyfikacji polskiej flory.

4. OŚWIECENIE W RZECZYPOSPOLITEJ EPOKI STANISŁAWOWSKIEJ

Nauka

W Kolegium Fizycznym **Szkoły Głównej w Krakowie** powstały **katedry mechaniki i hydrauliki** oraz specjalne zakłady naukowe zajmujące się przeprowadzaniem eksperymentów. Gmach na potrzeby kolegium ufundował Michał Poniatowski. Urządzono w nim **gabinety** historii naturalnej (czyli przyrodniczy), fizyczny i mechaniczny oraz laboratorium chemiczne. Na potrzeby wykładów z historii naturalnej powstał **ogród botaniczny**, w którym znalazło się także **obserwatorium astronomiczne**. Założono **szpital kliniczny** (z gabinetem chirurgicznym i anatomicznym oraz prosektorium), który odgrywał jednocześnie ważną rolę w kształceniu przyszłych lekarzy i chirurgów.

Stanisław August założył królewskie **obserwatorium astronomiczne** na zamku w **Warszawie**. Od **1779 r.** prowadziło ono – jako trzecia placówka w Europie po Sztokholmie i Paryżu – **codzienne notowania stanu pogody**. Obserwatorium astronomiczne powstało również przy Szkole Głównej w Wilnie. Kierował nim rektor, wybitny astronom i matematyk **Marcin Poczobutt-Odlanicki**, który był również wydawcą „Gazety Wileńskiej”.

Wybitnym uczonym był **Jan Śniadecki** – matematyk, astronom i reformator oświaty. Napisał pierwszy w Polsce **podręcznik algebry** (1783 r.) – jeden z nielicznych podręczników europejskich charakteryzujących się zarówno wysokim poziomem naukowym, jak i dydaktycznym.

Mecenat Stanisława Augusta

Król Stanisław August w otoczeniu artystów w wyobrażeniu polskiego malarza Karola Millera, 2. połowa XIX w.

mecenat królewski ▶

Mecenat kulturalny i naukowy Stanisława Augusta obejmował wiele dziedzin. Władca inicjował, wspierał i finansował powstanie licznych budowli, działalność edukacyjną (np. Szkoła Rycerska), wydawniczą (m.in. ważne czasopisma), lite-

racką i artystyczną, doprowadził do otwarcia Teatru Narodowego i obserwatorium astronomicznego w Warszawie.

Król był świadomy, że ważną rolę w szerzeniu idei oświeceniowych mogą odegrać obok publicystyki politycznej również **czasopiśmiennictwo, literatura i teatr**. Tworzenie dzieł służących **edukacji i wychowaniu człowieka**, a także przekazujących treści związane z **aktualną sytuacją społeczno-polityczną** stanowiło cel samych pisarzy. Stawianie przed sztuką takich wymogów było zgodne z duchem epoki. Stanisław August, doceniając potęgę słowa pisanego, **zachęcał swoich przyjaciół pisarzy** do podejmowania określonych tematów w duchu idei oświecenia. Ich twórczość miała **kształtować opinię publiczną** i wspierać w ten sposób przebudowę Rzeczypospolitej.

Od 1771 r. z inicjatywy króla odbywały się na Zamku Królewskim oraz w pałacu w Łazienkach **spotkania literacko-naukowe** nazywane **obiadami czwartkowymi**. Wzorem dla nich były paryskie salony. Brali w nich udział zaproszeni przez króla literaci, publicyści i politycy związani z dworem. Spośród pisarzy stałymi bywalcami byli: Adam Naruszewicz, Stanisław Trembecki, Franciszek Bohomolec, Stanisław Konarski i Ignacy Krasicki. W trakcie tych spotkań dyskutowano na temat najnowszych wydarzeń życia literackiego, naukowego, oświatowego, prawnego i politycznego. Odczytywano po raz pierwszy utwory napisane przez uczestników. Nieoficjalnym organem obiadów czwartkowych były **„Zabawy Przyjemne i Pożyteczne”** (ukazywały się w latach 1770–1777) – pierwsze polskie czasopismo literackie. Jego redaktorem był Naruszewicz.

Medal *Merentibus* ustanowiony przez Stanisława Augusta

Medal przyznawano od 1766 r. za zasługi w dziedzinach nauki, sztuki, wynalazczości i przemysłu. Medale *Merentibus* („Zasłużonym”) bito w brązie, srebrze i złocie.

Stanisław August był wielkim miłośnikiem, a zarazem **mecenasem sztuk pięknych**. **Kolekcjonował** dzieła sztuki i przeznaczał środki na nowe budowle, a także przyznawał **stypendia** polskim twórcom i popierał ich wyjazdy do europejskich ośrodków kultury, zwłaszcza do Italii. Tak jak poprzedni władcy, sprowadzał artystów z zagranicy i angażował tych już przebywających w Rzeczypospolitej. Król wpływał na charakter i rozwój sztuki nie tylko poprzez finansowanie twórczości artystycznej. Czuwał też nad **projektem i budową** zespołu pałacowo-ogrodowego w **Łazienkach**. Również osobiście nadzorował **przebudowę Zamku Królewskiego** zaniedbanego i rzadko odwiedzanego przez poprzednich władców. Wnętrza zamku ozdobiono kosztownymi tkaninami, rzeźbami, meblami, lustrami, świecznikami, wazami i zegarami sprowadzonymi z zagranicy. O aranżację sal dbał król, który decydował również o doborze artystów wykonujących **prace dekoracyjne**. Zamek zaczął pełnić **funkcje mieszkalne, reprezentacyjne i urzędowe**, systematycznie upiększany nadal obrazami i rzeźbami wykonywanymi przez artystów przebywających na dworze.

Czasopiśmiennictwo

Szczególną rolę odgrywało wydawane z inicjatywy monarchy **czasopismo „Monitor”** (1765–1785). Drukowane w Warszawie docierało do wszystkich większych miast Rzeczypospolitej. Ukazywało się dwa razy w tygodniu. Pismo redagowali między innymi Ignacy Krasicki i Franciszek Bohomolec, a artykuły pisali publicyści skupieni wokół króla. **Celem** pisma były **walka o przebudowę państwa i społeczeństwa** oraz przeobrażenie tradycyjnej, szlacheckiej mentalności. „Monitor” głosił potrzebę reform ustrojowych i naprawy obyczajów, przeciwstawiał się sarmackiemu zacofaniu oraz propagował idee tolerancji religijnej. Adresowany był do mas szlacheckich i miał za zadanie wychować nowego człowieka – obywatela – zgodnie ze wzorami i hasłami oświecenia. Szerzył pogląd, że chłop jest wartościowym członkiem społeczeństwa – producentem bogactw narodowych, a polepszenie jego doli stanowi obowiązek nowoczesnego społeczeństwa.

„Pamiętnik Historyczno-Polityczny” (miesięcznik wydawany w latach 1782–1792) informował o wydarzeniach w Rzeczypospolitej, Europie i na świecie. Zamieszczano w nim artykuły poświęcone statystyce, geografii, historii oraz problematyce politycznej, społecznej i gospodarczej (m.in. upowszechnianiu idei fizjokratyzmu). Przedstawiano równocześnie propozycje zmian w tych dziedzinach. Ważną rolę odegrał w okresie obrad Sejmu Czteroletniego – wspierał program zwolenników reform, również w ich radykalnej wersji prezentowanej przez Hugona Kołłątaja.

Literatura i teatr

Adam Naruszewicz był nadwornym poetą Stanisława Augusta i czołowym popularyzatorem programu reform wykształconego w otoczeniu króla. W ośmiu satyrach, między innymi: *Sekret* (odnoszącej się do gadulstwa), *Pochlebstwo* (dotyczącej bezkrytycznego schlebienia możnym), *Wiek zepsuty* (poruszającej problemy obłudy religijnej i upadku obyczajów), ostro skrytykował sarmacki światopogląd oraz styl życia magnaterii i szlachty. Opracowaną z inicjatywy króla **Historię narodu polskiego** oparł na zasadach oświeceniowej krytyki historycznej.

Ksiądz biskup warmiński **Ignacy Krasicki** – stały bywalec obiadów czwartkowych – był niezwykle wszechstronnym pisarzem. Tworzył liryki, pieśni, bajki, satyry, poematy, listy poetyckie, komedie, powiastki filozoficzne, publicystykę, żywoty historyczne. Uważa się go za twórcę pierwszej polskiej **powieści** – były to **Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki**. Książka ta miała charakter obyczajowo-dydaktyczny, a twórca zawarł w niej wizję utopijnego społeczeństwa. Krasicki przedmiotem swojej twórczości uczynił wychowanie patriotyczne i moralne społeczeństwa. Jego **Hymn do miłości Ojczyzny** stał się hymnem Szkoły Rycerskiej. W satyrach i popularnych **bajkach** wyśmiewał zarówno wady sarmackiego społeczeństwa, jak i uleganie wpływom cudzoziemszczyzny. Krytyczne spojrzenie na duchowieństwo znalazło odzwierciedlenie w jego **poemacie heroikomicznym** *Monachomachia*, wyśmiewającym życie zakonników.

Do wybitnych poetów polskiego oświecenia należeli **Franciszek Karpiński** (przedstawiciel sentymentalizmu) i **Franciszek Dionizy Kniaźnin**.

Julian Ursyn Niemcewicz stał się twórcą pierwszej oryginalnej polskiej komedii politycznej ***Powrót pośła***. Została ona wystawiona w **styczniu 1791 r.** w Teatrze Narodowym w trakcie trwania Sejmu Wielkiego. Autor propagował w niej program reform, konfrontując je z poglądami zwolenników starszszlacheckich tradycji i dawnych porządków. Sarmackie obyczaje i przesady były tematem twórczości satyryczno-dydaktycznej w duchu oświecenia jezuita **Franciszka Bohomolca**. Głosił on między innymi równość społeczną, tolerancję religijną oraz zaniechanie uprzedzeń wobec cudzoziemców. Najwybitniejszym polskim XVIII-wiecznym komediopisarzem był **Franciszek Zabłocki**, którego komedie ***Fircyk w zalotach*** i ***Sarmatyzm*** są nadal wystawiane w teatrach i cieszą się popularnością.

Adam Naruszewicz (1733–1796) na portrecie autorstwa Mateusza Tokarskiego, po 1791 r.

Adam Naruszewicz w 1748 r. wstąpił do zakonu jezuitów. Studiował w Akademii Wileńskiej i na uczelniach zagranicznych. Następnie uczył w warszawskim kolegium jezuickim. W latach 70. był doradcą i powiernikiem króla Stanisława Augusta.

W **1765 r.** z inicjatywy Stanisława Augusta Poniatowskiego powstał w Warszawie pierwszy stały teatr dostępny dla szerokiej publiczności – **Teatr Narodowy**. Prezentował on sztuki polskich autorów odnoszące się często do aktualnych problemów kraju. Uważany był za ośrodek szerzenia nowych idei oraz krytyki sarmackiego sposobu myślenia. Popularnością cieszyły się zwłaszcza dydaktyczno-moralizatorskie **komedie Franciszka Bohomolca**. W 1783 r. na czele Teatru Narodowego stanął **Wojciech Bogusławski**. Pod jego dyrekcją wystawiano w latach 1791–1794 wybitne przedstawienia nawiązujące do aktualnych, przełomowych wydarzeń politycznych. Należała do nich między innymi opera komiczna ***Cud mniemany czyli Krakowiacy i Górale*** autorstwa samego Bogusławskiego.

Teatr Narodowy

Teatr Narodowy w Warszawie na rysunku Zygmunta Vogla, ok. 1791 r.

Do przedstawionego na ilustracji budynku na placu Krasińskich teatr przeniósł się w 1779 r. Jego fasadę wzorowano na budowach antycznych. Przedstawienia były dostępne dla średniozamożnych mieszkańców Warszawy. Miały one nie tylko bawić, lecz także uczyć i wychowywać. Postulaty reform wygłaszane ze sceny lepiej przemawiały do szlachty i mieszczan niż drukowane traktaty polityczne.

Sztuki plastyczne

styl
stanisławowski

Pod wpływem króla ukształtował się charakterystyczny dla okresu jego panowania styl w sztuce, określany mianem **stylu stanisławowskiego**. Był jedną z odmian klasycyzmu, a inspirację czerpał głównie ze sztuki francuskiej. Przejawiał się we wszystkich dziedzinach sztuk plastycznych: w architekturze, dekoracji malarskiej i rzeźbiarskiej wnętrz, rzemiośle artystycznym, rzeźbie i malarstwie. Polegał na połączeniu elementów klasycznych z barokowymi, z właściwym dla baroku bogactwem zdobień i złocień (chętnie stosowano zestawienie złota i biele). Historycy uważają, że wygląd polskiego dworku szlacheckiego – z charakterystycznym u wejścia do budynku portykiem (gankiem poprzedzonym rzędem kolumn wspierających fronton, czyli trójkątne zwieńczenie budynku) powstał w tym czasie i jest odbiciem stylu stanisławowskiego.

artyści epoki
stanisławowskiej

Reprezentanci sztuki tego okresu byli przybyszami z różnych krajów Europy, trafiali jednak do Rzeczypospolitej w młodym wieku (z wyjątkiem Canaletta) i wiązali z nią swoją twórczość. Architektami i dekoratorami wnętrz byli: pochodzący z Włoch **Domenico Merlini** i wywodzący się z Saksonii **Johann Christian Kamsetzer** (czytaj: johan kristian kamzecer) oraz **Simon Gottlieb Zug** (czytaj: gotlip cuk). Rzeźbiarz **André Le Brun** miał pochodzenie flamandzko-francuskie. Malarze i dekoratorzy wnętrz **Marcello Bacciarelli** i Bernardo Bellotto, zwany **Canaletto**, byli Włochami. **Jan Bogumił Plersch** (czytaj: plersz) urodził się w Warszawie, a z Saksonii przybył jego ojciec, wybitny rzeźbiarz czasów saskich.

Wybitnym artystą był Francuz **Jan Piotr Norblin** przebywający głównie na dworze Adama Kazimierza Czartoryskiego. Utrwalił na swoich rysunkach i obrazach życie codzienne i charakterystyczne postacie ze wszystkich sfer społecznych. Już po uzyskaniu polskiego szlachectwa uwiecznił najważniejsze wydarzenia insurekcji kościuszkowskiej, w której uczestniczył. Obok niego najwybitniejszymi malarzami byli wspomniani: **Bacciarelli** – autor między innymi licznych portretów króla oraz obrazów historycznych i **Canaletto** – tworzący niezwykle szczegółowe, realistyczne widoki Warszawy.

Jan Piotr Norblin, *Targ koński w Warszawie*, ok. 1791 r.

Król planował założenie **Akademii Sztuk Pięknych** kierowanej przez Bacciarellego i Le Bruna, ale nie zdołał tych planów zrealizować. Utalentowani uczniowie mogli natomiast zdobywać wiedzę i umiejętności w pracowniach mistrzów. Korzystali również ze stypendiów. Dzięki temu ukształtowało się całe grono polskich artystów, którzy zdobyli zasłużoną sławę. Należeli do nich między innymi **Zygmunt Vogel** i **Franciszek Smuglewicz**.

Styl klasycystyczny w wydaniu stanisławowskim znalazł w **architekturze** najpełniejszy wyraz w **Łazienkach Królewskich** i **wnętrzach Zamku Królewskiego w Warszawie**. W stylu tym przebudowano także wiele budowli użyteczności publicznej oraz pałaców zarówno w stolicy, jak i w całej Rzeczypospolitej. Salę przed Apartamentem Królewskim na Zamku wypełniły 23 obrazy pędzla Canaletta przedstawiające widoki tych przebudowanych placów, kościołów i pałaców.

Detal z obrazu Canaletta, przedstawiającego Krakowskie Przedmieście w Warszawie, 1778 r.

Klasycystyczny pałac Na Wyspie w Warszawie

Pałac Na Wyspie jest częścią zespołu parkowo-pałacowego Łazienek Królewskich, które były rozbudowywane przez cały okres panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. W pracach brali udział liczni artyści: architekci Merlini i Kamsetzer, rzeźbiarze Le Brun i Jakub Monaldi oraz malarze Bacciarelli i Plersch – główny dekorator wnętrz Łazienek Królewskich.

Ćwiczenie

Na przykładzie pałacu Na Wyspie omów cechy architektury klasycystycznej.

Zygmunt
Vogel,
*Amfiteatr
w Łazienkach*,
ok. 1800 r.

Sala Rycerska (zrekonstruowana po 1945 r.), Zamek Królewski w Warszawie

Zamek Królewski w Warszawie stanowił miejsce obrad Sejmu Czteroletniego i uchwalenia Konstytucji 3 maja. Jego przebudowa była dziełem głównie Jakuba Fontany oraz Merliniego i Kamsetzera (1771–1784). Twórcami Sali Rycerskiej w latach 1781–1786, według koncepcji króla Stanisława Augusta, byli architekci Merlini i Kamsetzer. Obrazy Bacciarellego oraz popiersia przypominają najważniejsze momenty z dziejów Polski i osoby zasłużone dla ojczyzny. W środkowej części sali ustawiono posągi *Sławy* Le Bruna i *Chronosa* Monaldiego.

Wśród klasycystycznych budowli warto wymienić między innymi **zespół parkowo-pałacowy w Natolinie**, **ratusz w Wilnie** czy obudowę architektoniczną warszawskiej **studni** – wzniesionej na nieistniejącym już placu Tłomackim. Na nowo urządzono wnętrza **pałaców Krasińskich (Rzeczypospolitej)** i **Kazimierzowskiego**, spełniających wówczas funkcję budynków użyteczności publicznej. W stylu klasycystycznym budowano i przebudowywano także liczne kościoły. Najwięcej z nich znajduje się w Warszawie, na przykład bernardyński **św. Anny**, karmelicki **Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny** oraz ewangelicko-augsburski **Świętej Trójcy**.

**Ratusz w Wilnie na obrazie
Józefa Peszki, koniec XVIII w.**

Pierwotnie wileński ratusz był budowlą gotycką. Po jego pożarze zdecydowano się na radykalną zmianę i od 1785 r. rozpoczęto przebudowę pozostałości budynku według klasycystycznych planów

Wawrzyńca Gucewicza. Był on jednym z najwybitniejszych architektów tego okresu.

Już wcześniej przeprowadził przebudowę wileńskiej katedry.

**Bernardo Belotto,
zw. Canaletto, *Kościół
karmelitów w Warszawie*,
1780 r.**

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów i oceń programy reform przedstawione przez Hugona Kollątaja i Stanisława Staszica.
2. Przedstaw najważniejsze osiągnięcia Komisji Edukacji Narodowej. Czy słusznie określamy KEN mianem pierwszego ministerstwa oświaty i nauki? Uzasadnij swoją opinię.
3. Wyjaśnij, jaką rolę odgrywały obiady czwartkowe oraz wydawane z inicjatywy króla czasopisma kulturalno-polityczne. Jakie znaczenie miały one w propagowaniu oświeceniowej myśli społeczno-politycznej? Na czym polegał mecenat Stanisława Augusta w dziedzinie kultury i nauki? Oceń wpływ króla na charakter polskiego oświecenia.
4. Omów literaturę i teatr okresu oświecenia. Jakie treści zawierała twórczość najwybitniejszych pisarzy tego czasu?

5. Wymień najwybitniejszych artystów czasów stanisławowskich oraz osiągnięcia tej epoki w dziedzinie sztuki. Poszukaj w internecie dodatkowych informacji oraz materiału ikonograficznego prezentującego malarstwo, rzeźbę i architekturę doby oświecenia. Wyjaśnij, na czym polegał styl stanisławowski.
6. Przygotuj prezentację na temat twórczości wybranego artysty tworzącego w Rzeczypospolitej w czasach stanisławowskich.
7. Porównaj polskie oświecenie z europejskim. Wskaż różnice i podobieństwa. W jakich dziedzinach wpływy zachodnioeuropejskiej myśli i kultury oświeceniowej były najsilniejsze? W jakim stopniu dziedzictwo oświecenia jest – twoim zdaniem – żywe we współczesnej polskiej kulturze i mentalności?

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 143 ▶ **Idee oświeceniowe** rozwijające się w Rzeczypospolitej od lat 40. XVIII w. zaczęły odgrywać ważną rolę polityczną i społeczną dopiero **po objęciu tronu przez Stanisława Augusta Poniatowskiego**.
- s. 145 –147 ▶ Najważniejszymi głosami w publicystyce politycznej epoki stanisławowskiej były dzieła autorstwa **Stanisława Staszica** i **Hugona Kollątaja**. Domagali się oni stałego sejmu, dziedziczości tronu królewskiego oraz zniesienia *liberum veto*. Postulowali przyznanie mieszczanom praw politycznych, a chłopom nadanie wolności osobistej i poprawę sytuacji życiowej. Domagali się powszechnego opodatkowania wszystkich posiadających własność. Poglądy Kollątaja miały bardziej radykalny charakter.
- s. 147 ▶ Powstała w 1765 r. **Szkoła Rycerska** wychowywała **w duchu patriotycznym i obywatelskim**. Przygotowywała przede wszystkim do służby wojskowej, ale także cywilnej dla państwa.
- s. 148 –149 ▶ Powstała w 1773 r. **Komisja Edukacji Narodowej** dokonała **reformy szkolnictwa** poprzez przekształcenie jego **struktury** (podporządkowanie niższych szczebli dwóm Szkołom Głównym) oraz wprowadzenie nowych **programów nauczania i podręczników**.
- s. 150 –151 ▶ **Mecenat Stanisława Augusta** miał wielostronny charakter – obejmował edukację i naukę, a także działalność publicystyczną, literacką i artystyczną. W dużej mierze ukształtował obraz kultury tego czasu.
- s. 152 ▶ **Ważną rolę w propagowaniu myśli oświeceniowej** odegrały czasopisma – zwłaszcza „Monitor”, „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne” i „Pamiętnik Historyczno-Polityczny”.
- s. 152 –153 ▶ Do wybitnych **pisarzy** epoki oświecenia należeli m.in.: **Adam Naruszewicz**, **Ignacy Krasicki**, **Julian Ursyn Niemcewicz** i **Franciszek Zabłocki**. W 1765 r. powstał w Warszawie **Teatr Narodowy**.
- s. 154 ▶ **Styl stanisławowski**, będący odmianą **klasycyzmu**, najpełniej uwidocznił się w Łazienkach Królewskich i wnętrzach Zamku Królewskiego w Warszawie.
- s. 154 ▶ Najwybitniejsi **artyści**, którzy tworzyli w okresie stanisławowskim, to architekci **Domenico Merlini**, **Johann Christian Kamsetzer** i **Simon Gottlieb Zug**, rzeźbiarze **André Le Brun** oraz malarze **Jean-Pierre Norblin**, **Marcello Bacciarelli** i **Canaletto**.

5. Sejm Wielki i Konstytucja 3 maja

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jakie stronnictwa ukształtowały się podczas Sejmu Wielkiego;
- przeczytasz o działaniach reformatorskich Sejmu Wielkiego i dowiesz się, jakie miały one znaczenie dla Rzeczypospolitej;
- zapoznasz się z postanowieniami i znaczeniem Konstytucji 3 maja;
- porównasz Konstytucję 3 maja z konstytucjami Stanów Zjednoczonych z 1787 r. i Francji z 1791 r.

Geneza Sejmu Wielkiego

Nowe możliwości w polityce zagranicznej i wewnętrznej otworzyły się przed Rzeczpospolitą w 1787 r., gdy Rosja rozpoczęła przygotowania do kolejnej wojny z Turcją. 6 maja 1787 r. **Stanisław August** podczas **spotkania w Kaniowie** nad Dnieprem z carycą **Katarzyną II** zaproponował udział wojsk polskich w tej wojnie. Rzeczpospolita miałaby wystawić 45 tysięcy żołnierzy, z tego 20 tysięcy za pieniądze przekazane przez Rosję. Jednocześnie zostałyby przeprowadzone w państwie reformy wzmacniające administrację, wymiar sprawiedliwości i finanse państwa. Katarzyna II odrzuciła jednak propozycję króla. Zgodziła się natomiast na aukcję wojska Rzeczypospolitej, ograniczyła jednak do 3 brygad (12 tys.) korpus, który miał wspomagać rosyjską armię.

Jan Bogumił Plersch, *Odjazd Katarzyny II z Kaniowa w 1787 r.*

skonfederowanie
przyszłego sejmu

Cesarzowa nie przyjęła również oferty złożonej jej przez antykrólewską opozycję. **Szczęśny Potocki, Franciszek Ksawery Branicki i Seweryn Rzewuski** proponowali jej sojusz Rzeczypospolitej z Rosją i wspólną walkę z Turcją. Liczyli, że uda im się odsunąć Stanisława Augusta od władzy w państwie.

Planowana wojna Rosji z Turcją rozpoczęła się ostatecznie w sierpniu 1787 r. Katarzyna II zgodziła się wówczas na **skonfederowanie przyszłego sejm**, aby bez problemów przyjął on przymierze z Rosją. W jej zamyśle miało to być jedynym celem sejm. Zawarty sojusz zapewniłby walczącej armii rosyjskiej spokój na tyłach. Katarzyna II chciała w ten sposób uniknąć powtórzenia sytuacji, która nastąpiła w związku z konfederacją barską.

W Europie ukształtowały się w tym czasie **dwa wrogie sojusze polityczne**, co było korzystne dla Rzeczypospolitej. Do jednego należały **Rosja i Austria** (w stanie wojny z Turcją od lutego 1788 r.), a do drugiego – **Wielka Brytania, Prusy, Holandia, Szwecja i Turcja**. Państwa, które dokonały I rozbioru Rzeczypospolitej, znalazły się więc we wrogich sojuszach politycznych. Ponadto **Rosja** doznała niepowodzeń w początkowej fazie wojny z Turcją, a w czerwcu 1788 r. **została zaatakowana przez Szwecję**. Zagrożenie stanowiły też Prusy, gdyż dowiedziały się o projekcie sojuszu polsko-rosyjskiego, który zagradzałby drogę do kolejnego rozbioru. Fryderyk Wilhelm II, nowy władca Prus, zagroził Petersburgowi wojną w wypadku zawarcia przymierza z Polską. Ponadto wykorzystał silne nastroje antyrosyjskie panujące w Warszawie, aby nowo otwarty sejm sprowokować do zaatakowania filarów rosyjskiej dominacji w Rzeczypospolitej. W związku z trwającą wojną z Turcją i Szwecją Katarzyna II nie chciała ryzykować kolejnej – z Prusami. Zrezygnowała z przymierza z Rzeczpospolitą i postanowiła udawać, że wrogie wobec Rosji poczynania sejm nie stanowią dla niej problemu. Zamierzała rozprawić się z Warszawą dopiero po zakończeniu wojny tureckiej.

Sejm Wielki i jego reformy

Sejm Wielki ▶ **Sejm Rzeczypospolitej**, który **rozpoczął obrady w październiku 1788 r.**, został później nazwany **Wielkim** albo **Czteroletnim** (obradował w latach 1788–

1792). W związku z korzystną sytuacją międzynarodową, jaka wytworzyła się po jego zwołaniu (pozorowana przez Katarzynę II obojętność dla wydarzeń nad Wisłą), mógł samodzielnie podejmować decyzje. Posłowie rozpoczęli obrady od **zawiązania konfederacji** i wyboru jej **marszałków**: koronnego – **Stanisława Małachowskiego** i litewskiego – **Kazimierza Nestora Sapiehy**.

Królewski uniwersał z 22 maja 1788 r. zwołujący sejm do Warszawy

Stanisław Małachowski (1736–1809)
na portrecie autorstwa Giovanniego Battisty Lampiego, 1788–1789

Julian Ursyn Niemcewicz pisał w ten sposób o Małachowskim: *Był to mąż prawy, cnotliwy, dobru publicznemu poświęcony jedynie. Mierne były talenty jego, przymioty duszy bez ceny. [...] Można było mieć na sejmie przewodnika większej zdatności, lecz nieskazitelniejszej cnoty nie można. [...] Nie biorąc ze skarbu publicznego grosza, czterokrotnie urzędu swego okazałe sprawowanie własnym sposobem opędział.*

Przeszkodą na drodze do podjęcia dzieła naprawy Rzeczypospolitej okazał się jednak brak jedności wśród zwolenników reform. Sejm dzielił się w początkowej fazie obrad na **stronnictwo królewskie**, zorientowane na Rosję (monarcha pozostał zwolennikiem reform, ale nie chciał ich ryzykować bez zgody Rosji) oraz opozycję, która nazywała siebie „**stronnictwem patriotycznym**” (**republikańskim**). W skład obozu „patriotów” wchodził zwolennicy reform z kręgu Familii (po rozbiore przesłała ona do opozycji) oraz konserwatyści, zwani stronnictwem hetmańskim. Początkowo żadna z tych formacji politycznych nie dysponowała w sejmie większością konieczną do realizacji swoich celów.

Stanisław August i skupione wokół niego **stronnictwo królewskie** dążyli do **przeprowadzenia reform** wzmacniających państwo. Chcieli to osiągnąć w pierwszej kolejności dzięki **wzmocnieniu władzy wykonawczej** i jednocześnie **podporządkowaniu jej królowi**. Monarcha zamierzał dokonać zmian **za przyzwoleniem Rosji**. W interesie carycy Katarzyny nie leżało jednak wspieranie zamysłów, które prowadziły do wzmocnienia gospodarczego i politycznego Rzeczypospolitej i mogły spowodować jej uniezależnienie się od Rosji. Rosyjska orientacja Stanisława Augusta rozmijała się z nastrojami polskiego społeczeństwa, w którym wojna wschodnia wzbudziła nadzieję na osłabienie rosyjskiej dominacji. Wieloletnie upokarzanie monarchy przez Stackelberga oraz nieustanne nadużycia wojsk rosyjskich przyniosły w tej sytuacji eksplozję nastrojów antyrosyjskich.

Na czele reformatorskiej części opozycji (Familii) znalazł się faktyczny przywódca Familii – **Ignacy Potocki**. Politycy należący do tej grupy byli zwolennikami **reform** i pozostawali pod wpływem idei oświeceniowych, podobnie jak

Stanisław August na portrecie autorstwa Giovanniego Battisty Lampiego, 1789–1790

◀ stronnictwa
reformatorskie

◀ stronnictwo
królewskie

◀ Familia (opozycja –
reformatorzy)

większość członków stronnictwa królewskiego. Odróżniała ich jednak od nich **nieufność wobec króla i Rosji**. Chcieli dokonać zmian we współpracy z Prusami. Do reformatorów należeli zarówno zdecydowani przeciwnicy króla, na przykład **Adam Kazimierz Czartoryski**, jak i zwolennicy szukania kompromisu oraz możliwości współpracy, na przykład **Stanisław Małachowski**. Z tym stronnictwem współpracowała związana z mieszczaństwem grupa radykalnych działaczy pod przewodnictwem księdza **Hugona Kołłątaja**. Domagała się ona głębokich i stanowczych reform także w zakresie zmiany archaicznych stosunków społecznych.

Hugo Kołłątaj na portrecie autorstwa Józefa Peszki, 1791 r.

Podczas Sejmu Wielkiego Kołłątaj skupił wokół siebie radykalnych polityków oraz publicystów wspierających piórem reformy – nazwano ich Kuźnicą Kołłątajowską. Obok króla, Ignacego Potockiego oraz księdza Scipione Piattolego należał do współautorów Konstytucji 3 maja. Po jej uchwaleniu był jednym z założycieli i nieformalnym przywódcą stronnictwa politycznego o nazwie Zgromadzenie Przyjaciół Konstytucji Rządowej. Brał także udział w przygotowaniach do insurekcji kościuszkowskiej. Po jej upadku więziony przez władze austriackie kontynuował działalność pisarską. Po uwolnieniu w 1802 r. został współorganizatorem Liceum Krzemienieckiego.

stronnictwo
hetmańskie
(opozycja –
konserwatyści)

► **Stronnictwo hetmańskie (staroszlacheckie)**, na którego czele stał Franciszek **Ksawery Branicki**, składało się z przeciwników wszelkich reform, które prowadziłyby do wzmocnienia władzy centralnej. Skupiało wrogów idei oświecenia, **zwolenników starego porządku społecznego** (zwłaszcza silnej, a osłabionej w 1776 r. władzy hetmańskiej), **złotej wolności szlacheckiej** oraz **liberum veto**.

reformy
Sejmu
Wielkiego

► Aby nie dopuścić do przymierza polsko-rosyjskiego, **Fryderyk Wilhelm II** z jednej strony ostrzegł sejm specjalną notą, że potraktuje to jako akt wrogi wobec Prus, a z drugiej – w tej nocy niezobowiązująco nadmienił o możliwości **sojuszu polsko-pruskiego**. Zwolennicy reform, niemający doświadczenia w polityce zagranicznej, dostrzegli w tym szansę na zdobycie przez Polskę silnego sprzymierzeńca przeciw Rosji. Utwierdzał ich w tym fakt, że Prusy wraz z Anglią znalazły się w sojuszu politycznym wrogiem Rosji i Austrii. **Sejm podjął uchwałę** o powołaniu **stutysięcznej armii**. Ograniczył też władzę króla w kwestiach skarbowo-wojskowych i przejął za nie odpowiedzialność. W styczniu 1789 r. sejm **zniósł Radę Nieustającą**, co oznaczało **odrzućcie rosyjskich gwarancji ustrojowych** z okresu sejmku rozbiorowego i podkreślało **całkowitą suwerenność Rzeczypospolitej**. Rada Nieustająca była symbolem zależności od Rosji. Stanowiła zarazem instytucję, przez którą król oddziaływał na sprawy państwowe. Jej zlikwidowanie powodowało, że **sejm przejmował w praktyce władzę wykonawczą**. Niechęć do Rosji i nadzieje związane z Prusami sprawiły, że Stanisław August, który przed nieszczerym poparciem Berlina daremnie ostrzegał sejmujących, stracił niewielką większość, jaką miał początkowo w sejmie. Liderem parlamentu stał się przywódca reformatorskiego skrzydła opozycji (Familii) – Ignacy Potocki.

Wobec braku środków finansowych podjęto wkrótce decyzję o obniżeniu liczebności planowanej armii do 65 tysięcy, w tym 50% miała stanowić szlachecka kawaleria narodowa. W marcu 1789 r. przegłosowano **reformę podatkową** wprowadzającą bezpośredni podatek dochodowy od szlachty (10%) i duchowieństwa (20%). Uchwalono także nowe podatki w miastach i przejęto na rzecz skarbu państwa dobra biskupstwa krakowskiego. W ten sposób uzyskano środki na organizację wojska.

Dukat koronny z 1789 r.

Złotówka koronna z 1791 r.

Własne **projekty reform** zgłosili mieszczaństwo z miast królewskich. W grudniu 1789 r. z **inicjatywy prezydenta Warszawy Jana Dekerta** i zakulisowych działań Kołłątaja reprezentanci 141 miast zorganizowali w stolicy tak zwaną **czarną procesję** (ubrali się na czarno) i przedstawili królowi petycję. Domagali się w niej między innymi dopuszczenia swoich reprezentantów do udziału w sejmach, objęcia mieszczańską zasadą nietykalności osobistej (*neminem captivabimus*) i prawa nabywania majątków ziemskich. Postulaty te zostały przez króla przyjęte z przychylnością. Antyrosyjskie nastawienie sejmu sprawiło, że najbogatszy w kraju magnat – Szczyński Potocki – wcześniej opuścił Warszawę. Obaj wraz z hetmanem Sewerynem Rzewuskim znaleźli się za granicą. Szukali tam sprzymierzeńców, którzy pomogliby im przeciwdziałać zachodzącym w Rzeczypospolitej zmianom. Z kolei konserwatyści ze stronnictwa hetmańskiego Franciszka Ksawerego Branickiego byli za słabi, by powstrzymać reformy. Z tego powodu opóźniali w miarę możliwości prace sejmu, wszczynając długotrwałe, jałowe debaty.

Dalej idące reformy stały się możliwe, gdy **monarcha poparł** w marcu 1790 r. **zawarcie sojuszu Rzeczypospolitej z Prusami**. Fryderyk Wilhelm II, który początkowo tylko łudził Polaków przymierzem, wskutek zbiegu okoliczności zdecydował się w końcu je zawrzeć. Stanisław August nadal nie ufał Prusom, ale uważał, że jego miejsce jest przy narodzie (rzucił hasło: król z narodem), nawet jeśli naród ten błędzi. Państwo pruskie zobowiązało się udzielić pomocy dyplomatycznej i wojskowej w wypadku interwencji rosyjskiej. Fryderyk Wilhelm II w zamian oczekiwał przekazania przez Rzeczpospolitą państwu pruskiemu Gdańska, Torunia i kilku powiatów Wielkopolski. Temu jednak sprzeciwił się we wrześniu 1790 r. sejm, który podjął uchwałę o niepodzielności kraju.

Od lata 1790 r. można mówić o ścisłej współpracy reformatorów kierowanych przez Ignacego Potockiego z obozem królewskim. W ten sposób powstało w sejmie stronnictwo patriotyczne w dzisiejszym znaczeniu tego terminu.

Ponieważ upłynęły już 2 lata obrad sejmu, zdecydował on o tym, że zostaną przeprowadzone na sejmikach wybory, ale nowi posłowie nie zastąpią starych, lecz do nich dołączą. Wśród nowo obranych przedstawicieli narodu szlacheckie-

go ponad 60% okazało się stronnikami króla. Miało to poważne znaczenie dla dalszego przebiegu wydarzeń politycznych. **Stanisław August odzyskał w sejmie większość**, stracił ją natomiast Ignacy Potocki. Pomysły ustrojowe Potockiego, aby bardziej ograniczyć władzę monarchy, nie znalazły poparcia w sejmie. W związku z tym Potocki zwrócił się do króla z poufną prośbą o napisanie nowej konstytucji. Stanisław August przygotował projekt w ciągu kilku tygodni i na początku 1791 r. stał się on przedmiotem tajnych dyskusji i korekt. Obok **króla** oraz **Ignacego Potockiego** brali w tym udział **Hugo Kołłątaj** oraz sekretarz monarchy – ksiądz **Scipione Piattoli**. Ważne było wsparcie marszałka **Stanisława Małachowskiego**, cieszącego się w sejmie szerokim poparciem. Jednak nie wiadomo, czy uczestniczył on w ustalaniu ostatecznej wersji **Ustawy Rządowej**.

W marcu 1791 r. sejm uchwalił **ustawę o sejmikach**. **Pozbawiała** ona **szlachtę nieposiadającą ziemi, czyli nieposesjonatów, praw politycznych** i odbierała instrukcjom sejmikowym charakter wiążący dla posłów.

W kwietniu 1791 r. przyjęto **ustawę o miastach królewskich** realizującą część postulatów mieszczan zgłoszonych podczas czarnej procesji. Stała się ona później częścią Konstytucji 3 maja. Na mocy ustawy mieszczenie (ale tylko z miast królewskich) posiadający nieruchomości miejskie otrzymali daleko idące prawa. Uzyskali **nietykalność osobistą, prawo nabywania dóbr ziemskich, dostęp do niższych urzędów i stanowisk w wojsku**. Ustalono też, że corocznie nobilitowanych będzie wielu zasłużonych mieszczan. Ponadto szlachcicom przestała grozić utrata praw szlacheckich za zajmowanie się handlem i rzemiosłem.

Niestety **sytuacja międzynarodowa Rzeczypospolitej** stawiała się na początku 1791 r. **coraz bardziej niekorzystna**. Austria zawarła w poprzednim roku traktat z Prusami i zdecydowała o wycofaniu się z wojny z Turcją. Zapobiegło to wojnie prusko-austriackiej. Rosja zawarła pokój ze Szwecją (sierpień 1790 r.) i odnosiła zwycięstwa nad wojskami tureckimi. Także Wielka Brytania wycofała się z planów wojny w obronie Turcji w sojuszu z Prusami. Nie potrzebowały już one teraz Rzeczypospolitej w roli sojusznika. Mimo niesprzyjających okoliczności zewnętrznych, zwolennicy reform ustroju politycznego i społeczno-gospodarczego Rzeczypospolitej postanowili je jednak przeprowadzić.

Konstytucja 3 maja

Decyzja o przyjęciu konstytucji została podjęta przez środowiska reformatorskie w tajemnicy przed opozycją. Datę głosowania wyznaczono na **3 maja**. Wykorzystano fakt, że wielu posłów, w tym większość opozycyjnych, nie powróciło jeszcze po świętach wielkanocnych do Warszawy. Zapewniono natomiast obecność tych, którzy sprzyjali zmianom. Ostatecznie w obradach wzięło udział **niewiele ponad 1/3 posłów i senatorów**. Inicjatorzy uchwalenia konstytucji zagwarantowali sobie ponadto **poparcie** nie tylko stronników spośród **szlachty**, lecz także **mieszczan warszawskich**. Zadbali też o **obecność wojska**. W dniu obrad sejmowych, które odbywały się na Zamku Królewskim, przybyło kilkanaście tysięcy zwolenników konstytucji. Część z nich zajęła galerię dla publiczności, a pozostali tłoczyli się, wznosząc okrzyki poparcia na dziedzińcu zamkowym i wokół niego. Za zgodą króla gwardia królewska wyszła z koszar i ulokowała się wokół Zamku.

W patriotycznej atmosferze, po kilkugodzinnych obradach, dokonano zaprzysiężenia konstytucji – **Ustawy Rządowej z dnia 3 maja 1791 r.** Decydująca była postawa króla, który jako pierwszy złożył na nią przysięgę. Jedynie 27 posłów i 1 senator w dniu następnym próbowało protestować przeciwko Ustawie Rządowej. Sposób jej przyjęcia miał charakter zamachu stanu. Natomiast w lutym 1792 r. ponad 90% sejmików zaakceptowało konstytucję. Był to wymowny sposób jej zalegalizowania („referendum trzeciomajowe”).

◀ Konstytucja 3 maja

Kazimierz Wojniakowski, *Uchwalenie Konstytucji 3 maja 1791 r.*, pocz. XIX w.

Konstytucja 3 maja zmieniała gruntownie ustrój państwa. Rzeczpospolita stała się **monarchią konstytucyjną**. Wprowadzono monteskiuszowski **trójpodział władzy**. Konstytucja **wzmacniała władzę wykonawczą i sądowniczą**, ale zachowywała **wiodącą rolę sejmu**.

◀ reformy ustroju
społeczno-
politycznego

Dwuizbowy parlament był wybierany na dwuletnią kadencję. **Zniesiono liberum veto**, a decyzje miały być podejmowane większością głosów. **Nieposesjonaci utracili prawo udziału w wyborach**. Zakazano **konfederacji i rokoszów**.

◀ zniesienie
liberum veto

Zniesiono wolną elekcję. Formalnie po śmierci Stanisława Augusta mieli go objąć **sascy Wettynowie**. Jednak elektor Fryderyk August nie miał syna i było oczywiste, że mieć go już nie będzie, infantką polską ogłoszono jego córkę Marię Augustę Nepomucenę. Dynastię miał rozpocząć jej przyszły mąż.

Władzę wykonawczą powierzono **Straży Praw**, w skład której wchodził **król** jako przewodniczący oraz **prymas i ministrowie**. Akty prawne wydawane przez króla wymagały podpisu, czyli **kontrasygnaty** odpowiedniego **ministra odpowiedzialnego przed sejmem**. Straży Praw podlegały wspólne dla Korony i Litwy komisje (**kolegialne ministerstwa**): **edukacji narodowej, wojska, skarbu i policji** (tym pojęciem określano wówczas sprawy wewnętrzne i administrację). Komisja Policji sprawowała też kontrolę nad miastami królewskimi. Nadzorowa-

ła ponadto lokalne **komisje porządkowe cywilno-wojskowe**, które miały charakter organów **samorządowych** i były wybierane przez sejmiki.

Sądy miały być **całkowicie niezależne** od władzy ustawodawczej i wykonawczej. Pozostały odrębne dla szlachty, mieszczaństwa oraz chłopów z dóbr królewskich.

Religia katolicka miała status **religii panującej**. Zagwarantowano **wolność i tolerancję religijną**, ale odejście od katolicyzmu pozostawało przestępstwem.

Zniesiono odrębność **instytucji ustrojowych Wielkiego Księstwa Litewskiego**, wprowadzając **wspólne**: rząd w postaci Straży Praw, skarb i wojsko. Znalazło to odbicie w uchwalonym wkrótce (październik 1791 r.) *Zaręczeniu wzajemnym Obojga Narodów*. Nawiązując do unii lubelskiej z 1569 r., podkreślono w nim, że Korona i Wielkie Księstwo Litewskie stanowią „jedną, wspólną a nierozdzieloną Rzeczpospolitą”, dla której ustanowiono „jedną, powszechną, a nieoddzielną ustawę rządową”. Oznaczało to, że Konstytucja 3 maja uczyniła z Rzeczypospolitej państwo jednolite pod względem ustrojowo-prawnym.

rozszerzenie praw
mieszczan

► Częścią ustawy zasadniczej stało się prawo o miastach królewskich. Postanowiono, że **mieszczanie** będą reprezentowani w izbie poselskiej przez wybieranych przez siebie **pełnomocników**. Mieli oni posiadać „**głos stanowiący**” w **sprawach miast** oraz **kwestii handlu** podczas obrad Komisji Policji (podlegała jej administracja) i Komisji Skarbu.

sytuacja chłopów

► Sytuacja **chłopów** nie ulegała większej zmianie. Konstytucja stwierdzała, że znajdują się „pod opieką prawa i rządu krajowego”, ale poddaństwo i pańszczyzna nadal obowiązywały. W dobrach szlacheckich, o ile nie doszło do pisemnej umowy między chłopem i dziedzicem (umowy takie miały podlegać wspomnianej opiece prawa i rządu), chłopci w dalszym ciągu byli sądzeni wyłącznie przez swoich panów.

Strona tytułowa Ustawy Rządowej z 3 maja 1791 r.

wzmocnienie
Rzeczypospolitej

► suwanych od początku XVIII w. **Wzmacniała państwo**, stwarzając tym samym nadzieję na odbudowę jego suwerenności i pomyślny rozwój. Odegrała doniosłą rolę w kształtowaniu się **nowoczesnego pojmowania wspólnoty narodowej i patriotyzmu**. Pojęcie narodu, odnoszące się dotąd do szlachty, rozciągnięto

Przywódcy stronnictwa hetmańskiego opuścili po uchwaleniu Konstytucji kraj i pozostawali **na emigracji**. **Przemiany ustrojowe** w Rzeczypospolitej, jakie wprowadzała Konstytucja 3 maja, **zostały wrogo przyjęte** zarówno przez **Rosję**, jak i przez **Prusy**. Fryderyk Wilhelm II zdawał sobie sprawę z tego, że zreformowana, silna Rzeczpospolita w przyszłości upomni się o prowincje utracone w I rozbiórce. Dlatego gotów był, gdyby zaprosiła go do tego Rosja, wspomóc ją w zniesieniu zmian wprowadzonych przez Sejm Wielki.

Konstytucja 3 maja dokonywała daleko idących zmian w systemie ustrojowym i społecznym kraju, a w intencji jej twórców miała być pierwszym krokiem do kolejnych istotnych reform. Zrealizowała znaczną część postulatów reformatorskich wy-

na wszystkich mieszkańców Rzeczypospolitej bez względu na przynależność stanową. Za wcześnie jeszcze było, żeby to nowe stanowisko znalazło odbicie w rzeczywistym wprowadzeniu do wspólnoty obywatelskiej warstw najniższych, jednak zmiana sposobu ich traktowania została wyraźnie zaakcentowana.

Przeprowadzenie reformy państwa pokazało, że osoby odpowiedzialne za Rzeczpospolitą są w stanie przełamać niemoc, która wydawała się dotąd trwale obezwładniać system społeczno-ustrojowy kraju. Było to wielkie osiągnięcie ówczesnych **elit politycznych**. Znaczące zmiany nastąpiły także w mentalności dużej **części mas szlacheckich**. Konstytucja stała się ważnym elementem dziedzictwa I Rzeczypospolitej i polskiej świadomości narodowej w okresie zaborów, a także wzorcem postaw obywatelskich.

	Konstytucja Stanów Zjednoczonych z września 1787 r. i Karta Praw z 1791 r.	Konstytucja Rzeczypospolitej z 3 maja 1791 r. i ustawy okółokonstytucyjne	Konstytucja Francji z września 1791 r. (z preambułą – Deklaracją praw człowieka i obywatela z 1789 r.)
korzenie ideologiczne	idee oświecenia, m.in. zasada suwerenności ludu (narodu) i trójpodziału władz		
charakter	rewolucyjny	staropolski republikanizm	rewolucyjny
głowa państwa	prezydent – wybierany pośrednio (elektorzy) na 4-letnią kadencję	dziedziczny król	dziedziczny król
ustrój	republika federacyjna na czele z prezydentem	monarchia konstytucyjna	monarchia konstytucyjna
	trójpodział władz, z wyraźnym ich odseparowaniem i równowagą	trójpodział władz z przewagą ustawodawczej	trójpodział władz z przewagą ustawodawczej
	federalny uprawnienia stanów: polityka wewnętrzna, ordynacja wyborcza do zgromadzeń stanowych, własny skarb, administracja, policja	ewolucja w kierunku państwa unitarnego (jednolitego)* zacieśnienie unii – wspólne Komisje: Edukacji Narodowej, Wojska, Skarbu i Policji	unitarny (jednolity)
władza ustawodawcza	Dwuizbowy Kongres (Izba Reprezentantów, Senat) uchylenie weta prezydenckiego większością 2/3	dwuizbowy Sejm (Izba Poselska, Senat) i veto odraczające Senat	jednoizbowe Zgromadzenie Prawodawcze (Legislatywa) deputowani (745) wybierani w wyborach pośrednich, dwustopniowych
izba niższa	reprezentanci wybierani według ordynacji stanowych proporcjonalnie do liczby ludności (65 w 1789 r.)	posłowie (204) wybierani przez szlachtę posesjonatów	
izba wyższa senat	senatorowie po 2 ze stanu (26 w 1789 r.)	senatorowie (132): ministrowie, wojewodowie, kasztelanowie, biskupi	

kompetencje niższej izby	– ustawodawstwo federalne – uchwalanie ustaw podatkowych; podatki federalne – sprawy handlu zagranicznego i nakładania ceł – kwestie skarbowe, monetarne – sprawy polityki zagranicznej i sił zbrojnych – sprawy naturalizacji i imigracji – inicjowanie <i>impeachmentu</i> (usunięcia prezydenta ze stanowiska)	– uchwalanie ustaw, m.in. dotyczących podatków – polityka zagraniczna (ratyfikacja umów międzypaństwowych, sprawy wojny i pokoju) – kontrolowanie organów władzy wykonawczej, m.in. zatwierdzanie i odwoływanie ministrów	– uchwalanie budżetu i podatków – decydowanie o wielkości sił zbrojnych – decydowanie o wojnie lub pokoju – na wniosek króla decydowanie o podpisaniu traktatów międzynarodowych – kontrolowanie urzędników – wyłączne prawo inicjatywy ustawodawczej
kompetencje wyższej izby	– większością 2/3 wyrażanie zgody na zawarcie traktatu międzynarodowego – zatwierdzanie nominacji prezydenckich: ambasadorów, sędziów federalnych	– weto zawieszające uchwały izby poselskiej do następnej sesji sejmiku – brak inicjatywy ustawodawczej	
władza wykonawcza	prezydent i podsekretarze stanu	król na czele Straży Praw	król i rząd
prezydent/król	– szef rządu – mianuje ministrów/ podsekretarzy stanu (odpowiedzialni przed nim), ambasadorów i sędziów federalnych – prowadzi politykę zagraniczną – zwierzchnik sił zbrojnych – prawo weta zawieszającego wobec ustaw (odrzucone może być większością 2/3) – prawo łaski	– przewodniczy Straży Praw (rządowi) – mianuje ministrów – akty prawne wymagają kontrasygnaty odpowiedniego ministra Straży Praw (odpowiedzialnego politycznie przed sejmem) – prowadzi politykę zagraniczną – zwierzchnik sił zbrojnych podczas wojny – inicjatywa ustawodawcza – prawo łaski	– mianuje ministrów – akty prawne wymagają kontrasygnaty odpowiedniego ministra (odpowiedzialnego politycznie przed Zgromadzeniem Prawodawczym) – mianuje ambasadorów – zwierzchnik sił zbrojnych – prawo weta zawieszającego – prawo łaski
władza sądownicza	– Federalny Sąd Najwyższy: sędziowie dożywotnio mianowani przez prezydenta (z czasem orzekanie zgodności ustaw z konstytucją) – federalne sądy okręgowe i apelacyjne	– trybunały (sądy najwyższe apelacyjne) – oddzielne sądy dla szlachty (posesjonatów), mieszczan, chłopów	– Trybunał Kasacyjny – sądy powszechne, dwuinstancyjne karne i cywilne (zniesiono sądownictwo stanowe i królewskie)

prawa cywilne, naturalne	ludność biała	szlachta i mieszczenie (<i>neminem captivabimus</i> od 1792 r. rozciągnięte na ludność żydowską)	wszyscy ludzie wolni i równi wobec prawa
	Karta Praw: wolność sumienia, wolność słowa, druku, prasy, zgromadzeń, nienaruszalność własności prywatnej, posiadania broni	„bezpieczeństwo osobiste”, „wolność osobista”, „własność gruntowa”, (ustawa o Straży Praw): „wolność mówienia, pisanie, drukowania”	Deklaracja praw człowieka i obywatela: gwarancja: „wolności, własności, bezpieczeństwa”
pozbawieni praw cywilnych i obywatelskich	Indianie, niewolna ludność czarna	chłopi poddani – stanowiący większość ludności wiejskiej** (wolność otrzymali nowo przybyli osadnicy)	z czasem – faktycznie przeciwnicy rewolucji
prawa polityczne/wyborcze	cenzus majątkowy: najzamożniejsi biali obywatele; mężczyźni	cenzus majątkowy połączony ze stanowym: szlachta posesjonaci, mieszczenie – właściciele ziemscy; mężczyźni	cenzus majątkowy: niższy w wyborach pierwszego szczebla; wysoki dla elektorów wybierających deputowanych; mężczyźni
religia	równość wszystkich wyznań	katolicyzm religią panującą (narodową), kara za porzucenie katolicyzmu, tolerancja religijna	religia prywatną sprawą obywatela; w praktyce Kościół państwowy i z czasem ograniczenie swobody kultu
była konsekwencją	wywalczonej niepodległości i powstania państwa – Stanów Zjednoczonych Ameryki; ustanawiała nowy republikański porządek ustrojowy	działalności reformatorskiej Sejmu Wielkiego i porozumienia króla z reformatorską częścią opozycji; dokonywała głębokiej reformy dotychczasowego ustroju	wydarzeń o charakterze rewolucyjnym; obalała system władzy absolutystycznej

* Zaręczenie wzajemne Obojga Narodów

** Wolnymi w XVIII w. byli nieliczni chłopi, m.in. gburzy w Wielkopolsce i Prusach Królewskich, osadnictwo olenderskie, bamberskie.

Ćwiczenie

Sporządź w zeszycie podobną tabelę prezentującą brytyjski system ustrojowy (pozbawiony konstytucji). Poszukaj dodatkowych informacji w literaturze popularnonaukowej. Porównaj system brytyjski z systemem ustanowionym w Rzeczypospolitej przez Konstytucję 3 maja.

Ignacy Potocki – przywódca obozu reform

Ignacy Potocki (1750–1809) wywodził się z jednej z najpotężniejszych rodzin magnackich w XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej. Był wychowankiem Collegium Nobillum. Przez kilka lat kształcił się i podróżował za granicą.

Ignacy Potocki na portrecie wykonanym prawdopodobnie w 1787 r. – na rok przed początkiem Sejmu Wielkiego, obraz autorstwa Mateusza Tokarskiego

Dziedziniec pałacu Potockich w Radzynie Podlaskiej, gdzie urodził się Ignacy Potocki oraz herb Potockich – Pilawa

W latach 70. Potocki przygotował plany reformy szkolnictwa (głównie szczebla średniego) i został członkiem Komisji Edukacji Narodowej. Ponadto przewodniczył Towarzystwu do Ksiąg Elementarnych. Był wielkim mistrzem wolnomularskiej Łoży Narodowej Wielkiego Wschodu Polski. Do 1784 r. wchodził w skład Rady Nieustającej.

Karta tytułowa wydanej drukiem przemowy Ignacego Potockiego z okresu organizowania szkolnictwa średniego w ramach Komisji Edukacji Narodowej, 1774 r.

Stojący na czele obozu reform Potocki doprowadził do jego pojednania z królem Stanisławem Augustem w okresie Sejmu Wielkiego. Gdy Stanisław August opracował projekt Konstytucji 3 maja, Ignacy Potocki i Hugo Kołłątaj w trakcie tajnych dyskusji i korekt, wnieśli największy obok króla wkład w wypracowanie ostatecznego kształtu konstytucji. Czwartym współautorem był Włoch Scipione Piattoli. W 1791 r. Potocki objął funkcję ministra policji.

Jan Matejko, Konstytucja 3 Maja 1791 r., obraz z XIX w.

Artysta zaprezentował na obrazie twórców Konstytucji 3 maja witanych entuzjastycznie przez mieszkańców Warszawy. Ignacy Potocki przedstawiony przez Matejkę został umieszczony w centrum obrazu, pomiędzy Hugonem Kołłątajem a Adamem Kazimierzem Czartoryskim.

Sekretarz królewski, współtwórca Konstytucji 3 maja Scipione Piattoli na portrecie autorstwa Marcello Bacciarellego

Piattoli (1749–1809) to Włoch pochodzący z Florencji. W młodości należał do zakonu pijarów. Był prywatnym sekretarzem króla i wolnomularzem. Pośredniczył twórczo między monarchą a Ignacym Potockim podczas tajnych prac nad Konstytucją. Dla Potockiego przygotowywał dokumenty sejmowe oraz pomagał mu w opracowywaniu przemówień i projektów ustaw. Już na emigracji, w Dreźnie w 1794 r. był nauczycielem córki Potockiego Krystyny.

Potocki sprzeciwiał się decyzji króla o przyłączeniu się do konfederacji targowickiej (1792 r.). Po przegranej wojnie w obronie Konstytucji 3 maja znalazł się na emigracji. W czasie insurekcji kościuszkowskiej był członkiem rządu powstańczego. Po jej klęsce został uwięziony przez Rosjan. Następnie osiadł w Klementowicach, w pobliżu Puław – wówczas w zaborze austriackim. Po przyłączeniu tych ziem do Księstwa Warszawskiego w 1809 r. wrócił do służby publicznej. Zmarł w Wiedniu podczas misji dyplomatycznej.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób sytuacja międzynarodowa wpływała na przebieg obrad Sejmu Wielkiego i uchwalenie Konstytucji 3 maja.
2. Scharakteryzuj siły, które dążyły do reform oraz obóz konserwatywny.
- 3. Wymień najważniejsze postanowienia Sejmu reformującego państwo podjęte przed uchwaleniem Konstytucji. W jakim kierunku zmierzały rozpoczęte przekształcenia ustrojowe? W jakim stopniu dokonywano zmian w życiu społecznym?
4. Wytlumacz, kiedy i dlaczego stało się możliwe uchwalenie Konstytucji 3 maja.
5. Omów postanowienia Konstytucji 3 maja i scharakteryzuj ustrój, jaki ona ustanawiała.
6. Oceń znaczenie Konstytucji 3 maja dla społeczeństwa Rzeczypospolitej oraz polskiej tradycji narodowej.
7. Wskaż podobieństwa i różnice między amerykańskim, polskim i francuskim porządkiem konstytucyjnym.
- 8. Zastanów się, w jaki sposób okoliczności, tradycje ustrojowe i realia społeczne kolonii brytyjskich w Ameryce (następnie Stanów Zjednoczonych), Rzeczypospolitej i Francji wpłynęły na kształt systemów ustrojowych tych państw w końcu XVIII w. Przygotuj referat na ten temat.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 160 ▶ **Korzystna sytuacja międzynarodowa** oraz zgoda Katarzyny II na zwołanie **skonfederowanego sejm**u w 1788 r. umożliwiły **rozpoczęcie reform**.
- s. 160 ▶ **Sejm Wielki** zebrał się w październiku **1788 r.** i obradował do maja **1792 r.**
- s. 161 ▶ W Sejmie funkcjonowały dwa stronnictwa reformatorskie (**królewskie** i **Familia**) oraz przeciwne reformom stronnictwo **hetmańskie**.
- s. 162 ▶ Do najważniejszych reform przeprowadzonych przez Sejm należało **powiększenie armii**, reforma **podatkowa** i ustawa **o miastach królewskich**.
- s. 164 ▶ Poparcie uzyskane przez Stanisława Augusta podczas wyborów posłów przez sejmiki w 1790 r. oraz **kompromis między stronnikami Familii** (Ignacy Potocki) a **monarchą** pozwoliły opracować i uchwalić **3 maja 1791 r.** Ustawę Rządową – **Konstytucję**.
- s. 165 ▶ Zgodnie z **Konstytucją 3 maja** Rzeczpospolita stała się **dziedziczną monarchią konstytucyjną**, z ustrojem opartym na trójpodziale władz. **Wzmocniono władzę wykonawczą** (Straż Praw pod przewodnictwem króla), ale **sejm** zachowywał **pełną kontrolę nad jej funkcjonowaniem** oraz uprawnienia przysługujące **władzy ustawodawczej**.
- s. 165 ◀ Konstytucja 3 maja **znosiła** wolną elekcję, *liberum veto*, zakazywała konfederacji i rokoszów, odbierała nieposesjonatom prawo głosowania na sejmikach.

Konstytucja nadała szerokie **prawa mieszczanom z miast królewskich**, natomiast **sytuację chłopów poprawiła w niewielkim stopniu**. ◀ s. 166

Reforma ustroju społeczno-politycznego będąca rezultatem działań Sejmu Wielkiego i uchwalenie Konstytucji 3 maja oznaczały **wzmocnienie Rzeczypospolitej** (władzy, wojska) i dawały nadzieję na zachowanie suwerenności. ◀ s. 166

6. Upadek państwowości Rzeczypospolitej

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz przyczyny, przebieg i następstwa wojny w obronie Konstytucji 3 maja;
- dowiesz się, jak przebiegała i jakie znaczenie miała insurekcja kościuszkowska, oraz ocenisz postać Tadeusza Kościuszki;
- prześledzisz, jak mocarstwa ościennie dokonały ostatecznego podziału Rzeczypospolitej w wyniku II i III rozbioru;
- poznasz zewnętrzne i wewnętrzne przyczyny upadku Rzeczypospolitej.

Interwencja rosyjska i II rozbiór Polski

W marcu 1792 r. zmarł cesarz Leopold II odnoszący się przychylnie do Konstytucji 3 maja. Liczył on na wzmocnienie Rzeczypospolitej, która pomogłaby stworzyć przeciwwagę dla rosnącej potęgi Rosji. Po jego śmierci sytuacja się zmieniła. Nowy cesarz Franciszek II akceptował plan rozbioru Rzeczypospolitej przez Rosję i Prusy. W zamian pruski król miał się nie sprzeciwiać włączeniu do monarchii habsburskiej Bawarii. Co więcej, armia pruska miała wziąć udział w wojnie prowadzonej od kwietnia 1792 r. przez Austrię z rewolucyjną Francją.

Rosja po zwycięstwie nad Turcją i zawarciu w styczniu 1792 r. pokoju mogła przystąpić do realizacji planów interwencji w Rzeczypospolitej. Za pretekst posłużyły działania przywódców **stronnictwa hetmańskiego**. Na wezwanie Katarzyny II przybyli oni do Petersburga i zawiązali tam **27 kwietnia 1792 r. konfederację**. Konfederacja zgodnie z podyktowanymi jej nad Newą zadaniami, wezwała Katarzynę II – jako gwarantkę ustroju Rzeczypospolitej – do udzielenia pomocy wojskowej. Powstanie konfederacji zostało ogłoszone z fałszywą datą (14 maja) i miejscem (**Targowica**) jej zawarcia. Przeszła do historii jako **konfederacja targowicka**. Na jej czele stali: **Szczęsny Potocki** (jako marszałek) oraz hetmani **Franciszek Ksawery Branicki** i **Seweryn Rzewuski**. Celem konfederatów było **obalenie ustroju ustanowionego przez Konstytucję 3 maja**.

konfederacja
targowicka

Źródło historyczne

Akt konfederacji targowickiej, 27 kwietnia 1792 r.

My senatorowie, ministrowie Rzeczypospolitej, urzędnicy kor.[onni], tudzież urzędnicy, dygnitarze i rycerstwo kor.[onne], widząc, że już dla nas nie masz Rzeczypospolitej, iż sejm dzisiejszy, [...] przywłaszczywszy sobie władzę prawodawczą na zawsze, [...] ją ze wzgardą praw uzurpując, połamiał prawa

kardynalne, zmiotł wszystkie wolności szlacheckie, a na dniu 3 maja r. 1791 w rewolucję i spiszek przemieniwszy się, nową formę rządu, za pomocą mieszczan, ułanów, żołnierzy, narzuconą sukcesję tronu postanowił, królowi od przysięgi, na *pacta conventa* wykonanej, uwolnić się dozwolił, władzę królów rozszerzył, Rzeczpospolitą w monarchię zamienił, szlachtę bez posesji od równości i wolności odepchnął, wolę narodu, w instrukcjach wojewódzkich daną, za nic poczytał, [...], wojsko narodowe do przysięgi na bronienie ustanowionej niewoli przymusił, [...], w wojnę szkodliwą przeciwko Rosji, sąsiadki naszej najlepszej, najdawniejszej z przyjaciół i sprzymierzeńców naszych, wplątać nas usiłował. [...] Nie przywykli do kajdan, które konstytucja 3-go maja na nas włożyła, a równie niewolę kładąc ze śmiercią – protestujemy się jak najuroczyściej przeciwko sukcesji tronu, konstytucją 3-go maja ustanowionej [...], na koniec przeciwko wszystkim prawom i ustawom na tym sejmie wypadłym, które by wolność Rzeczypospolitej obalały, [...] wiążemy się węzłem nierozzerwanym konfederacji wolnej przy wierze św. katolickiej rzymskiej, przy równości i dawności dla wszystkich szlachty, a nie dla osiadłej tylko, przy całości granic państw Rzeczypospolitej [...], przy rządzie republikańskim jak najwolniejszym, przy utrzymaniu wolności praw uniowych Wielkiego Księstwa Litewskiego do Korony, przy całości praw szlacheckich, przy zachowaniu potęgi narodowej [...], a przeciwko sukcesji tronu, przeciwko powiększeniu władzy królów, przeciwko oderwaniu najmniejszej części kraju [...], przeciwko konstytucji 3-go maja, w monarchię Rzeczpospolitą zamieniającej [...], przeciwko wszystkiemu cokolwiek sejm zrobił illegalnego [bezprawnego] [...]. A że Rzeczypospolita pobita i w rękach swych ciemnizyeliów moc całą mająca, własnymi z niewoli dźwignąć się nie może siłami, nic jej innego nie zostaje, tylko uciec się z ufnością do Wielkiej Katarzyny [...]. Żądania nasze są, aby Rzeczypospolita udzielna, samowładna, niepodległa, w granicach całą została.

C. Nanke, *Wypisy do nauki historii nowożytnej*, cz. 2: *Od pierwszego rozbioru Polski i wybuchu Rewolucji Francuskiej do czasów najnowszych*, Lwów-Warszawa 1927, s. 41–43.

Ćwiczenie

1. Wskaż zawarte w tekście źródłowym argumenty, które targowiczanie przedstawili dla uzasadnienia zawiązania konfederacji i odwołania się do rosyjskiej pomocy. Oceń słuszność tej argumentacji. Uzasadnij swoje zdanie.
2. Czy uważasz za zasadne zawarte w akcie konfederacji stwierdzenie, że sejm, ustanawiając Konstytucję 3 maja: *wolę narodu [...] za nic poczytał*? Jak uzasadniali tę tezę konfederaci? Jakie fakty jej przeczą?

Książę Józef Poniatowski jako dowódca korpusu wojsk koronnych w 1792 r. na obrazie Josefa Grassiego

Wojska rosyjskie podjęły działania w Rzeczypospolitej w **maju 1792 r.** Pretekstem do tego była prośba targowiczán o interwencję. Rozpoczęła się **wojna w obronie Konstytucji**. 97 tysięcy żołnierzy rosyjskich napotkało na opór 58-tysięcznej armii polsko-litewskiej. 18 czerwca **książę Józef Poniatowski** odniósł zwycięstwo **pod Zieleńcami**. Wygrana miała duże znaczenie raczej psychologiczne niż strategiczne, gdyż przekonała polskich żołnierzy, że są w sta-

wojna w obronie Konstytucji

zwycięstwo pod Zieleńcami

bitwa pod Dubienką ➤

nie pokonać Rosjan. Jednak już po bitwie stoczonej przez **Tadeusza Kościuszkę pod Dubienką** (18 lipca) **wojska polsko-litewskie musiały się wycofać** w kierunku Warszawy. Natomiast Rosjanie sforsowali linię Bugu. Stało się też jasne, że Prusy – mimo że formalnie wciąż pozostawały w sojuszu z Rzeczpospolitą – nie zamierzały jej wspomóc. Przeciwnie – przygotowywały się wraz z Rosją do kolejnego rozbioru.

Medale Virtuti Militari
z 1792 r.

Awers i rewers Orderu Virtuti Militari z 1792 r.

Medal Virtuti Militari (łac. za męstwo wojskowe) ustanowił król Stanisław August na wniosek księcia Józefa Poniatowskiego 22 czerwca 1792 r. Tym odznaczeniem uczczono zwycięstwo w bitwie pod Zieleńcami. Medale wręczono 15 bohaterom tej bitwy już 3 dni później. Udekorowano zarówno oficerów, jak i żołnierzy, co było ewenementem na skalę europejską. Medal miał wówczas dwie klasy: złotą – dla oficerów i srebrną – dla podoficerów oraz szeregowych żołnierzy. Kilka miesięcy później zmieniono formę odznaczenia z owalnego medalu na krzyż. Order Virtuti Militari był pierwszym polskim odznaczeniem za zasługi wojenne. Dziś jest najwyższym polskim odznaczeniem wojskowym.

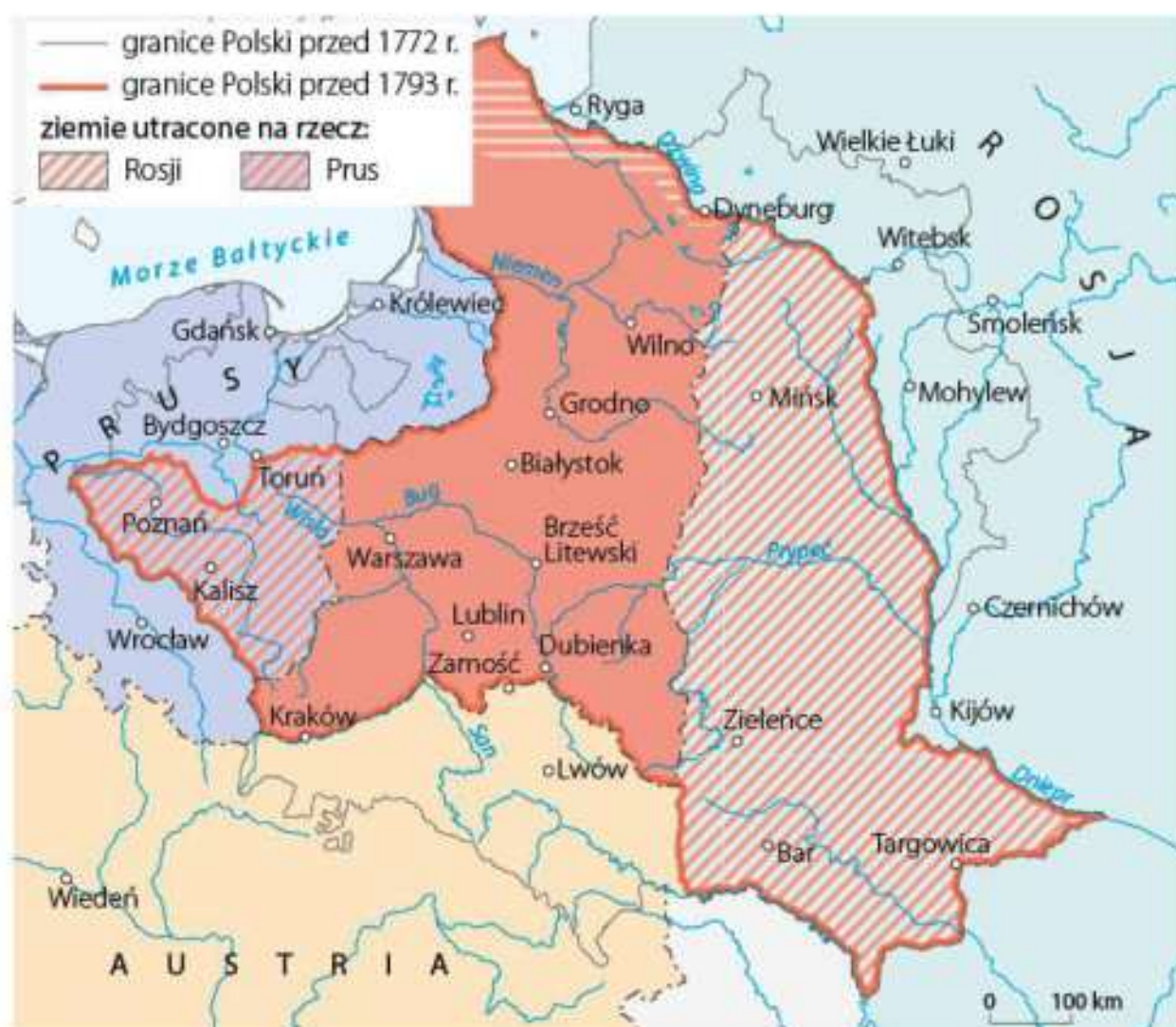

cofnięcie zmian
ustrojowych ➤

W najbliższym otoczeniu króla przeważały poglądy, że wojna jest już przegrana. Po odrzuceniu kompromisowych propozycji przez Katarzynę II **Stanisław August**, na ultymatywne żądanie carycy i pod groźbą rozbioru, **zdecydował się przystąpić do konfederacji targowickiej**. Liczył, że jako monarcha zdoła, wbrew woli targowiczian, uratować część dorobku Sejmu Wielkiego i Konstytucji 3 maja. Woli do dalszej walki zabrakło również wśród przywódców stronnictwa patriotycznego. Powołana na czas wojny Rada Wojenna, która w poszerzonym składzie zebrała się 23 lipca, opowiedziała się pod naciskiem Stanisława Augusta niewielką większością głosów za przystąpieniem króla do konfederacji. **Czołowi działacze Sejmu Wielkiego**, na czele z Ignacym Potockim i Hugonem Kołłątajem, oraz oficerowie, w tym Tadeusz Kościuszko, **udali się na emigrację**.

emigracja
stronników
reform ➤

Przystąpienie króla do konfederacji targowickiej nie uratowało Rzeczypospolitej przed kolejnym rozbiorem. Władcy **Rosji i Prus** porozumieli się i w **styczniu 1793 r.** podpisali **konwencję rozbiorową**. Natomiast Austria nie wzięła udziału w II rozbiórze ze względu na zaangażowanie w wojnę z Francją. Do **Rosji** zostały przyłączone duże połacie Białorusi i Wołynia, Podole od Zbrucza na wschód (tu powstała granica rosyjsko-austriacka) oraz prawobrzeżna Ukraina, a więc cały obszar na wschód od linii Zbrucz – Pińsk – Druja (leżąca nad Dźwiną, ok. 50 km na wschód od Dyneburga). Było to w sumie 250 tysięcy km² z 3 milionami mieszkańców. **Prusy** zajęły Wielkopolskę, Kujawy, zachodnią część Mazowsza oraz Gdańsk i Toruń – obszar 58 tysięcy km², będący kolebką państwowości polskiej. Zamieszkiwało go 1,1 miliona ludności, w ogromnej większości etnicznie polskiej. W wyniku II rozbioru obszar **Rzeczypospolitej** zmniejszył się do **215 tysięcy km²**, a ludność – do **4 milionów**.

II rozbiór Rzeczypospolitej w 1793 r.

Ćwiczenie

Wymień ziemie, jakie utraciła Rzeczpospolita w wyniku II rozbioru.

W sierpniu **1793 r.** zwołany do **Grodna** sejm, otoczony przez korpusy wojskowe rosyjskie oraz pruskie, **zatwierdził** pod groźbą poszerzenia zaborów **traktat rozbiorowy** z Rosją. W przypadku traktatu z Prusami za wyrażenie zgody uznano milczenie posłów podczas 12-godzinnych obrad. Zawarty dodatkowo **traktat przymierza z Rosją** pozbawiał Rzeczpospolitą resztek suwerenności, do-

wodzenie wojskiem polskim oraz polityka zagraniczna należały do Imperium. Przywrócono **Radę Nieustającą**. Sejm grodzieński był ostatnim – jak się okazało – sejmem I Rzeczypospolitej.

Insurekcja kościuszkowska i III rozbiór Rzeczypospolitej

Komitet
Emigracyjny

Przebywający w Saksonii przywódcy Sejmu Wielkiego Ignacy Potocki i Hugo Kołłątaj **zawiązali** w Lipsku **Komitet Emigracyjny**. Na wieść o kolejnym rozbiórze Rzeczypospolitej podjęli przygotowania do powstania w kraju. **Liczyli na pomoc Francji**, ale **radyzacja rewolucji** po przejęciu władzy w lecie 1793 r. przez jakobinów uniemożliwiła współpracę.

wyznaczenie
Tadeusza
Kościuszki
na naczelnika
powstania

Rosyjski generał Josif Igelström (czytaj: igelstrom), w którego rękach od początku 1794 r. spoczywała faktyczna władza cywilna i wojskowa w Rzeczypospolitej, rządził twardo i bezwzględnie. Brutalne rekwizycje i nadużycia wojsk rosyjskich powodowały wzrost niezadowolenia w społeczeństwie. Antyrosyjskie nastroje sprawiły, że sprzysiężenie powstańcze szybko się rozrastało, obejmując cały kraj. Na przywódcę planowanego powstania wyznaczono **Tadeusza Kościuskę**. Przygotowania prowadzono zarówno na terenie kraju, jak i poza jego granicami.

Rzeczpospolita nadal posiadała **armię**, jednak jej liczebność **miała zostać** – na mocy decyzji Rady Nieustającej z lutego 1794 r. – **zredukowana niemal o połowę**. Próba przeprowadzenia redukcji w wielkopolskiej brygadzie kawalerii stała się bezpośrednią przyczyną wybuchu powstania. Jej dowódca – brygadier **Antoni Madaliński**, będący członkiem sprzysiężenia, odmówił wykonania rozkazu. 13 marca 1794 r. opuścił ze swoim oddziałem Ostrołękę i skierował się w stronę Krakowa, by odciągnąć stacjonujące wokół niego rosyjskie wojsko. Zmusiło to **Tadeusza Kościuskę do przyspieszenia powstania**, mimo iż było ono słabo przygotowane. Jako **Najwyższy Naczelnik Siły Zbrojnej Narodowej** obdarzony władzą dyktatorską ogłosił uroczystie **24 marca 1794 r.** na Rynku Głównym w Krakowie **akt powstania**.

wybuch insurekcji
kościuszkowskiej

Franciszek Smuglewicz,
*Przysięga Kościuszki na
rynku krakowskim 24 marca
1794, koniec XVIII w.*

Początek przysięgi brzmiał następująco: „Ja, Tadeusz Kościuszko, przysięgam w obliczu Boga całemu Narodowi Polskiemu, iż powierzonej mi władzy na niczyj prywatny ucisk nie użyję, lecz jedynie dla obrony granic, odzyskania samowładności Narodu i ugruntowania powszechnej wolności używać będę”.

Do pierwszej bitwy z wojskami rosyjskimi doszło **4 kwietnia 1794 r. pod Ra-**
cławicami. Armia polska, której dużą część stanowili **kosynierzy**, czyli chłop
uzbrojeni jedynie w kosy, rozbiła wojska rosyjskie.

◀ bitwa pod
Racławicami
◀ kosynierzy

Bitwa pod Racławicami – atak kosynierów
na artylerię rosyjską na rysunku Aleksandra
Orłowskiego z końca XVIII w.

Kosynierzy na obrazie Michała Stachowicza
z początku XIX w.

Zdobycie baterii armat przez kosynierów stało się symbolem udziału chłopów w walce o niepodległość. Chłop pańszczyźniany Wojciech Bartos, który zdobył rosyjskie działo i zgasił czapką zapalony lont, został mianowany oficerem i otrzymał nazwisko Głowacki. Został też zwolniony z poddaństwa i otrzymał na własność użytkowaną przez siebie ziemię. W 2. połowie XIX w. upowszechnianie wśród ludności chłopskiej wiedzy o uczestnictwie chłopów-kosynierów w bitwie racławickiej przyczyniło się do rozwoju świadomości narodowej wśród tej warstwy społecznej.

Źródło historyczne

Fragmenty odezw Tadeusza Kościuszki jako Naczelnika powstania 1794 r.

do żołnierzy:

[...] Zdrada nam broń wytrąciła z ręki, niech cnota znowu tę broń podniesie, a wnet spadnie to ohydne jarzmo, w którym jęczymy. [...]

do szlachty:

[...] Wspomagajcież mnie całą siłą waszą i spieszcie się pod chorągwie Ojczyzny. [...] Kto nie jest z nami, jest przeciw nam. Kto się nie wiąże z tymi, którzy przysięgli krew swoją wylać dla Ojczyzny, ten albo co przeciw niej zamyśla, albo jest obojętny, a i to jest zbrodnią w Obywatelu. [...]

do kobiet:

[...] Ozdobo rodzaju ludzkiego! Plci piękna! [...] Bracia, synowie, mężowie wasi bić się idą, [...] róbcie szarpie i bandaże dla wojska. Ofiara ta rąk pięknych ulży cierpieniom i męstwo sama zachęci.

A. Zahorski, *Naczelnik w sukmanie*, Kraków 1990, s. 26.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, w jaki sposób Tadeusz Kościuszko mobilizował mieszkańców Rzeczypospolitej do udziału w insurekcji.

Tadeusz Kościuszko – bohater walki „za naszą i waszą wolność” ▼

Tadeusz Kościuszko jako Naczelnik powstania na portrecie autorstwa Kazimierza Wojniakowskiego z początku XIX w.

Tadeusz Kościuszko uczęszczał do szkoły pijarskiej, jednak w wieku 14 lat musiał przerwać naukę ze względu na trudności finansowe rodziny. W 1765 r. został przyjęty do założonej właśnie Szkoły Rycerskiej – należał do jej pierwszego rocznika. W latach 1769–1774 studiował we Francji inżynierię wojskową i wykorzystanie artylerii. W latach 1776–1783 brał udział w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych, realizując ideę walki „za naszą i waszą wolność” (zobacz rozdz. V.5.). W 1789 r. został powołany do polskiej armii w stopniu generała-majora. W wojnie 1792 r. w obronie Konstytucji 3 maja dowodził jedną z trzech dywizji armii koronnej.

W bitwach pod Zieleńcami i Dubienką potwierdził swój talent wojskowy, zyskał sławę i awans na generała-lejtnanta. W tym samym roku otrzymał od Zgromadzenia Prawodawczego rewolucyjnej Francji tytuł Obywatela Francji w uznaniu dla jego walki o ideały wolności. Po przystąpieniu króla do Targowicy emigrował do Saksonii, gdzie uczestniczył w przygotowaniach do powstania, na którego czele stanął 24 marca 1794 r.

Kościuszko wyróżniał się przekonaniem, że w wojnie o niepodległość jest konieczny udział wszystkich warstw społecznych. Uważał, że warunkiem zwycięstwa jest wprowadzenie w życie ideałów wolnościowych i równościowych. Dlatego podczas insurekcji starał się o szerokie włączenie do walki chłopów, mieszczan i ludności żydowskiej, gwarantując im w przyszłym, wolnym państwie większe prawa. Po bitwie pod Racławicami Kościuszko przywdział symbolicznie chłopską sukmanę.

Tadeusz Kościuszko stał się w okresie zaborów symbolem dążeń niepodległościowych Polaków. Jego wizerunki (obok Tadeusza Rejtana i księcia Józefa Poniatowskiego) znajdowały się w wielu polskich domach. Odwoływano się do niego w popularnych pieśniach, na przykład: *Patrz, Kościuszko, na nas z nieba...* W powstałej w 1797 r. *Pieśni Legionów Polskich we Włoszech* (Mazurku Dąbrowskiego) – obecnym polskim hymnie narodowym – znalazły się słowa: „Dosyć tej niewoli, mamy racławickie kosy, Kościuszkę Bóg pozwoli”.

Zwycięstwo pod Racławicami miało duże znaczenie propagandowe, ale o wiele większe korzyści przyniosło **oprowadzenie w kwietniu Warszawy i Wilna**. Na czele powstania w **Warszawie** stanął zamożny szewc i radny miasta **Jan Kiliński**. Stacjonujący w Warszawie garnizon rosyjski (7500 żołnierzy) został rozbity i wyparty z miasta przez oddziały polskie (3500 żołnierzy), wspierane przez mieszkańców stolicy. Duże znaczenie dla powstania miało przejęcie przez powstańców znajdujących się w stolicy magazynów wojskowych i zakładów produkcyjnych. W **Wilnie** na czele zwycięskiego powstania stanął wychowanek Szkoły Rycerskiej – pułkownik (wkrótce generał) **Jakub Jasiński**. Wybuchły po-

nadto powstania regionalne o stosunkowo niewielkim zasięgu, ale wiążące siły przeciwnika. W insurekcji kościuszkowskiej wzięta udział także ludność żydowska, zorganizowana u schyłku powstania w lekkokonny pułk żydowski dowodzony przez **Berka Joselewicza**.

7 maja w obozie pod **Połańcem** Kościuszko wydał **uniwersał**, który miał skłonić **chłopów** do masowego udziału w powstaniu. Nadawał im **wolność osobistą** oraz gwarantował nieusuwalność z ziemi, jeżeli tylko będą wypełniali świadczenia na rzecz dworu. Zmniejszał również pańszczyznę, a w przypadku uczestników powstania ją zawieszał. Wyznaczeni urzędnicy mieli dbać o wprowadzenie uniwersału w życie i właściwe relacje pomiędzy chłopami a dworem.

◀ uniwersał połaniecki

Źródło historyczne

Uniwersał połaniecki Tadeusza Kościuszki, 7 maja 1794 r.

Zalecam przeto Komisjom Porządkowym Województw i Ziem w całym kraju, aby następujące urządzenie do wszystkich dziedziców, posesorów i miejsca ich zastępujących rządców wydały:

1-mo. Ogłosi ludowi, iż podług prawa zostaje pod opieką Rządu Krajowego.

2-do. Że osoba wszelkiego włościanina jest wolna i że mu wolno przenieść się, gdzie chce, [...] byleby długi winne oraz podatki krajowe opłacił.

3-tio. Że lud ma ulżenie w robociznach tak, iż ten, kto robił dni 5 lub 6 w tygodniu, ma mieć dwa opuszczone w tygodniu. Który robił dni [mniej] [...], ma mieć opuszczony dzień jeden. [...]

4-to. Zwierzchności miejscowe starać się będą, aby tych, którzy zostają w wojsku Rzeczypospolitej, gospodarstwo nie upadło i żeby ziemia [...] odłogiem nie leżała, do czego równie dwory, jako gromady przykładać się powinny. [...]

14-to. Duchowni obojga obrządków niniejsze urządzenie ogłaszać będą z ambon [...], ponadto Komisje Porządkowe [...] wyznaczą osoby, które objeżdżać będą gromady po wsiach i parafiach i onym też urządzenie głośno czytać z zachęceniem ich, aby wdzięczni tak wielkiego dobrodziejstwa, Rzeczypospolitej szczerą ochotą w jej obronie wypłacali się.

Historia w tekstach źródłowych. Wypisy, wybór i oprac. T. Maresz, K. Juszczak, Toruń 1994, t. 2, s. 112–113.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, jaki był cel wydania uniwersału połanieckiego.
2. Przedstaw główne postanowienia uniwersału.

Istotną rolę w trakcie insurekcji (m.in. w przygotowaniu powstania w Warszawie) odegrali radykalni działacze wywodzący się z kręgu Kołłątaja, nazywani przez przeciwników **polskimi jakobinami**. Żądali oni pełni praw politycznych dla mieszczan, uwolnienia z poddaństwa chłopów i zniesienia pańszczyzny oraz ograniczenia przywilejów Kościoła. Byli ponadto zwolennikami likwidacji monarchii. W Warszawie, po opanowaniu jej przez powstańców, do więzień trafili niektórzy **działacze konfederacji targowickiej** uznani za zdrajców ojczyzny. 9 maja jakobini polscy doprowadzili do **wyroku sądowego** skazującego na

śmierć kilku z nich. Zostali oni **publicznie powieszeni** na rynku Starego Miasta. Wśród straconych znaleźli się hetmani Piotr Ożarowski i Józef Zabięto, marszałek Rady Nieustającej Józef Ankiewicz i biskup inflancki Józef Kossakowski (jego brat Szymon, uczestniczący w wojnie 1792 r. jako dowódca jednego z korpusów rosyjskich, został powieszony 2 tygodnie wcześniej w Wilnie).

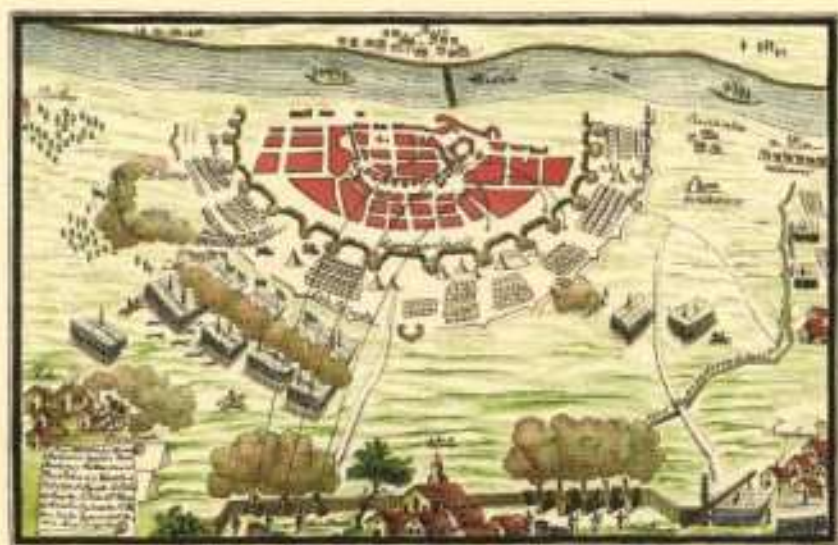
Sytuacja powstańców pogorszyła się, gdy do walki przystąpiły Prusy. 6 czerwca **pod Szczekocinami** doszło do bitwy, która zakończyła się **zwycięstwem sił rosyjsko-pruskich**. Po tej klęsce armia polska, spychana przez przeważające siły nieprzyjacielskie, wycofywała się w kierunku Warszawy. Wojska pruskie zajęły Kraków.

Tymczasem **w Warszawie** doszło 28 czerwca do **rozruchów** zorganizowanych przez polskich jakobinów. Tłum wyciągnął z więzień i powiesił – tym razem bez wyroku sądowego – kilku kolejnych więźniów oskarżonych o współpracę z wrogiem. Porządek zaprowadził dopiero po przybyciu do stolicy Kościuszko. Zlikwidował klub polskich jakobinów oraz osadził w więzieniu lub wcielił do wojska najaktywniejszych uczestników rozruchów.

Od końca lipca wojska rosyjsko-pruskie kilkakrotnie ponawiały **szturmy na Warszawę**, które kończyły się jednak niepowodzeniem. Była w tym zasługa nie tylko regularnej armii polskiej i milicji mieszczańskiej, lecz także zwykłych Warszawiaków. Zdolali oni pod kierunkiem Kościuszki przygotować na czas na przed-

polach stolicy system fortyfikacji ziemnych.

20 sierpnia wybuchło **powstanie w Wielkopolsce** skierowane przeciwko Prusom, co spowodowało, że **wojska pruskie wycofały się spod Warszawy**. W tej sytuacji **Rosjanie także odstąpili od oblężenia stolicy**. Aby wesprzeć powstanie wielkopolskie i zatrzymać siły pruskie, Kościuszko wystąpił do Wielkopolski korpus pod dowództwem **Jana Henryka Dąbrowskiego**, któremu udało się między innymi zająć Bydgoszcz.

PLAN OBLĘŻENIA WARSZAWY.
Rysunek M. Stachowicza.
(Planowa reprezentacja i oryginalne, rozpisane się w archiwum
w Warszawie i Górnym)

Plan oblężenia Warszawy przez wojska pruskie i rosyjskie,
rysunek Michała Stachowicza

Jednak na innych frontach powstańcy ponosili porażki. Już **11 sierpnia wojska rosyjskie zdobyły Wilno** i rozbiły armię litewską. Porozumienie zawarte w tym czasie między Rosją a Turcją pozwoliło Katarzynie II skierować przeciwko powstaniu dodatkowe siły. Próba niedopuszczenia do połączenia się korpusów wojsk rosyjskich zakończyła się **klęską wojsk polskich 10 października pod Maciejowicami**. **Kościuszko** został ranny i **dostał się do niewoli**.

Porażka i utrata wodza wpłynęły na upadek morale wśród powstańców. **Nowy naczelnik Tomasz Wawrzecki** nie potrafił zorganizować skutecznej obrony

Warszawy. 4 listopada połączone siły rosyjskie pod dowództwem **Aleksandra Suworowa** szturmem **zdołyły Pragę**, dokonując **rzezi mieszkańców**. 7 listopada **Warszawa skapitulowała**. Wojska powstańcze opuściły wówczas stolicę i ponad tydzień później się poddały.

◀ rzeź Pragi

Symboliczne wieszanie portretów zdrajców na rynku warszawskim 29 września 1794 r., obraz Jana Piotra Norblina

29 września Sąd Najwyższy Kryminalny skazał zaocznie ośmiu targowiczów, których nie udało się schwytać, na śmierć przez powieszenie, utratę urzędów, wieczną infamię (pozbawienie czci i praw obywatelskich) i konfiskatę majątków. Dotyczyło to m.in.: marszałka konfederacji Szczęsnego Potockiego oraz hetmanów Franciszka Ksawerego Branickiego i Seweryna Rzewuskiego. Wyroki wykonano w sposób symboliczny, wieszając przedstawiające ich obrazy.

O radykalizacji nastrojów, nie tylko w Warszawie, może świadczyć tekst popularnej wówczas przyśpiewki: „A my krakowiacy, nosim guz u pasa. Powiesim sobie króla i prymasa”. Z kolei nagła i niewyjaśniona śmierć Michała Poniatowskiego została skomentowana przez ulicę wierszykiem: „Księżę prymas zwąchał linę. Wolał proszek niż drabinę”.

Kolejny **traktat rozbiorowy**, podpisany przez Rosję, Austrię i Prusy **24 października 1795 r. zakończył istnienie Rzeczypospolitej**. **Rosja** zajęła ziemie na wschód od Bugu i Niemna, między innymi z **Wilnem** i **Grodnem** – 120 tysięcy km². **Austrii** przypadła ta część Małopolski, której nie zajęła w I rozbiórce oraz część Podlasia i Mazowsza – 47 tysięcy km². W jej władaniu znalazły się **Kraków** i **Lublin**. Natomiast **Prusy** opanowały część Mazowsza (z **Warszawą**) i najbardziej na zachód wysuniętych ziem litewskich – 55 tysięcy km². W wyniku trzech rozbiorów **Rosja** zagarnęła większość ziem wchodzących w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, razem z terenami przyłączonymi do Królestwa Polskiego w wyniku unii lubelskiej. **Prusy** i **Austria** zajęły ziemie, które tworzyły państwo polskie od początku jego istnienia.

◀ III rozbiór Polski

Trzeci rozbiór Rzeczypospolitej w 1795 r.

W listopadzie 1795 r. **Stanisław August** został zmuszony przez Katarzynę II do **zrzeczenia się tronu (abdykacji)**. W 1797 r. władcy trzech mocarstw rozbiorowych zawarli konwencję, w której zobowiązali się wzajemnie, że nigdy nie będą używać nazwy Królestwo Polskie i tym samym nie będą podejmować działań zmierzających do jego odbudowania.

Stosunek elit politycznych i kulturalnych ów-

czesnej Europy do rozbiorów Rzeczypospolitej był zróżnicowany. Nie brakowało polityków i ludzi kultury, którzy pozytywnie przyjęli upadek tego państwa. Takimi osobami byli między innymi filozofowie Wolter i Immanuel Kant, którzy uważali ustrój Rzeczypospolitej szlacheckiej za anachroniczny. Pozytywnie o konfederacji targowickiej i o I rozbiorze wyraził się w liście do Katarzyny II papież Pius VI, który później potępił również insurekcję kościuszkowską.

Upadek Rzeczypospolitej wpłynął na zmianę układu politycznego w całej Europie, w tym na **wzrost znaczenia mocarstw rozbiorowych**: Rosji, Prus i Austrii. Ich sojusz decydował w następnym stuleciu przede wszystkim o porządku politycznym w Europie Środkowo-Wschodniej. Dla Rosji rozbiory oznaczały przesunięcie granic na zachód i tym samym większą możliwość wpływu na losy kontynentu europejskiego. Prusom udział w rozbiorach umożliwił terytorialne połączenie dwóch części składowych ich monarchii – Brandenburgii i Prus Wschodnich – oraz powiększenie państwa o najbardziej zaludnione i najlepiej zagospodarowane ziemie Rzeczypospolitej wraz z ważnymi ośrodkami miejskimi: Gdańskiem, Warszawą i Poznaniem.

Opinie historyków

na temat przyczyn upadku Rzeczypospolitej

Urszula Augustyniak:

Odpowiedź na pytanie: czy mamy do czynienia z regresem, czy też po prostu Europa przyspieszyła w takim tempie, że ani Polska, ani (porównywalna co do losów) Turcja nie były w stanie jej dogonić, jest połowiczna. Z jednej strony występował tu

regres, z drugiej – niechęć do przejścia wzorów zachodnich stałej armii i regularnie zasilanego podatkami skarbu wynikała nie tylko z oporu przed uciskiem fiskalnym, lecz także ze świadomości, że za postęp trzeba by zapłacić rezygnacją z demokratycznych standardów życia publicznego, uznawanych za wartość najwyższą.

O definitywnym rozejściu się dróg rozwoju Rzeczypospolitej i jej sąsiadów zdecydowała w czasach Wettinów kumulacja obu tych tendencji, pogłębiający się rozryw między absolutystycznymi projektami reform dworskich a republikańskimi nastrojami szlachty. W sferze realiów – nasilające się przez stulecia konsekwencje braku technicznych środków opanowania przestrzeni ogromnego terytorium (dróg, transportu) oraz zapewnienia sprawnej komunikacji w skali całego państwa, której w ustroju mieszanym nie można było wymusić siłą, a która była niezbędnym warunkiem unifikacji politycznej, kulturowej i społecznej; stworzenia nowoczesnego państwa i narodu.

Modernizację rozpoczęto dopiero w ostatnim trzydziestoleciu istnienia, w sytuacji bezpośredniego zagrożenia ze strony Rosji i Prus. Było to efektem nie tylko działań „postronnych potencji”, które celowo podtrzymywały państwo polsko-litewskie w stanie anarchii. Zbyt późno mit o wyjątkowej roli w Europie Sarmatów (narodu wybranego) i Rzeczypospolitej (przedmurza chrześcijaństwa) zastąpiło dążenie do stworzenia państwa normalnego: suwerennego, zasobnego, gwarantującego poszanowanie podstawowych praw (do godnego życia, własności i wolności sumienia) wszystkim bez wyjątku mieszkańcom.

U. Augustyniak, *Historia Polski 1572–1795*, Warszawa 2008, s. 909–910.

Stanisław Grodzki:

W badaniach nad przyczynami upadku I Rzeczypospolitej zarysowały się już od końca XVIII wieku dwie wielkie koncepcje. W skrajnych ich postaciach można je scharakteryzować następująco:

- a) koncepcja własnej winy, zwana też pesymistyczną, z czasem, od drugiej połowy XIX wieku wiązana z tzw. szkołą historyczną krakowską;
- b) koncepcja agresji z zewnątrz, zwana też optymistyczną, wiązana z warszawskim nurtem pozytywistycznym.

W pierwszej koncepcji podkreślano ogólne tło katastrofy: upadek oświaty i moralności publicznej, charakteryzujący się prywatą i sprzedajnością, które wespół z brakiem rządu i słabością ustroju – wykształcającego nie znane gdzie indziej, a skrajnie szkodliwe instytucje: wolną elekcję, *liberum veto*, konfederacje organizowane przeciw własnej władzy centralnej – musiały doprowadzić do upadku państwa. [...]

Druga koncepcja zarysowała się bezpośrednio po rozbiorach, kiedy nadszedł czas na pierwsze refleksje. Już Hugo Kollataj, nie negując wad ustroju polskiego, podkreślał, iż jednak zostały one przezwyciężone (*O ustanowieniu i upadku Konstytucji polskiej 3 Maja*). Odpowiedzialność za upadek państwa ponosić miała garść zdrajców, ale przede wszystkim – agresja zewnętrzna.

[...] powoli rysowała się synteza obu poglądów. Nie negowała ona twierdzeń, iż ustrój Rzeczypospolitej epoki oligarchii magnackiej, w otoczeniu coraz bardziej agresywnych państw o ustrojach absolutystycznych, wpływał na to, że państwo

było niemal całkiem bezbronne. Bliska jednak była także poglądom [Tadeusza] Korzona [polskiego historyka przełomu XIX i XX w.]: „wady ustrojowe spowodowały pierwszy rozbiór, ale następne dwa były wynikiem brutalnej agresji”. [...] Dziś utrzymuje się pogląd, iż ustrój, nazywany ówczesnie „republikańskim”, zmierzający drogą reform ku monarchii konstytucyjnej, a pozostający w otoczeniu agresywnych państw o ustrojach absolutystycznych, był przez owe państwa śmiertelnie zagrożony. Wiadomą jest już także rzeczą, iż kryzys, w jakim znalazła się Rzeczpospolita od połowy XVII wieku, z najwyższym wysiłkiem wydobywszy się ze zniszczeń II wojny północnej (1655–1660), miał swoje długotrwałe konsekwencje gospodarcze, społeczne, polityczne i moralne. Dalsze wojny zewnętrzne i wewnętrzne kryzys ten jedynie pogłębiły. Jednocześnie szybki rozwój państw ościennych zwiększał dystans pomiędzy słabnącą Rzeczpospolitą a owymi rosnącymi w siłę państwami. Przełamanie kryzysu, reformy w drugiej połowie XVIII wieku przyszły za późno. Przyczyn upadku Rzeczypospolitej dopatruje się obecna historiografia w splocie kilku zjawisk: kryzysu gospodarczego i wad ustrojowych – obie przyczyny usuwane już były w drugiej połowie XVIII wieku własnymi siłami – oraz ataku z zewnątrz, tym groźniejszego, im realniejsza stawała się reforma Rzeczypospolitej.

S. Grodziski, *Polska w czasach przełomu (1764–1815)*, Kraków 2001, s. 184–186.

Ćwiczenie

1. Jakie kategorie przyczyn upadku Rzeczypospolitej eksponują w swoich analizach Urszula Augustyniak i Stanisław Grodziski? Jakie różnice dostrzegasz między cytowanymi tekstami?
2. Na podstawie powyższych opinii oraz informacji zawartych w podręczniku wyjaśnij, dlaczego podjęte w 2. połowie XVIII w. działania na rzecz modernizacji Rzeczypospolitej (w tym Konstytucja 3 maja) nie zdołały uratować państwa przed upadkiem.
3. Zastanów się, jakie znaczenie dla kolejnych pokoleń Polaków mógł mieć spór o to, które przyczyny – zewnętrzne czy wewnętrzne – miały decydujący wpływ na utratę niepodległości. W jaki sposób odpowiedź na to pytanie mogła wpływać na postawy polityczne.
4. Które z przyczyn upadku Rzeczypospolitej były decydujące według twojej opinii? Czy zaprzepaszczone jakieś szanse ocalenia niepodległości? Uzasadnij swoje zdanie.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego doszło do zawiązania konfederacji targowickiej. Kim byli jej przywódcy?
2. Dlaczego wojna w obronie Konstytucji 3 maja zakończyła się po dwóch miesiącach? Oceń postawę króla i zastanów się, czy dalsza walka miała sens. Uzasadnij swoje zdanie.

3. Na podstawie informacji zawartych w tym rozdziale oraz w rozdziałach dotyczących historii powszechnej dokonaj zestawienia najważniejszych wydarzeń w Rzeczypospolitej i w Europie w latach 1792–1795. Jakie czynniki międzynarodowe najsilniej oddziaływały na położenie Rzeczypospolitej? Uzasadnij swoją opinię.
4. Oceń szanse insurekcji kościuszkowskiej na zwycięstwo i odbudowę suwerennej Rzeczypospolitej. Uzasadnij swoje zdanie.
5. Sporządź w zeszycie tabelę zawierającą informację na temat tego, jakie obszary i które miasta znalazły się pod panowaniem poszczególnych państw zaborczych w wyniku wszystkich trzech rozbiorów.
6. Jakie dziedzictwo określające polską świadomość narodową po upadku Rzeczypospolitej pozostawiły po sobie ostatnie lata jej istnienia? Które wydarzenia i postaci budziły największe emocje?
7. Oceń rolę Tadeusza Kościuszki w walce o zachowanie niepodległości Polski oraz jako bohatera walki „za naszą i waszą wolność”.

PODSUMOWANIE LEKCJI

Zawiązanie **konfederacji targowickiej** (wiosną 1792 r.) przez przeciwników Konstytucji 3 maja nastąpiło na rosyjskie wezwanie w Petersburgu i przebiegało pod ścisłym rosyjskim nadzorem. Konfederacja posłużyła **Katarzynie II** za pretekst do **interwencji wojskowej w Rzeczypospolitej**.

◀ s. 174

Na pamiątkę zwycięstwa polskiego **pod Zieleńcami**, podczas **wojny w obronie Konstytucji 3 maja**, ustanowiono Order Virtuti Militari.

◀ s. 175

Decyzja Stanisława Augusta, zaakceptowana przez Radę Wojenną, o przystąpieniu do konfederacji targowickiej zakończyła wojnę polsko-rosyjską i oznaczała **cofnięcie zmian ustrojowych wprowadzonych przez Sejm Wielki**.

◀ s. 176

Rezultatem przegranej wojny był **II rozbiór** (1793 r.), w wyniku którego Rzeczpospolita stała się małym państwem (215 tysięcy km² i 4 mln ludności), pozbawionym suwerenności i niezdolnym gospodarczo do samodzielnej egzystencji.

◀ s. 177

Działania podjęte przez przebywających **na emigracji stronników reform** i niezadowolone panujące w kraju wśród części społeczeństwa doprowadziły do **wybuchu insurekcji kościuszkowskiej**. Bezpośrednim powodem był rozkaz o redukcji wojsk i zaplanowany przez spiskowców bunt brygady Madalińskiego.

◀ s. 178

Naczelnikiem powstania został **Tadeusz Kościuszko**.

◀ s. 178

Najważniejsze etapy insurekcji to: **przysięga Tadeusza Kościuszki** na krakowskim Rynku (24 marca 1794 r.), bitwa pod **Raławicami**, uniwersał **połaniecki**, zwycięskie powstania w **Warszawie** (Jan Kiliński) i **Wilnie** (Jakub Jasiński), klęska pod **Szczekocinami**, skuteczna **obrona Warszawy**, powstanie w **Wielkopolsce**, **utrata Wilna**, klęska pod **Maciejowicami** (Kościuszko w niewoli), rzeź **Pragi**, **kapitulacja Warszawy**, opuszczenie stolicy przez **wojska** i ich **kapitulacja** (16 listopada).

◀ s. 178

◀ -183

Konsekwencją klęski powstania był **III rozbiór** (1795 r.) i **likwidacja Rzeczypospolitej przez zaborców**: Rosję, Austrię i Prusy. Ostatni władca Rzeczypospolitej **Stanisław August** został **zmuszony do abdykacji**.

◀ s. 183

◀ -184

VI. Rzeczpospolita w XVIII w.

- W 1697 r. władcą Rzeczypospolitej został książę elektor **Saksonii** z dynastii Wettinów, który przyjął imię **Augusta II**. Dalo to początek unii personalnej polsko-saskiej. ◀ s. 104
- Saksonia w sojuszu z Rosją** rozpoczęła w 1700 r. wojnę ze Szwecją (**wielka wojna północna**). Celem Augusta II było przede wszystkim zdobycie Inflant. ◀ s. 106
- Rzeczpospolita nie przystąpiła początkowo do wojny. Uczyniła to w 1704 r. po zawarciu z Rosją **traktatu narewskiego**. ◀ s. 106
- Wojska szwedzkie zajęły większość terytorium Rzeczypospolitej, a zawiązana w **Warszawie** **proszwedzka konfederacja** **zdetronizowała Augusta II** i obrała **królem Stanisława Leszczyńskiego**. ◀ s. 106
- August II odzyskał tron** dzięki uzyskaniu na to zgody Piotra I, gdy wojska szwedzkie zostały wyparte przez Rosjan po bitwie pod Połtawą (1709 r.). ◀ s. 108
- Trwający od 1715 r. konflikt między Augustem II a opozycją szlachecką (konfederatami tarnogrodzkimi) zakończył zawarte przy narzuconej przez Rosję mediacji porozumienie, które zatwierdził następnie **sejm niemy** (1717 r.). ◀ s. 111
- Za panowania Augusta II doszło do uformowania się dwóch stronnictw politycznych: **Familii** (Czartoryskich) i **stronnictwa republikańskiego Potockich**. ◀ s. 113
- Mimo zwycięstwa podczas **elekcji 1733 r.** Stanisława Leszczyńskiego **tron objął August III**. Był to wynik interwencji militarnej Rosji, której wojska wkroczyły do Rzeczypospolitej. ◀ s. 117
- Wojna o koronę polską** zakończyła się **kłeską zwolenników Leszczyńskiego** i jego abdykacją. Był to wyraźny przejaw niesuwerenności Rzeczypospolitej. ◀ s. 117
- Za panowania Augusta III **Familia** była stronnictwem prorosyjskim, **liczyła** przy tym **na możliwość przeprowadzenia reform** modernizujących ustrój Rzeczypospolitej. Przeciwnie zmianom **stronnictwo republikańskie Potockich** stawiało na Francję i Prusy. Obce mocarstwa nieustannie ingerowały w politykę wewnętrzną Rzeczypospolitej. ◀ s. 119
- W czasach Augusta III **postępował paraliż instytucji państwowych**. ◀ s. 120
- Rzeczpospolita nie angażowała się w międzynarodowe konflikty zbrojne** (wojnę o sukcesję austriacką, wojnę siedmioletnią). **Udział w nich Saksonii** **zakończył się klęską** i okupacją tego państwa przez wojska pruskie. ◀ s. 121
- Pod koniec rządów Augusta II i podczas panowania Augusta III następowało **ożywienie gospodarcze** w Rzeczypospolitej. ◀ s. 122
- Od lat 40. XVIII w. rozpoczął się w Rzeczypospolitej rozwój myśli i kultury **oświeceniowej**. ◀ s. 123
- Programy reformy ustroju Rzeczypospolitej** zaproponowali m.in.: **Stanisław Leszczyński**, **Stanisław Poniatowski** (ojciec przyszłego króla) i **Stanisław Konarski**, którego dzieło *O skutecznym rad sposobie* najsilniej oddziaływało w późniejszym czasie. ◀ s. 124
-127
- W 1764 r. królem został obrany **Stanisław Poniatowski** związany z **Familią** i poparty **przez Katarzynę II**. Rosyjska interwencja wojskowa miała decydujące znaczenie dla jego elekcji. ◀ s. 130

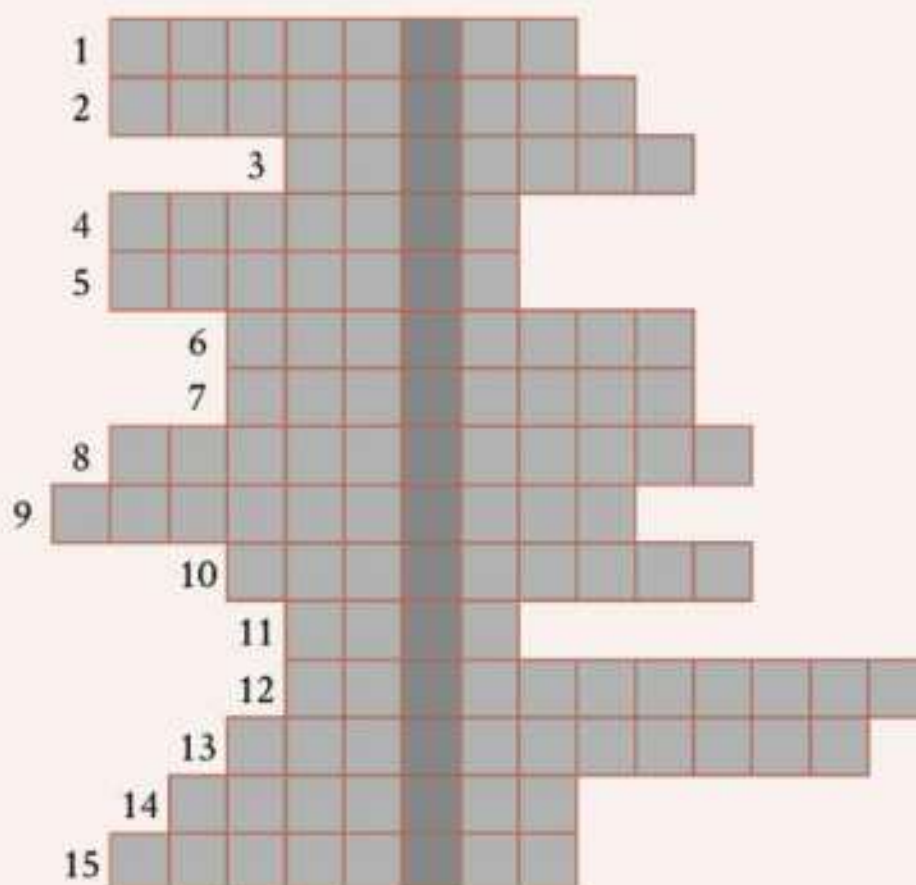
W początkach swojego panowania Stanisław August przeprowadził szereg reform , które oddziaływały korzystnie przede wszystkim na sferę finansów i gospodarki .	s. 130
Po 1766 r. rozgorzał spór o kwestię równouprawnienia innowierców , czego domagały się Rosja i Prusy.	s. 132
Konfederacja barska (1768–1772) została zawiązana w proteście przeciwko przyznaniu praw dysyidentom na sejmie w 1767 r., ingerowaniu Rosji w sprawy Rzeczypospolitej oraz reformom wprowadzonym przez Stanisława Augusta i Familę.	s. 133
Zagwarantowanie praw kardynalnych przez Rosję, Prusy i Austrię oznaczało oficjalne ograniczenie suwerenności Rzeczypospolitej .	s. 133
W latach 1776–1788 funkcjonowały w Rzeczypospolitej tzw. rządy królewsko-ambadorskie oznaczające ograniczenie suwerenności państwa. Ważną rolę odgrywała Rada Nieustająca , której istnienie król starał się wykorzystać do zarządzania państwem.	s. 138
Epoka stanisławowska to czas, gdy idee oświeceniowe w bardzo dużym stopniu kształtowały polską kulturę.	s. 143
Najważniejszymi głosami w publicystyce politycznej epoki stanisławowskiej były dzieła autorstwa Stanisława Staszica i Hugona Kollataja .	s. 145 –147
Szkoła Rycerska (istniała od 1765 do 1794 r.) wychowywała w duchu patriotycznym i obywatelskim . Przygotowywała przede wszystkim do służby wojskowej, ale także cywilnej dla państwa.	s. 147
Komisja Edukacji Narodowej (od 1773 r.) dokonała reformy szkolnictwa poprzez przekształcenie jego struktury (podporządkowanie niższych szczebli dwóm Szkołom Głównym) oraz wprowadzenie nowych programów nauczania i podręczników .	s. 148 –149
Ważną rolę w propagowaniu myśli oświeceniowej odegrały czasopisma – zwłaszcza „ Monitor ”, „ Zabawy Przyjemne i Pożyteczne ” i „ Pamiętnik Historyczno-Polityczny ”.	s. 152
Do wybitnych pisarzy epoki oświecenia należeli m.in.: Adam Naruszewicz, Ignacy Kra-sicki, Julian Ursyn Niemcewicz i Franciszek Zabłocki .	s. 152 –153
Teatr Narodowy (od 1765 r.) w Warszawie wystawił m.in. <i>Powrót posła Juliana Ursyna Niemcewicza</i> oraz sztukę <i>Cud mniemany, czyli Krakowiacy i Górale</i> Wojciecha Bogu-sławskiego .	s. 153
Styl stanisławowski w sztukach plastycznych był odmianą klasycyzmu . Najpełniej dał o sobie znać w architekturze i sztuce dekoratorskiej.	s. 154
Najwybitniejsi artyści, którzy tworzyli w okresie stanisławowskim, to architekci Domeni-co Merlini, Johann Christian Kamsetzer i Simon Gottlieb Zug , rzeźbiarze André Le Brun oraz malarze Jean-Pierre Norblin, Marcello Bacciarelli i Canaletto .	s. 154
Korzystna sytuacja międzynarodowa oraz zgoda Katarzyny II na zwołanie skonfedero-wanego sejmu w 1788 r. umożliwiły rozpoczęcie reform w Rzeczypospolitej.	s. 160
Sejm Wielki zebrał się w październiku 1788 r. i obradował do maja 1792 r.	s. 160
W Sejmie funkcjonowały dwa stronnictwa reformatorskie: królewskie i Familia oraz przeciwne reformom stronnictwo hetmańskie .	s. 161

Do najważniejszych reform Sejmu przed uchwaleniem Konstytucji 3 maja należało powiększenie armii , reforma podatkowa i ustawa o miastach królewskich .	s. 162 –164
Kompromis między Familiją a monarchją pozwolił uchwalić 3 maja 1791 r. Ustawę Rządową – Konstytucję .	s. 165
Zgodnie z Konstytucją 3 maja Rzeczpospolita stała się dziedziczną monarchją konstytucyjną , z ustrojem opartym na trójpodziale władz. Wzmocniono władzę wykonawczą (Straż Praw pod przewodnictwem króla), ale sejm zachowywał pełną kontrolę nad jej funkcjonowaniem oraz uprawnienia przysługujące władzy ustawodawczej .	s. 165
Konstytucja 3 maja znosiła wolną elekcję, <i>liberum veto</i> , zakazywała konfederacji i rokoszów, odbierała nieposesjonatom prawo głosowania na sejmikach.	s. 165
Konstytucja nadała szerokie prawa mieszczanom z miast królewskich , natomiast sytuację chłopów poprawiła w niewielkim stopniu .	s. 166
Zawiązanie konfederacji targowickiej (wiosną 1792 r.) przez przeciwników Konstytucji 3 maja nastąpiło na rosyjskie wezwanie w Petersburgu i przebiegało pod ścisłym rosyjskim nadzorem. Konfederacja posłużyła Katarzynie II za pretekst do interwencji wojskowej w Rzeczypospolitej .	s. 174
Wojna w obronie Konstytucji 3 maja zakończyła się polską kapitulacją, poprzedzającą nieuchronną klęskę, przystąpieniem króla do konfederacji targowickiej i cofnięciem reform wprowadzonych przez Sejm Wielki .	s. 175 s. 177
Rezultatem przegranej wojny stał się także II rozbiór Rzeczypospolitej (1793 r.) .	
Przygotowywane po II rozbiórze powstanie zostało przyśpieszone w związku z grożącą redukcją polskiego wojska. 24 marca 1794 r. Tadeusz Kościuszko jako Naczelnik insurekcji złożył przysięgę i ogłosił wybuch powstania.	s. 178
Insurekcja kościuszkowska trwała do listopada 1794 r. i mimo wielu sukcesów (bitwa pod Raclawicami , insurekcje w Warszawie i w Wilnie, antypruskie powstanie w Wielkopolsce) zakończyła się klęską.	s. 178 –183
III rozbiór (1795 r.) oznaczał koniec istnienia Rzeczypospolitej . Stanisław August został zmuszony do abdykacji.	s. 183 –184

SPRAWDŹ, CZY UMIESZ

1. Twórcy polskiego oświecenia

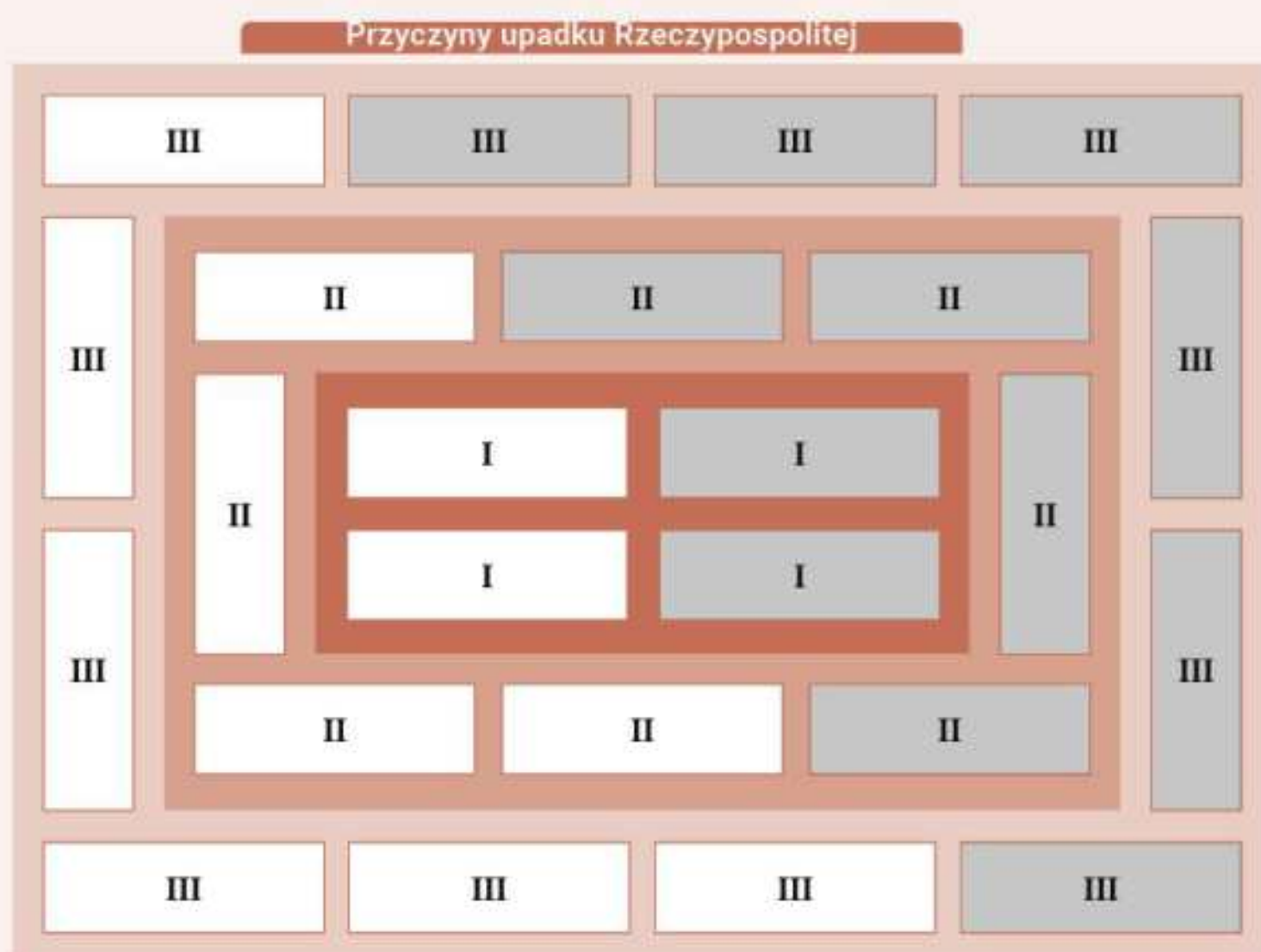
1.1. Przerysuj do zeszytu krzyżówkę. Rozwiąż ją i podaj hasło.

1. Założył Collegium Nobilium, dokonał reformy szkolnictwa pijarskiego, jest autorem czterotomowego dzieła *O skutecznym rad sposobie...* (1761–1763) – Stanisław...
2. Architekt i dekorator wnętrz pochodzący z Saksonii, główny obok Merliniego autor przebudowy Zamku Królewskiego w Warszawie w latach 1771–1784 – Jan Chrystian...
3. Zwolennik radykalnych reform, m.in. rozszerzenia praw mieszczan i chłopów, zniesienia *liberum veto* i wolnej elekcji; autor traktatów politycznych: *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego* (1787) i *Przestrogi dla Polski* (1790).
4. Architekt i dekorator wnętrz pochodzenia włoskiego, główny obok Kamsetzera autor przebudowy Zamku Królewskiego w Warszawie w latach 1771–1784 – Dominik...
5. Artysta pochodzenia francuskiego, autor dzieł o tematyce rodzajowej, utrwalił też na obrazach i rysunkach najważniejsze momenty insurekcji kościuszkowskiej.
6. Wychowanie patriotyczne i moralne społeczeństwa uczynił głównym przedmiotem swojej twórczości; autor m.in. poematu heroikomicznego *Monachomachia*, powieści *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki*, a także *Hymnu do miłości Ojczyzny*.
7. Wybitny XVIII-wieczny komediopisarz polski, autor komedii *Fircyk w zalotach* oraz *Sarmatyzm*.
8. Malarz pochodzenia włoskiego, autor m.in. licznych portretów króla Stanisława Augusta, w tym obrazu *Stanisław August w stroju koronacyjnym* z Gabinetu Marmurowego na Zamku Królewskim w Warszawie – Marcello...

9. Twórca pierwszej oryginalnej polskiej komedii politycznej *Powrót pośła*, wystawionej w styczniu 1791 r. w teatrze w Warszawie, propagującej program reform stronnictwa patriotycznego.
10. Przydomek włoskiego malarza Bernarda Bellotto, autora wielu realistycznych i szczegółowych przedstawień Warszawy.
11. Obok Monaldiego nadworny rzeźbiarz Stanisława Augusta, ozdabiał pałac Na Wyspie w Łazienkach Królewskich, był też twórcą m.in. posągu – alegorii *Sławy* w Sali Rycerskiej na Zamku Królewskim – André Le...
12. Dyrektor Teatru Narodowego, autor opery komicznej *Cud mniemany czyli Krakowiacy i Górale*.
13. Nadworny poeta Stanisława Augusta i czołowy propagator programu reform stronnictwa królewskiego, autor *Historii narodu polskiego* opartej na zasadach oświeceniowej krytyki historycznej.
14. Nadworny malarz Stanisława Augusta, m.in. główny dekorator wnętrz kompleksu budowli Łazienki Królewskie; jego ojciec pochodził z Saksonii – Jan Bogumił...
15. Radykalny działacz stronnictwa patriotycznego, autor traktatów politycznych z okresu Sejmu Wielkiego, m.in. *Do Stanisława Małachowskiego* [...] *Anonima listów kilka*, współautor Konstytucji 3 maja – Hugo...

2. Przyczyny upadku Rzeczypospolitej – poker kryterialny

1	Powstanie licznych, nowocześnie uzbrojonych i wyszkolonych armii Rosji, Austrii i Prus.	2	Oslabienie dawnych potęg europejskich – Szwecji i Turcji – stanowiących przeciwwagę dla Rosji, Austrii i Prus.	3	Likwidacja istniejącej dotąd w Europie Środkowo-Wschodniej równowagi sił korzystnej dla Rzeczypospolitej.	4	Zwycięskie wojny Rosji ze Szwecją i Turcją, które pozwoliły jej interweniować w Rzeczypospolitej w 1792 r. oraz nie dopuścić do zrealizowania reform (Konstytucji 3 maja) i umocnienia państwa.
5	Rozpad koalicji antyrosyjskiej (Wielka Brytania, Prusy, Szwecja, Turcja), do której w 1790 r. przed uchwaleniem Konstytucji 3 maja przystąpiła Rzeczpospolita, zawierając sojusz z Prusami.	6	Rewolucja we Francji i powstanie w 1792 r. koalicji antyfrancuskiej prowadzące do zbliżenia Rosji, Austrii i Prus oraz izolacji Rzeczypospolitej.	7	Decyzja Katarzyny II o III rozbiorze Rzeczypospolitej między Rosję, Prusy, i Austrię oraz aneksji ziem Rzeczypospolitej jako rekompensaty za wysiłek ponoszony przez nie w wojnie z rewolucyjną Francją.	8	Interwencje obcych państw w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej i pozostawanie wielu posłów i senatorów na usługach obcych dworów.
9	Próba wyzwolenia się spod wpływów Rosji (skonfederowany Sejm Wielki, sojusz z Prusami, Konstytucja 3 maja) i podjęcie reform wzmacniających państwo, które wywołały rosyjską interwencję (1792).	10	Kłęska pod Maciejowicami (10 października 1794 r.) i uwięzienie Kościuszki.	11	XVII-wieczne wojny: ze Szwecją, Rosją, Turcją (i Tatarami) oraz wojna domowa (powstanie Chmielnickiego), które doprowadziły do wyniszczenia gospodarczego i militarnego Rzeczypospolitej.	12	Wybuch i upadek insurekcji kościuszkowskiej w 1794 r.
13	Kryzys gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej i będące tego konsekwencją zacofanie gospodarcze kraju.	14	Upadek znaczenia gospodarczego i politycznego średniej szlachty, będącej podstawą ustroju i siły państwa.	15	Wzrost znaczenia magnaterii (latyfundi) i uzależnienie od niej szlachty.	16	Oslabienie władzy królewskiej i kryzys władzy centralnej w wyniku zrywania sejmów i stosowania <i>liberum veto</i> .

17	Brak jedności wśród szlachty, podwójne elekcje, wojny domowe, m.in. konfederacje barska, targowicka, szukanie w konfliktach wewnętrznych pomocy u państw ościennych.	18	Kryzys gospodarczy i finansowy państwa, uniemożliwiający wystawienie i utrzymanie licznej armii.	19	Niechęć szlachty i duchowieństwa do płacenia podatków.	20	Brak jedności wśród zwolenników reform, którzy nie potrafili aż do 1790 r. zjednoczyć się i pozyskać mas szlacheckich.
21	Poszukiwanie poparcia zewnętrznego przez Stanisława Augusta w celu obalenia Rady Nieustającej (19 I 1789).	22	Konfederacja barska (wojna domowa) i I rozbiór Rzeczypospolitej oraz silniejsze uzależnienie króla Stanisława Augusta (Rzeczypospolitej) od carycy Katarzyny II (Rosji).	23	Konfederacja targowicka, która posłużyła carycy Katarzynie II za pretekst do interwencji.	24	Abdykacja Stanisława Augusta.
25	Reformy polityczne i gospodarcze, które doprowadziły do centralizacji władzy w Rosji, Prusach i Austrii (absolutyzm oświecony) oraz powstania silnych gospodarczo i militarnie mocarstw.	26	Konflikt wewnętrzny między zwolennikami Stanisława Leszczyńskiego oraz Wettinów (Augusta II i Augusta III), który ułatwił ingerencję państw ościennych w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej.	27	Postępujące od czasów wielkiej wojny północnej uzależnienie Rzeczypospolitej od wpływów Rosji.	28	Zakończona klęską i przystąpieniem króla do konfederacji targowickiej wojna w obronie Konstytucji 3 maja.

2.1. Narysuj w zeszycie planszę oraz przepisz i wytnij karty z przyczynami upadku Rzeczypospolitej.

Zadanie wykorzystuje metodę pokera kryterialnego. Kierując się kryterium ważności, udziel odpowiedzi na pytanie: Jakie były przyczyny rozbiorów i upadku Rzeczypospolitej w 2. połowie XVIII w.? Podziel przyczyny upadku Rzeczypospolitej na wewnętrzne (białe pola) i zewnętrzne (szare pola).

W centrum planszy (I) umieść najważniejsze – twoim zdaniem – przyczyny, na obrzeżach (III) – stosunkowo mniej ważne.

3. Opinie historyków na temat przeobrażeń w rozumieniu pojęcia narodu politycznego u schyłku istnienia I Rzeczypospolitej

Piotr S. Wandycz:

Procesy z końca osiemnastego wieku, których kulminacją była Konstytucja 3 maja, zaznaczyły początek przeobrażenia dawnego szlacheckiego narodu politycznego w polityczny naród posiadaczy. Odpowiadało to istniejącemu we Francji podziałowi na aktywnych obywateli i resztę narodu, będąc również wyrazem przejścia od społeczeństwa stanowego do społeczeństwa klasowego.

Dla Staszica i Kollątaja naród był zbiorowym suwerenem, którego część zaledwie stanowiła szlachta.

P.S. Wandycz, *Cena wolności. Historia Europy Środkowo-Wschodniej od średniowiecza do współczesności*, tłum. T. Wyrozumski, Kraków 1995, s. 212.

Anna Grześkowiak-Krwawicz:

Oparta na prawie własności, cenzusowa wizja obywatelstwa miała służyć rozszerzeniu praw politycznych na mieszczan, ale także prowadziła do postulatu odebrania ich nieposiadającej własnych majątków szlachcie gołocie. Wysunął go już Kollątaj, sugerując, iż człowiek pozbawiony majątku nie może decydować o sprawach wspólnoty nie tylko dlatego, że niewiele łączy go z ojczyzną, w której nic nie posiada, ale także dlatego, że nie jest człowiekiem swobodnie dysponującym swoim sądem, skoro jego dobrobyt, a właściwie w ogóle wszelkie środki do życia zależą od możniejszych. Dyskusja o prawach „nieposesjonatów”, jak ich wówczas zwano, jest o tyle interesująca, że już nie w obszerniejszych tekstach o ambicjach bardziej teoretycznych, ale w konkretnym sporze politycznym doszło do bardzo wyraźnego zderzenia nie tylko poglądów, ale i języków politycznych. Zwolennicy ograniczenia uprawnień politycznych gołoty posługiwali się językiem wyraźnie nowocześniejszym, w którym podstawą praw politycznych miała być własność, a przynajmniej także własność. Obrońcy „nieposesjonatów” odwoływali się do tradycyjnych pojęć i wartości – cnoty [w znaczeniu postaw obywatelskich] i równości szlacheckiej. Kiedy Seweryn Rzewuski w piśmie *Nad prawem któreby szlachcie bez posesyi activitatem na sejmiku odbierało* (1790) po raz kolejny przywoływał obraz ubogiego miłośnika ojczyzny, a zarazem oburzał się, że oparcie praw obywatelskich na kryterium własności spowodowałoby, że „rodzić się obywatelem byłoby częścią rzeczą i każdy obywatel dnia każdego mógłby być pewnym, iż jutro jeszcze będzie obywatelem?”, jego antagonistą odmawiał obywatelstwa tym, którzy „nic nie mając, nic udzielić dla ojczyzny nie mogą”.

Byłoby przesadą powiedzieć, że pojęcie własności stało się fundamentem dyskursu lat Sejmu Czteroletniego, ale [...] coraz częściej własność, jej bezpieczeństwo, troska o nią, czy zbitka wolność i własność pojawiają się w wypowiedziach politycznych tego czasu. [...] Choć zaproponowane wówczas konkretne pomysły na poprawę sytuacji stanów nieuprzywilejowanych czy reformy polityczne nie zawsze były radykalne, a często po prostu dość nieśmiałe, to język, jakim o nich mówiono okazywał się już zupełnie inny niż ten sprzed lat kilkudziesięciu, czy nawet kilkunastu.

A. Grześkowiak-Krwawicz, *Dyskurs polityczny Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Pojęcia i idee*, Toruń 2018, s. 402–403.

3.1. Opisz zmiany zarysowujące się w pojmowaniu pojęcia narodu politycznego w okresie Sejmu Wielkiego i uchwalenia Konstytucji 3 maja, na które wskazują autorzy cytowanych tekstów.

3.2. Dlaczego twoim zdaniem kwestia, co ma być podstawą praw politycznych: urodzenie czy własność, stanowiła w tym okresie tak ważny przedmiot sporów?

4. Rzeczpospolita w okresie rozbiorów

4.1. Przerysuj tabelę do zeszytu. Wpisz do tabeli nazwy państw (Rosja, Prusy, Austria, Rzeczpospolita), w których granicach znajdowały się wymienione miasta.

Warszawa po II rozbiorze	
Warszawa po III rozbiorze	
Przemyśl i Lwów po I rozbiorze	
Kraków i Lublin po II rozbiorze	
Kraków i Lublin po III rozbiorze	
Gdańsk i Toruń po I rozbiorze	
Gdańsk i Toruń po II rozbiorze	
Poznań po I rozbiorze	
Mińsk po II rozbiorze	
Wilno i Grodno po II rozbiorze	

5. Rzeczpospolita na tle wydarzeń w Stanach Zjednoczonych i Francji 1772–1795

5.1. Przerysuj tabelę do zeszytu. Następnie ponumeruj wydarzenia w kolejności chronologicznej – najdawniejsze oznacz cyfrą 1. Dopisz do wydarzeń odpowiednie daty.

a)

I rozbiór Rzeczypospolitej.		
Utworzenie Komisji Edukacji Narodowej.		
Ogłoszenie Deklaracji niepodległości Stanów Zjednoczonych.		
Zakończenie wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych – pokój w Wersalu.		

b)

II rozbiór Rzeczypospolitej.		
Uchwalenie Deklaracji praw człowieka i obywatela we Francji.		
Wybuch rewolucji we Francji (zdobycie Bastylii).		
Początek obrad Sejmu Wielkiego (Czteroletniego).		

c)

Pierwsza konstytucja rewolucyjnej Francji.		
Uchwalenie Konstytucji 3 maja.		
Uchwalenie Deklaracji praw człowieka i obywatela we Francji.		
Uchwalenie Konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki.		

d)

Początek dyktatury jakobinów.		
Wybuch insurekcji kościuszkowskiej.		
Stracenie Robespierre'a.		
Rzeź Pragi i upadek insurekcji kościuszkowskiej.		

e)

III rozbiór i abdykacja Stanisława Augusta, a we Francji przejęcie władzy przez Dyktatoriat.		
Insurekcja kościuszkowska.		
Obrady sejmiku grodzieńskiego – ostatniego sejmiku Rzeczypospolitej.		
Stracenie Ludwika XVI we Francji.		

6. Stronnictwa w początkowym okresie obrad Sejmu Wielkiego

6.1. Wykorzystując podane określenia, scharakteryzuj obozy polityczne, które istniały w początkowym okresie obrad Sejmu Wielkiego. W zeszycie przy każdym ze stronnictw zapisz odpowiednie litery (mogą się powtarzać).

6.2. Wyjaśnij, jakie wydarzenia spowodowały, że stało się możliwe uchwalenie Konstytucji 3 maja.

7. Rzeczpospolita w okresie reform Sejmu Wielkiego

Fragment dzieła Hugona Kołłątaja *Prawo polityczne narodu polskiego* (1790 r.)

Naród francuski nie byłby dotąd wolnym, gdyby szlachta [...] nie wyciągnęła rąk do ludu. Moment, w którym Francuzi odwołali się do praw człowieka, w którym zrzucili wszystkie uprzywilejowane zaszczyty, uczynił ich prawdziwie wolnymi, a wszelkie swobody, które sobie na prawach człowieka ubezpieczyli, najskuteczniej przestrzegać będą wolności powszechnej przeciw uzurpacji despotycznej władzy. [...] Przeto, jeżeli nie zaczniemy praw rządu polskiego od praw człowieka, jeżeli nie powiemy, że ziemia polska jest ziemią wolnego ludu, że człowiek na niej stojący jest człowiekiem prawdziwie wolnym [...], wydamy się na pośmiewisko wolnych narodów, kraj nasz będzie wygodną knieją, w której, na przemiany, raz możnowładztwo wewnętrzne, drugi raz przemoc zagraniczna póty nas szarpać będzie, póki nie wyginie imię polskie...

Literatura polska. Sztuka, muzyka, teatr, edukacja, red. M. Szulc, t. 3: *Oświecenie, klasycyzm*, Kraków 2005, s. 146.

7.1. Jaką wizję problemów Rzeczypospolitej oraz jaki program reform nakreślił Hugo Kołłątaj w zacytowanym fragmencie traktatu *Prawo polityczne narodu polskiego*? Do jakich wydarzeń we Francji się odwołuje?

7.2. Przypomnij, jaką rolę odegrał Kołłątaj w dziele reformy Rzeczypospolitej.

The background of the slide is a historical photograph of Napoleonic soldiers in uniform, carrying large backpacks, standing next to a wooden-wheeled cannon. The image is split vertically: the left side shows the original photograph, and the right side is a solid dark purple overlay. A white rectangular box containing the title is positioned in the upper middle section, overlapping both the photograph and the purple area.

VII. Europa i ziemie polskie w dobie Napoleona

Początki Francji napoleońskiej

Ziemie polskie i emigracja w pierwszych
latach po rozbiorach. Legiony Polskie

Europa w okresie hegemonii Napoleona.
Księstwo Warszawskie

Wojna z Rosją i upadek Napoleona

1. Początki Francji napoleońskiej

NA TEJ LEKCJI:

- prześledzisz, w jaki sposób Napoleon Bonaparte sięgnął po władzę we Francji;
- dowiesz się, czym był ustrój konsulatu we Francji i jakie osiągnięcia w polityce wewnętrznej miał w tym okresie Bonaparte;
- przeczytasz o przekształceniu przez Napoleona republiki francuskiej w cesarstwo;
- poznasz przebieg wojen toczonych przez Francję na przełomie XVIII i XIX w. i ich następstwa.

Wojny Francji i Napoleon Bonaparte do 1799 r.

Od kiedy w kwietniu 1792 r. Francja wypowiedziała wojnę Austrii, toczyła zmagania ze zmiennym szczęściem na kilku frontach z rozrastającą się koalicją przeciwników. Jednak po pewnym czasie minęło zagrożenie zupełnej klęski, a od końca 1793 r. (jeszcze w czasie rządów Robespierre'a) zaczęła przechodzić do ofensywy nad Renem. Już po obaleniu jakobinów **na początku 1795 r. Francuzi zdobyli Holandię**. Utworzyli tam zależne od siebie państwo pod nazwą **Republika Batawska**. W kolejnych latach Francja powoływała do życia kolejne „republiki siostrzane” – zupełnie od niej zależne, przyjmujące ustrój wzorowany na francuskim.

„republiki
siostrzane” ▶

Antoine-Jean Gros (czytaj: antłan-żan gro), *Napoleon Bonaparte na moście pod Arcole* (czytaj: arkole), pocz. XIX w. Artysta ukazał Napoleona podczas zwycięskiej bitwy z Austriakami 17 listopada 1796 r.

Napoleon Bonaparte (1769–1821) urodził się na Korsyce. Jego rodzice mieli włoskie pochodzenie. Uczył się we francuskich szkołach wojskowych i w wieku 16 lat został podporucznikiem artylerii. Poważną karierę rozpoczął w armii rewolucyjnej w 1793 r., kiedy zasłużył się podczas oblężenia Tulonu znajdującego się w rękach rojalistów. Mianowano go generałem brygady i przydzielono na front włoski. Ponieważ był związany z jakobinami, po ich upadku w lipcu 1794 r. został aresztowany. Zwolniono go z więzienia, ale do służby w wojsku powrócił dopiero po ponad roku. Zasłużył się Dyktatoratowi, gdy stłumił powstanie rojalistów w Paryżu w październiku 1795 r. Wkrótce został dowódcą armii francuskiej na terenie Italii.

Wkrótce z wojny wycofały się Prusy, oddając tereny na zachód od Renu. Pokój z Francją podpisała także Hiszpania. W następnym roku Francuzi podjęli próbę rozprawienia się z **Austrią**. Uderzyli jednocześnie w kierunku południowych ziem niemieckiej Rzeszy i północnej Italii. Ich dalekosiężnym celem był Wiedeń. W działaniach na terenach niemieckich odnieśli przejściowe sukcesy, które nie były jednak rozstrzygające. **W Italii kampanię** przeciwko armiom Sardynii oraz Austrii **prowadził** młody (27-letni) **generał Napoleon Bonaparte**. Najpierw wyeliminował z wojny armię sardyńską, następnie zajął Mediolan, a na przełomie 1796 i 1797 r. odnosił kolejne zwycięstwa w bitwach z wojskami austriackimi. W północnej Italii utworzył Bonaparte **Republikę Lombardzką** (zamiast dawnego Księstwa Mediolanu). Przy jej boku zostały zawiązane **Legiony Polskie** (zobacz rozdz. VII.2.), które zresztą nie zdążyły wziąć udziału w zmaganiach z Habsburgami.

◀ Republika Lombardzka

W październiku 1797 r. ponosząca klęski Austria poczuła się zmuszona do podpisania bardzo dla siebie niekorzystnego **pokoju w Campo Formio** (czytaj: kampo formio). Na jego mocy akceptowała przyłączenie do Francji południowych, habsburskich Niderlandów oraz terenów na lewym brzegu Renu. Godziła się też na faktyczne francuskie panowanie nad północną Italią. Na tych terenach generał Bonaparte utworzył **Republikę Liguryjską** (dawna Genua) i **Republikę Cisalpińską** (tak teraz nazywała się Republika Lombardzka niedawno przez niego powołana do życia). Jednocześnie jednak istniejąca od tysiąca lat **Republika Wenecji** – niegdyś jedno z mocarstw basenu Morza Śródziemnego – została **włączona do monarchii habsburskiej**.

◀ pokój w Campo Formio

Następnie wojska Bonapartego skierowały się na południe **przeciwko Państwu Kościelnemu**. Zajęły w lutym 1798 r. Rzym i ogłosiły powstanie **Republiki Rzymskiej**. Papież został wywieziony do Francji. Z kolei w Szwajcarii została utworzona **Republika Helwecka**.

I koalicja antyfrancuska przestała istnieć w 1797 r. Jedynym mocarstwem, które prowadziło jeszcze wojnę z Francją, była **Wielka Brytania**. Generał **Bonaparte** zaproponował opanowanie **Egiptu** jako sposób na osłabienie pozycji Brytyjczyków na Bliskim Wschodzie. Mógł to być także punkt wyjścia do dalszych podbojów w tym regionie. Dyktator, zaniepokojony wzrostem popularności zwycięskiego wodza, chętnie wystąpił na tę wyprawę. Bonaparte wyruszył **w maju 1798 r.**, a w lipcu pokonał armię egipską w **bitwie pod piramidami** oraz zajął Kair i znaczną część kraju. Jednak w tym czasie brytyjski **admiral Horatio Nelson** (czytaj: horejszjo nelson) **rozgromił flotę francuską** w bitwie morskiej pod Abukirem. Bonaparte został odcięty od zaopatrzenia, a jego dalsze działania na Bliskim Wschodzie były bardzo utrudnione. Prowadził następnie walki na terenie Palestyny i Syrii z wojskami tureckimi, jednak nie potrafił odnieść rozstrzygającego zwycięstwa.

◀ wyprawa egipska

◀ bitwa pod piramidami

◀ Horatio Nelson

W 1799 r. przeciwko Francji wystąpiła **II koalicja**, złożona z Wielkiej Brytanii, Austrii, Rosji, Turcji i Neapolu. **Siłami rosyjsko-austriackimi**, operującymi w Italii, dowodził feldmarszałek **Aleksander Suworow** – zdobywca Warszawy w czasie insurekcji kościuszkowskiej. Mimo początkowych sukcesów Francuzi zaczęli być wypierani z Italii, a wojska koalicji zajmowały „siostrzane republiki”

◀ porażki w walkach w Italii

Francji. **Bonaparte** jesienią 1799 r. zostawił swoje wojska w Egipcie (skapitułowały w 1801 r.) i **wrócił do Francji**. Przygotowywał się do przejęcia władzy.

Francja od konsulatu do cesarstwa

Rewolucyjna Francja znajdowała się w tym momencie w sytuacji następnego głębokiego **kryzysu**, wywołanego zarówno porażkami militarnymi w Italii, jak i niestabilną sytuacją wewnętrzną. Społeczeństwo francuskie było zmęczone kolejnymi zwrotami w polityce następującymi wraz z każdą zmianą u steru władzy. **Sytuację tę wykorzystał generał Napoleon Bonaparte**, stając się główną postacią **zamachu stanu**, który obalił Dyrektoriat w **listopadzie 1799 r.** Wojenne zwycięstwa przysporzyły mu popularności w społeczeństwie. Upowszechniało się przekonanie, że dzięki silnej osobowości może zaprowadzić porządek w kraju, w którym po okresie rewolucyjnego zamętu wzrastała akceptacja dla umocnienia władzy centralnej.

Zamach stanu z 10 listopada 1799 r. – generał Napoleon Bonaparte przemawia do członków izb ustawodawczych, obraz XIX-wiecznego malarza François Bouchota (czytaj: franśła buszota)

System ustrojowy, który ukształtował się we Francji po zamachu Bonapartego, zyskał miano **konsulatu**. Na mocy nowej **konstytucji z grudnia 1799 r.** na czele państwa stanęli **trzej konsulowie**, ale realna władza znalazła się w rękach **Napoleona Bonaparte jako pierwszego konsula**. Formalnie kraj pozostawał republiką konstytucyjną, jednak w praktyce jego mieszkańcy utracili wpływ na proces podejmowania najważniejszych decyzji w państwie. Uprawnienia władzy ustawodawczej rozdzielono między **cztery izby**, przy czym ich członkowie nie pochodzili z wyboru, lecz **z nominacji**. Obywatele mogli jedynie wskazywać **kandydatów na urzędników**, ale i w tym wypadku ostatecznego wyboru spośród nich dokonywały władze. Bonaparte kontynuował proces ujednolicania państwa, wprowadzając **system scentralizowanej administracji**.

◀ konsulat francuski

Pierwszy konsul, aby uspokoić sytuację w państwie, **ogłosił amnestię** dla uczestników wcześniejszych wystąpień zwróconych przeciwko rządowi rewolucyjnym, a następnie także wobec **emigrantów**. Ci ostatni mogli powrócić do kraju, nie odzyskali jednak skonfiskowanych majątków. Bonaparte unikał stosowania krwawych represji wobec przeciwników politycznych. Jednocześnie rozbudował **tajną policję**, która skutecznie udaremniała nowe spiski oraz zamachy na jego życie. W coraz szerszym zakresie kontrolowała przy tym życie obywateli. Na jej czele stał **Joseph Fouché** (czytaj: żozef fusze) – niegdyś jakobin, stopniowo robiący karierę w okresie Dyktatoratu, a następnie sprzymierzeniec Bonapartego w trakcie dokonanego przez niego przewrotu. Funkcjonował ponadto rozbudowany system **cenzury** prasy, a także korespondencji.

Państwowe sądownictwo powszechne ustanowione w czasie rewolucji zachowano, rozbudowano ponadto sieć sądów. Sędziowie przestali być wybieralni – nominowały ich władze. Wprowadzono natomiast zasadę ich nieusuwalności, a przez to **niezawisłości sądownictwa**.

Bonaparte poświęcił dużo uwagi **umocnieniu ekonomicznemu państwa**. W 1800 r. powołano **Bank Francji**. Powstał dzięki wykorzystaniu kapitału prywatnego wielkich kupców i bankierów paryskich. Jego działania pozwoliły **ustabilizować kurs francuskiej waluty** oraz **obniżyć o 90% koszty kredytu** w stosunku do stóp procentowych z czasów Dyktatoratu. Te dwa osiągnięcia zachęciły przedsiębiorców do odważniejszego inwestowania w przedsięwzięcia handlowe i przemysłowe.

◀ Bank Francji

Ustabilizowanie się sytuacji wewnętrznej w państwie, a także postępujący **rozwój gospodarczy** kraju umacniały autorytet i popularność Bonapartego w społeczeństwie. W wielkiej mierze przyczyniały się do tego także spektakularne **sukcesy wojsk francuskich**, które nastąpiły po 1800 r. Ugruntowywała się sława Napoleona jako geniusza wojskowego. Zarówno wielu dawnych rojalistów, jak i jakobinów przeszło na służbę nowej, napoleońskiej Francji.

◀ stabilizacja sytuacji wewnętrznej
◀ rozwój gospodarczy

Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord (czytaj: szarl-moris de talejra-perigor) jako szambelan Francji na portrecie autorstwa Pierre'a-Paula Prudhona (czytaj: pierapola prudona), 1807 r., i karykaturze nieznanego autorstwa, 1815 r.

Talleyrand (1754–1838) pochodził z wielkiego niegdyś, ale zubożałego rodu arystokratycznego. Był jednym z najwybitniejszych polityków Francji ostatnich dekad XVIII i pierwszych XIX w. Służył wielu rządów i ustrojom, do czego komentarz stanowi prezentowana karykatura przedstawiająca Talleyranda jako „człowieka o sześciu głowach”. Tuż przed wybuchem rewolucji został biskupem Autun (czytaj: otę). W jej trakcie był wśród duchowieństwa głównym zwolennikiem sekularyzacji dóbr kościelnych i podporządkowania Kościoła państwu. Od 1792 r. poświęcił się służbie dyplomatycznej. Oskarżony o zdradę rewolucji przez jakobinów, pozostawał przez ponad 2 lata na emigracji. Następnie pełnił funkcję ministra spraw zagranicznych Francji za Dyktatoratu, za Napoleona (do 1809 r., gdy popadł w niełaskę) i znów od 1814 r. – po powrocie na tron Burbonów.

napoleoński
konkordat

Jedną z najbardziej złożonych kwestii polityki wewnętrznej, jaką pozostawiły po sobie lata rewolucyjne, była pozycja **Kościół katolicki** w kraju. Zarówno te problemy, jak i stosunki państwa francuskiego z papieżem uregulował **konkordat z 1801 r.** Stanowił on, że katolicyzm nie będzie we Francji religią panującą. Gwarantował jednak jego wyznawcom **pełną wolność kultu**, a Kościołowi swobodę działania. Pierwszy konsuł zyskiwał w praktyce możliwość nominowania biskupów. Państwo miało **wypłacać księżom pensje**, co z jednej strony zabezpieczało im materialne podstawy działalności, z drugiej jednak – uzależniało od władz. **Papież uznał konfiskatę posiadłości kościelnych** dokonaną podczas rewolucji. Konkordat zabezpieczył w konsekwencji interesy ekonomiczne tych osób (głównie spośród burżuazji i zamożnego chłopstwa), które stały się w czasie rewolucji właścicielami dóbr odebranych Kościołowi.

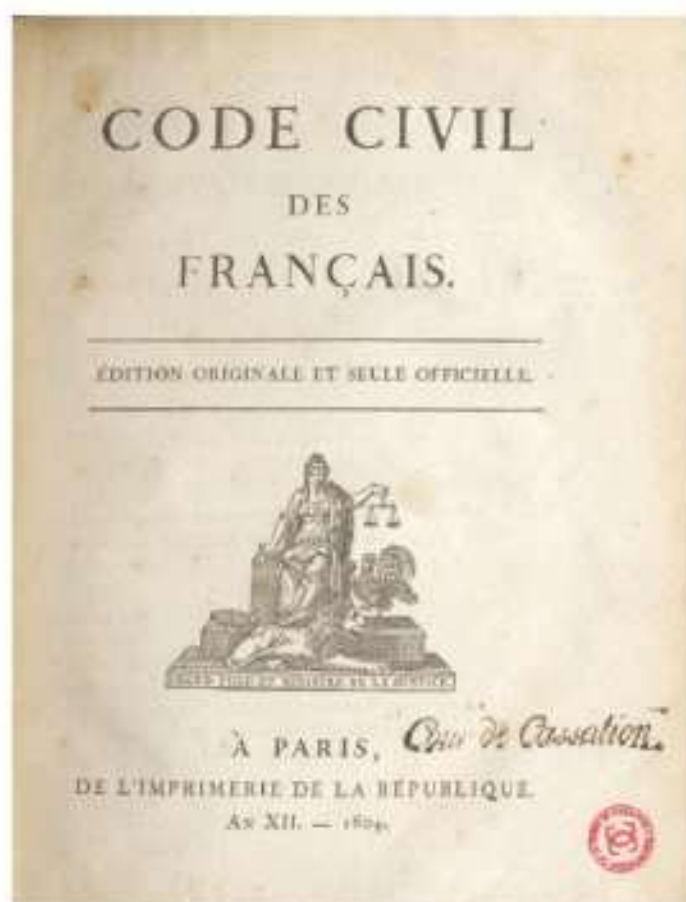
Zgodnie z konstytucją kadencja konsułów miała trwać 10 lat. Jednak w 1802 r. Bonaparte po umocnieniu swojej pozycji i przeprowadzeniu w tej sprawie ple-

biscytu ogłosił się konsulem **dożywotnim**. Aby uzasadnić przyznawanie sobie coraz szerszych uprawnień, stworzył koncepcję polityczną określaną mianem **bonapartyzmu**. Łączyła ona zasady jedynowładztwa z ideą suwerenności ludu. Bonaparte wywodził swoje prawo do sprawowania silnych rządów z woli narodu, której potwierdzenie uzyskiwał w wyniku plebiscytów. Chciał rządzić „w imieniu” ludu, ale nie współrządzić z nim. Nie pozwalał, aby niezależna działalność polityczna wywierała wpływ na jego postanowienia.

◀ bonapartyzm

Jedną z najważniejszych decyzji pierwszego konsula było przyjęcie w 1804 r. **Kodeksu cywilnego Francuzów (Kodeksu Napoleona)**. Debaty dotyczące konieczności opracowania nowej regulacji prawa cywilnego toczyły się przez całą rewolucję, ale ostatecznie powstał on dopiero dzięki inicjatywie i zaangażowaniu Bonaparte’a. Znalazły w nim zastosowanie idee wywodzące się z oświecenia, a także rewolucji francuskiej (zasady dotyczące **praw człowieka i równości wobec prawa**). Dotyczyło to zwłaszcza **ochrony własności prywatnej** i swobody działalności gospodarczej oraz **wolności osobistej** i swobody sumienia jednostki. Kodeks utwierdzał także zasadę **laicyzacji państwa i prawa**. Zachował wprowadzone podczas rewolucji małżeństwa cywilne i rozwody. Ograniczał jednak prawa kobiet w małżeństwie w imię zasady utrwalenia autorytetu mężczyzny – „głowy rodziny”, któremu są podporządkowani małżonka i dzieci. Kobiety nie mogły też swobodnie dysponować swoim majątkiem.

◀ Kodeks Napoleona

Kodeks cywilny Francuzów – pierwsze wydanie z 1804 r. oraz francuski znaczek pocztowy z 1973 r. upamiętniający prace nad Kodeksem

Na znaczku są ukazani Napoleon Bonaparte oraz Jean-Etienne Marie Portalis (czytaj: żan-etien mari portalis) – prawnik będący najważniejszą osobą w komisji przygotowującej Kodeks cywilny.

Źródło historyczne

Fragmenty Kodeksu cywilnego Francuzów z 1804 r.

O przyczynach rozwodu

Art. 229. Mąż może żądać rozwodu z przyczyny cudzołóstwa swej żony.

Art. 230. Żona może żądać rozwodu z przyczyny cudzołóstwa męża swego, gdy mąż trzymać będzie nalożnicę w domu wspólnym.

Art. 231. Małżonkowie mogą nawzajem wymagać rozwodu z przyczyny gwałtów, srogości lub ciężkich obelg jednego z nich względem drugiego.

Art. 232. Skazanie jednego z małżonków na karę hańbiącą będzie przyczyną dla drugiego do rozwodu.

Art. 233. Wzajemne i trwające zezwolenie małżonków, wyrażone w sposobie prawem przypisanym, pod warunkami i po doświadczeniach, jakie prawo oznacza, dowiedzie dostatecznie, że życie wspólne jest im nieznośne i że jest przyczyna nieodzowna rozwodu między nimi. [...]

O skutkach rozwodu

Art. 298. Gdy rozwód dozwolony sądownie, z powodu cudzołóstwa, strona winna nie może nigdy związku małżeńskiego zawrzeć z osobą współnictwa swej winy; żona cudzołożąca skazana będzie tymże samym wyrokiem, za przelożeniem urzędu publicznego, na zamknięcie w domu poprawy przez czas oznaczony; który krótszy nie będzie nad miesiące, ani dłuższy nad dwa lata.

O własności

Art. 544. Własność jest to prawo używania i rozporządzania rzeczami w sposobie najrozsądniejszym, byleby ich na to nie używać, cokolwiek zabronione jest prawami albo urządzeniami.

Art. 545. Nikt przymuszony być nie może do odstąpienia swojej własności, wyjąwszy przypadki użytku publicznego i to za poprzedzającym sprawiedliwym wynagrodzeniem.

Kodeks Napoleona z przepisami. Księg trzy, Warszawa 1811.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, w jaki sposób Kodeks regulował kwestie rozwodu. Czy zakładał równość prawa małżonków?
2. W jaki sposób traktowane było w Kodeksie prawo własności?

koronacja
Napoleona na
cesarza Francuzów ▶

Ostatnim krokiem na drodze do zbudowania silnej, w istocie absolutnej władzy Bonapartego, było przekształcenie francuskiej republiki w **cesarstwo**. Ogłoszenie jego powstania nastąpiło w maju **1804 r.** (po przeprowadzonym plebiscycie). Na tronie cesarstwa po **koronacji w grudniu** tego roku zasiadł Bonaparte jako **Napoleon I**. Także w tym wypadku zadbał o symboliczne podkreślenie, iż jest władcą z woli narodu – przybrał tytuł **cesarza Francuzów**, a nie Francji. W 12 lat po obaleniu Burbonów państwo stawalo się na powrót dziedziczną monarchią. Jedynie formalnie utrzymywano fikcję istnienia republiki, której rząd został „powierzony” cesarzowi.

W odpowiedzi na proklamowanie powstania cesarstwa we Francji Franciszek II Habsburg – cesarz Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego – ogłosił się dziedzicznym cesarzem Austrii (jako Franciszek I). W ten sposób

w miejsce monarchii habsburskiej, będącej związkiem państw o charakterze unii realnej, powstało **Cesarstwo Austriackie**. Jego władca pozostawał na razie równocześnie cesarzem rzymskim.

◀ Cesarstwo
Austriackie

Droga Francji do dominacji w Europie

Niepowodzenia militarne, jakich doświadczyła Francja w 1799 r. w Italii, okazały się przejściowe. Od czerwca 1800 r. wojska napoleońskie zaczęły odnosić **decydujące zwycięstwa w konfrontacji z Austrią**, w tym w bitwach **pod Marengo** w północnej Italii i **pod Hohenlinden** na południu niemieckiej Rzeszy. W efekcie Francja mogła zawrzeć kolejny korzystny **traktat pokojowy z monarchią habsburską w Luneville** (czytaj: lunewil) w **1801 r.** Potwierdzał on zdobycze terytorialne Francji oraz jej nadrzędną pozycję wobec „siostrzanych republik”. Dzięki zwycięskiej wojnie Francja umacniała swoją **dominację w północnej Italii**, gdzie zostały przywrócone zależne od niej państwa oraz powstały nowe. Były to: Republika Cisalpińska ze stolicą w Mediolanie (od 1802 r. jako Republika Włoska, od 1805 r. Królestwo Włoch), Republika Liguryjska (Genua) i Królestwo Etrurii (Toskania). Napoleon pogodził się natomiast z odtworzeniem Państwa Kościelnego i zwróceniem go papieżowi.

◀ bitwa pod Marengo

◀ traktat pokojowy
z Austrią
w Luneville

Z wojny przeciwko Francji wycofała się w tej sytuacji najpierw Rosja, a następnie Wielka Brytania. **Pokój francusko-brytyjski w Amiens** (czytaj: amję) z **1802 r.** był traktowany jednak przez obie strony jako porozumienie o tymczasowym charakterze, niezamykające ostatecznie ich konfrontacji.

◀ pokój francusko-
brytyjski
w Amiens

Sukces Francji sprawił, że zmieniła się **sytuacja wewnętrzna w niemieckiej Rzeszy**. Liczba tworzących ją państw wynosiła przed początkiem wojen z rewolucyjną Francją 289. W wyniku francuskich podbojów zmniejszyła się o 40%. W 1803 r. sejm Rzeszy zdecydował o likwidacji ponad 100 kolejnych. Wiele posiadłości kościelnych, miast cesarskich i innych niewielkich terytoriów wcielił w obręb większych państw. **Największe korzyści terytorialne** – dzięki poparciu Napoleona – **odniosły na skutek tego procesu Prusy**, które nie brały udziału w wojnie z Francją.

Pokój nie był trwały. Stale narastało zwłaszcza napięcie między Francuzami a **Brytyjczykami**, którzy atakowali statki francuskie. Natomiast Francja w 1803 r. zagarnęła elektorat Hanoweru. Z tego właśnie państwa wywodziła się dynastia panująca w Wielkiej Brytanii, która pozostawała tym samym w unii personalnej z Hanowerem. Z kolei **cesarza Franciszka Habsburga** wzburzyła koronacja Napoleona Bonaparte na króla Włoch w 1805 r. Austriacki władca obawiał się, że krok ten zapowiada dalszy wzrost wpływów Francji na Półwyspie Apenińskim. Z inicjatywy brytyjskiej rozpoczęło się wówczas konstruowanie nowej koalicji antyfrancuskiej (**III koalicja**). Znalazły się w niej: Wielka Brytania, Austria, Rosja, Królestwo Neapolu i Szwecja. U boku Francji stanęły państwa południowoniemieckie oraz Hiszpania.

Napoleon planował wówczas **inwazję na Wyspy Brytyjskie**. Możliwość taką zaprzepaściła jednak klęska floty francusko-hiszpańskiej w konfrontacji z flotą brytyjską, dowodzoną przez admirała Horacego Nelsona w **bitwie pod Trafal-**

◀ bitwa morską
pod Trafalgarem

zwycięstwo pod
Austerlitz

garem (październik 1805 r.). Tymczasem rozstrzygające okazały się **działania na lądzie**, gdzie cesarz Francuzów odnosił spektakularne sukcesy w wojnie z Austrią. Najpierw udało mu się zająć Wiedeń. Następnie **2 grudnia 1805 r.** pokonał wojska austriacko-rosyjskie w tak zwanej **bitwie trzech cesarzy pod Austerlitz** (obecnie Sławków) koło Brna na Morawach.

Bitwa pod Austerlitz, obraz autorstwa François Gérarda (czytaj: franśla żerarda)

Austria musiała jeszcze w tym samym miesiącu podpisać na niekorzystnych dla siebie warunkach **pokój w Preszburgu** (Bratysławie). Utraciła Istrię i część Dalmacji na rzecz Francji. Wenecję wcielono do napoleońskiego Królestwa Włoch, a Tyrol i Vorarlberg przekazano Bawarii. W styczniu 1806 r. Francuzi zajęli ponadto Królestwo Neapolu, na którego tronie zasiadł brat Napoleona – Józef Bonaparte.

dominacja Francji
w centralnej
Europie

Postanowienia pokoju w Preszburgu oznaczały **początek napoleońskiej dominacji w Europie**, zwłaszcza w jej centralnej części. Południowe i zachodnie tereny niemieckiej Rzeszy zostały przez Francję praktycznie w pełni podporządkowane. Szesnaście leżących na tym obszarze niemieckich państw wystąpiło w **1806 r.** z Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego i utworzyło **Związek Reński** oraz ogłosiło jego **protektorem Napoleona**. W tej sytuacji **cesarz Franciszek II Habsburg złożył koronę cesarską rzymsko-niemiecką** (zachował przyjęty 2 lata wcześniej tytuł cesarza Austrii). Zwycięstwa Napoleona oraz powstanie Związku Reńskiego doprowadziły tym samym do **likwidacji** istniejącej od prawie 950 lat **I Rzeszy**.

Związek Reński

likwidacja I Rzeszy
Niemieckiej

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw postać Napoleona Bonaparte i wyjaśnij, jakie okoliczności umożliwiły mu objęcie w 1799 r. władzy jako pierwszemu konsulowi.
2. Scharakteryzuj system rządów we Francji określany mianem konsulatu. Na jakich podstawach ideologicznych oraz zasadach ustrojowych i prawnych się opierał. W jakim stopniu był – twoim zdaniem – kontynuacją rewolucji francuskiej, a w jakim – jej zaprzeczeniem?

3. Przedstaw osiągnięcia Napoleona Bonaparte w polityce wewnętrznej w okresie konsulatu. Jakie były źródła jego sukcesu i popularności?
4. Wyodrębnij najważniejsze etapy wojen prowadzonych przez Francję w latach 1792–1805 i je scharakteryzuj. Skorzystaj także z informacji zawartych w rozdziale dotyczącym rewolucji francuskiej. Poszukaj dodatkowych informacji w internecie lub literaturze popularnonaukowej.
5. Wyjaśnij, jak przedstawiała się sytuacja międzynarodowa Francji po zakończeniu walk z III koalicją na przełomie 1805 i 1806 r.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Pierwszą „siostrzaną republiką”, jaką utworzyli Francuzi, była Republika Batawska, powstała po zajęciu przez nich w 1795 r. **Holandii**. Kolejne powstawały w następnych latach w **Italii i Szwajcarii**. ◀ s. 200
- Zwycięstwo nad Austrią**, będące w dużej mierze zasługą prowadzącego kampanię w Italii **generała Napoleona Bonaparte**, pozwoliło Francji zawrzeć w **październiku 1797 r. pokój w Campo Formio**. W ten sposób zakończyły się zmagania z I koalicją antyfrancuską. ◀ s. 201
- Wyprawa egipska** Bonapartego (1798–1799), mimo dużych sukcesów militarnych, nie przyniosła Francuzom oczekiwanego sukcesu i nie osłabiła pozycji Wielkiej Brytanii. ◀ s. 201
- W 1799 r. wojska francuskie poniosły **porażki w walkach w Italii** z powstałą wówczas II koalicją. ◀ s. 201
- W listopadzie 1799 r. zamach stanu wyniósł **Napoleona Bonaparte do władzy**. **Konsulat** był formalnie republikańską formą ustroju, jednak prawdziwa władza znalazła się w rękach jednej osoby – Bonapartego jako **pierwszego konsula**. ◀ s. 203
- W okresie konsulatu **ustabilizowała się sytuacja wewnętrzna** we Francji, a Bonaparte doprowadził do zakończenia wystąpień zbrojnych przeciwko rządowi. ◀ s. 203
- Do najważniejszych osiągnięć okresu konsulatu należało ponadto **poprawienie sytuacji gospodarczej kraju**, zawarcie konkordatu regulującego **sytuację Kościoła katolickiego** oraz zabezpieczenie tych zmian rewolucyjnych, które przekształciły **strukturę społeczną** Francji. ◀ s. 203
- W 1804 r. przyjęto **Kodeks cywilny Francuzów (Kodeks Napoleona)** oparty na zasadach równości wobec prawa, ochrony wartości prywatnej i wolności sumienia. ◀ s. 205
- W 1804 r. **Napoleon Bonaparte** koronował się na **cesarza Francuzów**. ◀ s. 206
- Traktaty z **Austrią** w Luneville (1801 r.) i **Wielką Brytanią** w Amiens (1802 r.) zakończyły wojnę Francji z II koalicją i umocniły jej pozycję międzynarodową. ◀ s. 207
- W 1805 r. Francja prowadziła wojnę z III koalicją. Planowaną przez Napoleona inwazję na Wyspy Brytyjskie uniemożliwiła klęska w **bitwie morskiej pod Trafalgarem**. Natomiast zwycięstwa napoleońskiej armii lądowej (zwłaszcza w grudniu 1805 r. **pod Austerlitz**) pozwoliły na **pokonanie Austrii**. ◀ s. 207 –208
- Pokój z Austrią w Preszburgu (1805 r.) przypieczętował **dominację Francji w centralnej Europie**. ◀ s. 208
- W 1806 r. **przestało istnieć Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego** (I Rzesza). ◀ s. 208

2. Ziemie polskie i emigracja w pierwszych latach po rozbiorach. Legiony Polskie

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o sytuacji społeczeństwa Rzeczypospolitej po utracie przez nią niepodległości;
- dowiesz się, jakie inicjatywy niepodległościowe podejmowano na przełomie XVIII i XIX w.;
- poznasz dzieje Legionów Polskich we Włoszech i rolę, jaką odegrały.

Sytuacja społeczeństwa pod zaborami po upadku Rzeczypospolitej

**Obwieszczenie o objęciu przez
Królestwo Prus w posiadanie ziem
II rozbioru, 1793 r.**

Upadek Rzeczypospolitej u schyłku XVIII w. oznaczał wykreślenie z mapy Europy jednego z największych terytorialnie państw kontynentu. Wieloetniczne społeczeństwo kraju podzielono i włączono **w obręb trzech organizmów państwowych** różniących się tradycjami społeczno-politycznymi, gospodarką i religią. Państwa zaborcze łączył natomiast fakt panowania w nich **systemu absolutystycznego**, z jego scentralizowaną władzą, rozwiniętą biurokracją i wysokimi podatkami. Nie dopuszczał on przedstawicieli społeczeństwa do współdecydowania o sprawach państwa, czym odróżniał się zasadniczo od systemu panującego w Rzeczypospolitej przed jej upadkiem (choć prawa polityczne przysługiwały w niej jedynie stanowi szlacheckiemu). Państwa, które dokonały rozbiorów Rzeczypospolitej, posiadały też niezachwianą – jak się wydawało – **pozycję mocarstwową na arenie międzyna-**

rodowej. Jednak zweryfikował to nadchodzący okres **sukcesów militarnych napoleońskiej Francji.**

Losy mieszkańców ziem dawnej Rzeczypospolitej zostały ściśle związane z **polityką wewnętrzną państw zaborczych**, a także z **dziejami konfliktów zbrojnych**, jakie one toczyły. Jednocześnie w społeczeństwie polskim, rozdzielonym granicami rozbiorów, oraz wśród tych jego członków, którzy znaleźli się na emigracji, od razu **po utracie niepodległości pojawiły się inicjatywy zmierzające do jej odzyskania.**

Poszczególne grupy społeczne w różnym stopniu zostały dotknięte zmianami, jakie przyniosło włączenie ziem Rzeczypospolitej w obręb obcych organizmów państwowych. **Na chłopów spadł obowiązek służby wojskowej i szereg obciążeń podatkowych.** Natomiast znaczącą korzyść stanowił dla nich fakt, że w Prusach i Austrii zostali objęci pewną **ochroną państwa przed samowolą szlachecką.** Odmienne było jednak pod panowaniem rosyjskim, gdzie położenie ludności chłopskiej wyraźnie się pogorszyło.

Bez wątpienia **najbardziej radykalnie zmienił się status polskiej szlachty**, która wcześniej stanowiła naród polityczny niepodległego i przez nią rządzonego państwa. Teraz szlachcic spadał z pozycji obywatela do roli **poddanego w państwach rządzonych silną ręką** i nie mógł liczyć na odgrywanie decydującej roli politycznej. W **zaborze pruskim i austriackim** zlikwidowano sejmiki i zakazano wszelkich zjazdów szlachty, co pozbawiło ją wpływu na sprawy publiczne. Szlachecki samorząd ziemski przestał istnieć, a cała władza przeszła w ręce biurokracji państw zaborczych (nawet jeśli urząd sprawował Polak, musiał funkcjonować w obrębie obcej struktury administracyjnej).

zmiana statusu politycznego szlachty

Znacznie lepiej wyglądała sytuacja **w zaborze rosyjskim**, gdzie samorządy (sejmiki) oraz wybieralne sądy ziemskie zostały przywrócone przez nowego cara Pawła I (panował w latach 1796–1801). Nie miały one możliwości oddziaływania na sprawy ogólnopaństwowe, jednak wybierały lokalnych urzędników szlacheckich oraz decydowały o wielu sprawach na szczeblu powiatu, a częściowo też guberni.

Szlachta utraciła też większość przywilejów podatkowych, jakimi cieszyła się w Rzeczypospolitej. Dla większości szlachciców **główną kwestię stało się teraz przetrwanie w niełatwej sytuacji ekonomicznej.** Tylko niewielu z nich koncentrowało się na sprawach publicznych. Ci, którzy byli zaangażowani w obronę niepodległości u schyłku istnienia Rzeczypospolitej, niejednokrotnie tracili swoje majątki i udawali się na emigrację. Katarzyna II zarządziła liczne **konfiskaty** dóbr uczestników wojny w obronie Konstytucji 3 maja. Ich majątki trafiały w ręce zasłużonych dla carycy dostojników i wojskowych, którzy zresztą spodziewali się takich nadań, więc zachęcali ją wcześniej do podjęcia decyzji rozbiorowych.

utrata przywilejów podatkowych

W przypadku **wielkich rodów magnackich** problem stanowiła sytuacja, gdy posiadane przez nich majątki znalazły się w granicach różnych państw zaborczych. Teraz zostali zobowiązani do sprzedaży dóbr, które leżały w innym za-

borze niż ten, w którym zamieszkali. Jednak kosmopolityzm części magnatów i powiązania rodzinne z arystokracją europejską ułatwiały im odnalezienie się w realiach braku polskiej państwowości. Magnaci przestali odgrywać tak znaczącą rolę polityczną jak w czasach Rzeczypospolitej, ale szukali możliwych dróg kariery w państwach zaborczych. **Postawę lojalizmu** wyrażał na przykład targowiczanie Szczęsny Potocki, co wyraził w liście: „Każdy z przeszłych Polaków ojczyznę sobie obrać powinien. Ja już jestem Rosjaninem na zawsze”. Nie miał na myśli wyrzeczenia się polskości jako odrębnej kultury, lecz konieczność pełnej lojalności wobec nowych suwerenów (w jego przypadku – rosyjskich carów). Złożenie przysięgi panującemu monarsze było obowiązkiem bezwzględnie wymaganym od szlachty w każdym z krajów rozbiorowych.

Równość szlachecka choćby czysto teoretyczna, przestała być aktualna. **Z ogółu szlachty wydzielono arystokrację**, która otrzymała dziedziczne prawo do używanych tytułów. Na przykład w zaborze austriackim tytuł hrabiego mógł otrzymać zamożny szlachcic za wysoką opłatą, jeżeli udowodnił, iż jego przodek zasiadał w senacie Rzeczypospolitej. Z kolei tytuł barona przysługiwał szlachcicowi, którego przodkowie pełnili godności ziemskie lub powiatowe.

Najbardziej pogorszyła się sytuacja **szlachty zaściankowej i gołoty**, zwłaszcza w zaborze rosyjskim, gdzie odbierano części z niej przywileje szlacheckie, a nawet przesiedlano w głąb Rosji. Choć początkowo polityka ta nie była przez władze rosyjskie prowadzona dość konsekwentnie, skutkowała jednak stopniowo utratą przez liczne grono drobnej szlachty jej praw stanowych. W konsekwencji zbliżało to jej status do niższych warstw społecznych – postępował **proces deklasacji**.

Inicjatywy patriotyczne i niepodległościowe

kwestia
przetrwania
narodu

Znaczącą kwestią, jaka nasuwała się wraz z kresem istnienia Rzeczypospolitej, było pytanie, **czy naród może trwać bez państwa**. Wiele osób podzielało początkowo przeświadczenie, wyrażone przez Tadeusza Czackiego, że: *Już Polska wymazana jest z listy narodów*. Wyraził się tak człowiek ogromnie zasłużony dla polskiej kultury początków XIX w., wybitny działacz oświatowy, a także gospodarczy i niewątpliwy patriota. Jego ocena wynikała z oświeceniowego przekonania, że naród tworzą granice państwowe, wspólne prawa, odrębny od sąsiadów rząd. Powoli jednak zaczęły zyskiwać popularność odmienne zapamiętania, które zatriumfowały dopiero w epoce romantyzmu. Zgodnie z nimi naród to język, kultura, tradycja, duchowe dziedzictwo, dlatego może on trwać i rozwijać się nawet pod zaborami. Na przełomie XVIII i XIX w. takie idee nie były jeszcze szerzej rozpowszechnione.

Wileńska ulica na obrazie Zygmunta Vogla z początku XIX w.

Mimo braku odrębnej państwowości nie ustała działalność kontynuująca wysiłki doby stanisławowskiej i podejmująca idee oświeceniowe. Miała na celu rozwój oświaty, nauki oraz gospodarki. Wobec braku zgody władz pruskich na utworzenie uniwersytetu w Warszawie powołano z inicjatywy Stanisława Sołtyka i Stanisława Staszica **Towarzystwo Przyjaciół Nauk** (1800 r.). Patronowało ono między innymi powstaniu monumentalnego *Słownika języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego. Prężny **uniwersytet** funkcjonował od 1803 r. **w Wilnie** dzięki zreorganizowaniu tamtejszej Szkoły Głównej, która po III rozbiorze utraciła dawny, wysoki status. Na Wołyniu powstało **Liceum Krzemienieckie**.

inicjatywy
na rzecz rozwoju
cywilizacyjnego

Niektórzy Polacy podjęli **próby tworzenia organizacji spiskowych** w podzielonym granicami rozbiorów kraju lub udali się na **emigrację**, gdzie szukali możliwości działania na rzecz odzyskania niepodległości. Byli uczestnicy powstania kościuszkowskiego utworzyli w 1795 r. **w Paryżu Deputację Polską**, która początkowo miała dość szerokie poparcie wśród emigrantów. Z czasem utraciła je jednak na skutek nadmiernej radykalizacji poglądów, na przykład odrzucenia zasad przyjętych w Konstytucji 3 maja na rzecz rozwiązań znanych z rewolucyjnej Francji. Deputacja dążyła do wywołania powstania zbrojnego w kraju.

postawy
niepodległościowe

Deputacja Polska

Pod zaborami działała od 1796 r. **Centralizacja Lwowska** z Walerianem Działyńskim na czele. Podobnie jak Deputacja i ta organizacja zamierzała wznieść powstanie. Jej plany ewoluowały od współdziałania z Austrią i Francją przeciw Prusom i Rosji do koncepcji powstania, które miało zacząć się w **Galicji**, a następnie objąć pozostałe zabory. Po tym, jak oddział brygadiera Joachima Deniski bez uzgodnienia z Centralizacją wkroczył z terytorium Turcji na Bukowinę i został rozgromiony przez Austriaków, organizacja została rozbita, a jej przywódcy aresztowani.

Centralizacja
Lwowska

Galicja (właściwie Królestwo Galicji i Lodomerii) – ziemie zaboru austriackiego. Habsburgowie nadali taką nazwę terenom wcielonym do swojej monarchii w wyniku rozbiorów Rzeczypospolitej. Starali się w ten sposób wykazać swoje prawa do tych ziem. Odwoływali się do tego, że jako królowie węgierscy mogą się upomnieć o należące krótko do Węgier w średniowieczu księstwo halicko-włodzimierskie (łac. *Regnum Galiciae et Lodomeriae*), do którego należały m.in. Lwów, Przemyśl czy Chełm.

Towarzystwo
Republikanów
Polskich

- ▶ **Towarzystwo Republikanów Polskich** działające w **Warszawie**, założone przez radykałów związanych z polskimi jakobinami, nie zdołało zdobyć szerszego poparcia. Współpracowało z Deputacją Polską i liczyło na pomoc rewolucyjnej Francji. Osoby związane z tą opcją polityczną były tropione i aresztowane przez policję państw zaborczych. Taki los spotkał między innymi działającego wśród chłopów na Podlasiu **Franciszka Gorzkowskiego**. Głosił on hasła walki o niepodległość, nadania chłopom na własność użytkowanej ziemi (czyli ich uwłaszczenia), zniesienia przywilejów szlachty i wprowadzenia w wolnej Polsce ustroju republikańskiego.

Wszystkie te działania niepodległościowe nie dawały wymiernych rezultatów do momentu wprowadzenia sprawy polskiej w obręb zainteresowań rewolucyjnej Francji, a zwłaszcza Napoleona Bonaparte.

Legiony Polskie

- Agencja ▶ Wśród emigrantów polskich w Paryżu coraz większą rolę odgrywała **Agencja**. Była to organizacja, która w czasie insurekcji kościuszkowskiej pełniła funkcję polskiego przedstawicielstwa dyplomatycznego, a w 1796 r. wznowiła działalność. Zamierzała utworzyć polskie oddziały na terenie Francji, przeciwstawiała się natomiast organizowaniu spisków w kraju. Politycznie nawiązywała do tradycji Konstytucji 3 maja.

Jan Henryk
Dąbrowski

- ▶ Agencja wykorzystała szansę na realizację swoich planów, jaką stworzyło przybycie do Paryża **Jana Henryka Dąbrowskiego**. Uzyskał on zgodę Dyktatoratu na utworzenie polskiej formacji wojskowej na terenie Republiki Lombardzkiej. Inicjatywę tę poparł generał Napoleon Bonaparte odnoszący właśnie swoje pierwsze wielkie sukcesy militarne w wojnie z Austrią w północnej Italii. W efekcie **w styczniu 1797 r.** Dąbrowski podpisał **umowę z Republiką Lombardzką o utworzeniu Legionów Polskich**.

utworzenie
Legionów Polskich

Źródło historyczne

Fragmenty umowy zawartej przez Jana Henryka Dąbrowskiego z Republiką Lombardzką w sprawie utworzenia Legionów Polskich, 9 stycznia 1797 r.

1. Korpusy polskie, które się sformują w Lombardii, zatrzymają tytuł: Legionów Polskich posilkujących Lombardię.
2. Ubiór, znaki wojskowe i organizacja tego korpusu zbliżać się będą jak można najwięcej do zwyczajów polskich.

3. Lud lombardzki widziałby z przyjemnością przy uniformie [...] szlify kolorów narodowych lombardzkich z napisem *Gli uomini liberi sono fratelli* [ludzie wolni są braćmi]. Prócz tego wszyscy oficerowie i żołnierze nosić będą kokardę francuską, jako narodu broniącego ludzi wolnych. [...]
6. Lud lombardzki deklaruje niniejszym, iż uważać będzie zawsze Polaków uzbrojonych na obronę wolności, jako prawdziwych braci swoich, [...] Administracja Generalna przyznaje im najformalniej prawa obywatelstwa lombardzkiego.

S. Grodziski, E. Kozłowski, *Polska zniewolona 1795–1806*, Warszawa 1987, s. 41–42.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, jakie relacje między Legionami Polskimi a Republiką Lombardzką ustalała zawarta umowa.
2. Jakie symboliczne elementy umundurowania legionistów zostały omówione w dokumencie? Dlaczego – twoim zdaniem – przywiązywano do tych kwestii tak dużą wagę?

Generał Jan Henryk Dąbrowski we Włoszech na obrazie nieznanego autora, koniec XVIII w.

Jan Henryk Dąbrowski (1755–1818) urodził się w Małopolsce. Jego ojciec służył w wojsku saskim. Dąbrowski już w wieku 11 lat zamieszkał u niego, w okolicach Drezna, a w 1771 r. także rozpoczął służbę w saskiej armii. Ponieważ jego językiem domowym był niemiecki, do końca życia stosunkowo słabo posługiwał się językiem polskim. W 1792 r. przeszedł do służby w wojsku polskim, nie brał jednak udziału w wojnie w obronie Konstytucji 3 maja. W trakcie insurekcji kościuszkowskiej 1794 r. wstąpił się obroną Warszawy oraz dowództwem wyprawy skierowanej na pomoc powstańcom w Wielkopolsce, gdzie odniósł duże sukcesy. Przez władze powstańcze został awansowany do stopnia generała. Po upadku insurekcji udał się do Paryża.

Źródło historyczne

Fragmenty odezwy gen. Jana Henryka Dąbrowskiego wzywającej do wstępowania do Legionów Polskich, Mediolan, 20 stycznia 1797 r.

Do współobywateli [...] Polacy, nadzieja powstaje, Francja zwycięża, ona się bije za sprawę narodów, starajmy się osłabić jej nieprzyjaciół [...] idźmy pod jej chorągwie, te są oznakami honoru i zwycięstwa. Legiony polskie formują się we Włoszech [...]. Już oficerowie i żołnierze, towarzysze trudów waszych i męstwa, są ze mną, już się bataliony formują, przybywajcie koledzy, rzucajcie broń, którą was nosić przymuszono, bijmy się za sprawę wspólną wszystkich narodów, za wolność, pod walecznym Bonaparte, zwycięzcą Włoch! Triumfy Rzplitej Francuskiej są naszą jedyną nadzieją, za jej pomocą i jej aliantów może zobaczymy domy nasze, któreśmy z rozrzewnieniem porzucili.

S. Grodziski, E. Kozłowski, *Polska zniewolona 1795–1806*, Warszawa 1987, s. 43.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, jakie nadzieje wyrażał w cytowanej odezwie Jan Henryk Dąbrowski. Jak się odnosił do Francji i Napoleona Bonaparte?

Sztandar I Legii Legionów Polskich we Włoszech

Organizację Legionów ułatwił fakt, że wśród 30 tysięcy jeńców austriackich w niewoli francuskiej 1/4 stanowili chłopci z Galicji. Wcielenie części z nich do powstających polskich oddziałów uzupełniło szeregi emigracyjnych ochotników. W efekcie utworzono **dwie legie**, które jesienią 1797 r. liczyły około 8000 żołnierzy. Tworzenie Legionów poparł początkowo Tadeusz Kościuszko, który był nawet przewidywany na naczelnego wodza tej formacji. Później jednak obrał inną opcję polityczną.

Pokój zawarty przez Francję z Austrią w Campo Formio w październiku 1797 r. spowodował, że Legiony nie zdążyły wziąć udziału w wojnie z monarchią habsburską. Uczestniczyły natomiast w działaniach zbrojnych, które doprowadziły w 1798 r. do likwidacji Państwa Kościelnego i utworzenia Republiki Rzymskiej.

Po powstaniu II koalicji antyfrancuskiej **Legiony** wstąpiły się w walkach z **wojskami austriacko-neapolitańskimi pod Civita Castellana**, a także zdobywając **twierdzę Gaeta**. W 1799 r. legioniści toczyli w północnej Italii zmagania

zaangażowanie
Legionów w wojny
z antyfrancuskimi
koalicjami

z wojskami austriackimi i rosyjskimi dowodzonymi przez Aleksandra Suworowa. Najważniejsze **bitwy**, w których brali wówczas udział, miały miejsce **pod Legnano** (czytaj: lenjano) i pod **Magnano** (czytaj: manjano). **Ponieśli w nich bardzo duże straty**. W dodatku po kapitulacji Mantui większość żołnierzy II Legii, jako pochodzących z Galicji, wcielono do armii austriackiej. Krwawe zmagania, w których brały udział Legiony podczas odwrotu wojsk francuskich z Italii, spowodowały, że ich liczebność stopniała do zaledwie 700 żołnierzy. I Legia została odtworzona w 1800 r. Uzyskała stan 6000 żołnierzy i wzięła udział w walkach z wojskami austriackimi.

bitwy pod Legnano i Magnano

Formowanie się i działania Legionów Polskich we Włoszech w latach 1797–1799

Nowa odrębna polska formacja zbrojna powstała w 1799 r. na terenie Alzacji i Lotaryngii przy francuskiej Armii Renu. Nazwano ją **Legią Naddunajską**, a jej dowództwo objął **Karol Kniaziewicz**. Legia wzięła udział w walkach z wojskami austriacko-bawarskimi. Szczególnie ważną rolę odegrała w bitwie **pod Hohenlinden** (1800 r.).

Legia Naddunajska

bitwa pod Hohenlinden

Żołnierze Legii Naddunajskiej na rycinie Bronisława Gembarzewskiego, 1. połowa XX w.

polscy żołnierze na
San Domingo

► **tach 1802–1803 około 5500 polskich żołnierzy** na leżącą na Karaibach wyspę **San Domingo** (obecnie Haiti). Stanowiły tam część wojsk napoleońskich tłumiących niepodległościowe powstanie czarnej ludności tej francuskiej kolonii. Zdecydowana większość Polaków zginęła w walkach lub zmarła na żółtą febrę.

W 1805 r. odnowiła się wojna w Europie (III koalicja antyfrancuska). Pewna część polskich żołnierzy pozostawała wówczas wciąż w służbie włoskiej i wzięła udział w walkach z Austrią. Po zawartym w grudniu pokoju w Preszburgu przeszli oni na służbę Józefa Bonaparte – nowego władcy Królestwa Neapolu.

Dziedzictwo Legionów

Epopeja legionowa okazała się dramatyczna i bardzo krwawa. Stanowiła jednak równocześnie wymowną manifestację siły polskich dążeń niepodległościowych. Stała się przez to niezwykle ważnym elementem polskiej tradycji narodowej.

Pieśń
Legionów Polskich
we Włoszech

► **Latem 1797 r. Józef Wybicki** napisał w miejscowości Reggio nell'Emilia (czytaj: redździo nel emilia) w ówczesnej Republice Cisalpińskiej tekst **Pieśni Legionów Polskich we Włoszech**, która spotkała się z bardzo przychylnym przyjęciem legionistów. **Mazurek Dąbrowskiego**, jak powszechnie nazywano ten utwór, stał się w okresie zaborów i powstań jedną z najbardziej popularnych pieśni narodowych. W czasach II Rzeczypospolitej, w 1927 r., ustanowiono go **polskim hymnem państwowym**.

ideale obywatelskie
i równościowe

► **Legionowa kadra oficerska propagowała wśród podwładnych idee obywatelskie, równościowe i wolnościowe** wywiedzione z myśli oświeceniowej

Oddziały polskie stały się jednak dla Napoleona problemem, gdy zawierając w 1801 r. traktaty pokojowe z Austrią i Rosją, zobowiązał się do niepopierania „wrogów wewnętrznych” tych państw. Ponadto Bonaparte nie był pewny wierności polskich żołnierzy, ponieważ niektórzy oficerowie legionowi utrzymywali kontakty z niechętnymi jego władzy działaczami rewolucyjnymi we Francji. **Formacjom legionowym odebrano więc samodzielność** i podporządkowano je rządowi Republiki Włoskiej i Królestwa Etrurii. W sytuacji, w której nadzieje na wyzwolenie i odbudowę Rzeczypospolitej okazały się nierealne, wielu oficerów podało się do dymisji. Uczynił tak między innymi generał Kniaziewicz. Radykalnym sposobem rozwiązania kłopotów Napoleona z polskimi formacjami stało się **wystąpienie w la-**

i w pewnej mierze z praktyki rewolucji francuskiej. Na naramiennikach mundurów legionowych widniał napis: „Wszyscy wolni ludzie są braćmi”. W szeregach legionistów panował duch patriotyzmu, braterstwa i równości – bez względu na pochodzenie stanowe. Zniesiono kary cielesne, a żołnierzy, w większości prostych chłopów, oficerowie starali się wychować i kształcić na świadomych obywateli. Dlatego też wprowadzono naukę czytania i pisanie oraz uroczyste obchodzono rocznice ważnych wydarzeń w dziejach Rzeczypospolitej, na przykład uchwalenia Konstytucji 3 maja.

Przez szeregi legionowe przeszło ponad 25 tysięcy żołnierzy. Około połowa legionistów zginęła, ale pozostali kontynuowali walkę przy boku Francji i jej sojuszników. Praktyczne doświadczenie zdobyli tutaj przyszli oficerowie armii Księstwa Warszawskiego.

Tragedią Legionów był natomiast fakt, iż Napoleon wykorzystywał je dla różnych interesów Francji. Dlatego też wielu rozczarowało się do Bonapartego. Kiedy jednak wojska cesarza Francuzów wkraczały ostatecznie na ziemie polskie (w 1806 r.), można było uwierzyć, że postawienie na kartę francuską, choć okupione ogromną ofiarą, nie było pomyłką.

Polacy, którzy nie zawierzili Napoleonowi

Od początku wielu Polaków w swoich rachubach na odbudowę Rzeczypospolitej odrzucało osobę Napoleona. Liczni nie wierzyli w jego moc bądź wolę wspomżenia sprawy polskiej. W zależności od zapatrywań politycznych jedni obawiali się jego radykalizmu jako kontynuatora rewolucji francuskiej, inni przeciwnie – widzieli w nim despotę, który pogrzył ideały rewolucyjne.

Chętny do udzielenia pełnego poparcia Napoleonowi nie był **Tadeusz Kościuszko**. W 1796 r. został uwolniony z więzienia przez następcę Katarzyny II – cara Pawła I. Początkowo pozytywnie odniósł się do utworzenia Legionów Polskich pod dowództwem generała Dąbrowskiego (wydał odezwę do formujących się oddziałów). Poparł także starania Kniaziewicza o utworzenie Legii Naddunajskiej.

Jednak już w sierpniu 1799 r. zerwał stosunki z Agencją i związał się z Towarzystwem Republikańców Polskich przygotowującym powstanie w kraju. W 1800 r. zainspirował Józefa Pawlikowskiego do wydania w Paryżu broszury **Czy Polacy mogą się wybić na niepodległość**. Wskazywał w niej na możliwość odbudowy Rzeczypospolitej **na drodze powstańczej z wykorzystaniem mas chłopskich**. Jego koncepcja drogi do niepodległości była zatem odmienna od idei legionowej – przyniesienia krajowi wolności „z ziemi włoskiej”. Wobec tragicznego losu walczących w Italii Legionów Polskich i zawarcia przez Francję pokoju w Luneville (1801 r.) umocnił się w przekonaniu, że bez uzyskania ze strony Bonapartego jednoznacznych gwarancji dla sprawy polskiej nie warto się z nim wiązać.

Znacząca w społeczeństwie polskim była **orientacja prorosyjska**. Najwybitniejszym jej przedstawicielem był książę **Adam Jerzy Czartoryski** (syn Adama Kazimierza, jednego z przywódców Familii). Wiązał on nadzieje z panującym od

Tadeusz
Kościuszko wobec
sprawy polskiej

orientacja
prorosyjska

Adam Jerzy
Czartoryski

1801 r. **carem Aleksandrem I**. Książę Czartoryski jako **minister spraw zagranicznych Rosji w latach 1804–1806** próbował pogodzić marzenie o przywróceniu do życia Rzeczypospolitej z mocarstwowymi interesami imperium rosyjskiego.

Książę Adam Jerzy Czartoryski na portrecie nieznanego autorstwa, 1798 r.

W młodości Czartoryski (1770–1861) wiele podróżował po zachodniej Europie. W 1792 r. brał udział w wojnie w obronie Konstytucji 3 maja i otrzymał Order Virtuti Militari. Następnie znalazł się na emigracji. Po III rozbiorze został przez rodzinę wysłany do Petersburga jako „zakładnik” lojalności rodu Czartoryskich, którzy narazili się Katarzynie II wspieraniem insurekcji kościuszkowskiej. Uratował majątki rodowe przed konfiskatą. Został adiutantem wnuka carycy – Aleksandra – i się z nim zaprzyjaźnił. Otworzyło mu to drogę do kariery, gdy w 1801 r. Aleksander został carem. Od 1802 r. Czartoryski był zastępcą, a od 1804 r. ministrem spraw zagranicznych Rosji.

plan puławski ▶

Czartoryski liczył na odtworzenie państwowości polskiej z przedstawicielem rodziny carskiej na tronie i w ścisłym związku z Rosją. Według jego koncepcji – tak zwanego **planu puławskiego** – odrodzone państwo miało powstać z ziem dawnej Rzeczypospolitej należących do Rosji i Prus (po ich pokonaniu przez cara), a w sprzyjających okolicznościach także i Austrii (ufał, iż odda ona Galicję w zamian za pruski Śląsk). Próba pozyskania Aleksandra I dla realizacji tego planu w 1805 r. podczas wojny III koalicji z Francją zakończyła się jednak niepowodzeniem. Czartoryski liczył na to, że jego plan zacznie przybierać realny kształt, gdy wojska rosyjskie wkroczą do Prus, które nie chciały przyłączyć się do koalicji. Car zawarł jednak ostatecznie z królem Prus Fryderykiem Wilhelmem III tajny układ, pozwalający wojskom rosyjskim na przemarsz przez pruskie terytorium. **Wobec niepowodzenia swoich zamierzeń i po klęsce armii austriacko-rosyjskiej pod Austerlitz książę Czartoryski podał się do dymisji.**

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, w jakim stopniu zmieniła się sytuacja społeczeństwa na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w wyniku rozbiorów.
2. Przedstaw postawy, jakie wystąpiły w odpowiedzi na brak własnej państwowości i dylematy związane z kwestią dalszego istnienia narodu. Jaka część społeczeństwa mogła się wówczas – twoim zdaniem – zaangażować w sprawy publiczne? W jakich kierunkach zmierzały podjęte inicjatywy?

3. Wyjaśnij, jakie były przyczyny zaangażowania się wielu Polaków po stronie Napoleona.
4. Przetwórz dzieje Legionów Polskich we Włoszech.
5. Oceń znaczenie Legionów Polskich i przedstaw ich miejsce w polskiej tradycji narodowej.
6. Scharakteryzuj i oceń koncepcje Tadeusza Kościuszki i księcia Adama Jerzego Czartoryskiego dotyczące sposobów na odbudowę Rzeczypospolitej.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Na skutek rozbiorów w największym stopniu **zmieniła się pozycja szlachty**, która **utraciła status narodu politycznego** i nie mogła już decydować o sprawach państwowych, a jedynie w niewielkim zakresie o kwestiach lokalnych (głównie w zaborze rosyjskim). Szlachta **straciła też przywileje podatkowe** i przeżywała trudności ekonomiczne. ◀ s. 211
- Po upadku Rzeczypospolitej jedną z najpilniejszych kwestii była odpowiedź na pytanie, **czy naród może nadal istnieć bez własnego państwa**. ◀ s. 212
- W społeczeństwie polskim występowały zarówno postawy **lojalistyczne**, jak i **niepodległościowe** (tworzyły się organizacje spiskowe). Podjęto poza tym **inicjatywy na rzecz rozwoju cywilizacyjnego**. ◀ s. 212
–213
- W 1797 r. powstały na terenie Republiki Lombardzkiej **Legiony Polskie**. Ich twórcą i dowódcą był **gen. Jan Henryk Dąbrowski**, który uzyskał dla swojej inicjatywy **poparcie Napoleona Bonaparte**. ◀ s. 214
- Okres największego zaangażowania Legionów w wojny** z antyfrancuskimi koalicjami to lata **1798–1801**. W stoczonych wówczas bitwach poniosły one bardzo duże straty. ◀ s. 214
–217
- Utworzona pod dowództwem **gen. Karola Kniaziewicza Legia Naddunajska** toczyła walki w 1800 r. **na terenie Rzeszy**. Uczestniczyła w zwycięskiej dla Napoleona bitwie pod Hohenlinden. ◀ s. 217
- W 1801 r. kilka tysięcy polskich legionistów wysłano na **San Domingo**. Pozostali przeszli na żołd **państw włoskich** (zwłaszcza Królestwa Neapolu rządzonego przez Józefa Bonaparte). ◀ s. 218
- Nadzieje legionowe na wywalczenie niepodległości zawarł Józef Wybicki w słowach ***Pieśni Legionów Polskich we Włoszech***, obecnego polskiego hymnu państwowego. ◀ s. 218
- W Legionach, które ich twórcy postrzegali jako załążek armii przyszłej, odrodzonej Rzeczypospolitej, realizowano **ideały obywatelskie i równościowe**. ◀ s. 218
- Nie wszyscy Polacy związali swoje nadzieje z Napoleonem Bonaparte. **Tadeusz Kościuszko** za bardziej skuteczną metodę odzyskania bytu państwowego uznawał **powstanie w kraju z wykorzystaniem mas chłopskich**. ◀ s. 219
- Głównym reprezentantem **orientacji prorosyjskiej** był **Adam Jerzy Czartoryski**, bliski współpracownik cara Aleksandra I. Jego planów odbudowy Rzeczypospolitej u boku Rosji nie udało się jednak wprowadzić w życie. ◀ s. 219
–220

Józef Wybicki – autor słów *Mazurka Dąbrowskiego* – polskiego hymnu narodowego

Józef Wybicki (1747–1822)
na rycinie z końca XVIII lub
początku XIX w.

Józef Wybicki urodził się w 1747 r. na Kaszubach, w rodzinie średniozamożnej szlachty. W wieku 20 lat został posłem na sejm. W 1768 r. protestował przeciwko wzrastającemu uzależnieniu kraju od Rosji, a zwłaszcza porwaniu i wywiezieniu do Rosji kilku polskich senatorów. Przystąpił do konfederacji barskiej i prowadził w jej imieniu działalność dyplomatyczną. W latach 70. brał udział w pracach nad zmianami w systemie prawnym i szkolnictwie. Opublikował ważne teksty publicystyczne zatytułowane *Listy patriotyczne do Jaśnie Wielmożnego ekskanclerza Zamoyskiego, prawa układającego pisane*. Krytykował w nich wady ustroju Rzeczypospolitej, a także domagał się zmiany położenia chłopów. Zasiadał w Sejmie 1784 r., jednak nie był posłem Sejmu Wielkiego. W 1791 r. został natomiast wybranym delegatem reprezentującym na sejmie miasto Poznań (w tym celu przystąpił uprzednio do stanu mieszczańskiego). Podczas wojny w obronie Konstytucji 3 maja, po przystąpieniu króla do konfederacji targowickiej, także się do niej przyłączył, szybko jednak przeszedł na stronę zwolenników kontynuowania wojny z Rosją.

Po upadku insurekcji kościuszkowskiej udał się na emigrację. W Paryżu był związany z Agencją. Współtworzył z Janem Henrykiem Dąbrowskim Legiony Polskie we Włoszech. W lipcu 1797 r. stworzył *Pieśń Legionów Polskich we Włoszech*, czyli *Mazurek Dąbrowskiego*.

W styczniu 1807 r. został członkiem powołanej przez Napoleona tymczasowej Komisji Rządzącej i wraz z nią uczestniczył w tworzeniu Księstwa Warszawskiego. Po kongresie wiedeńskim zdecydował się osiedlić w Królestwie Polskim. W latach 1817–1820 pełnił funkcję prezesa Sądu Najwyższego.

Herb Reggion nell'Emilia i tablica upamiętniająca pierwsze wykonanie *Mazurka Dąbrowskiego* mające miejsce w tym mieście w lipcu 1797 r.

Dokładny dzień napisania oraz pierwszego wykonania *Pieśni Legionów Polskich we Włoszech* nie jest znany. Nastąpiło to na pewno pomiędzy 10 a 20 lipca 1797 r. Oddziały legionistów generała Dąbrowskiego stacjonowały wtedy w Republice Cisalpińskiej (do niedawna noszącej nazwę Lombardzkiej), w miejscowości Reggion Emilia.

Pieśń Legionów Polskich we Włoszech

Jeszcze Polska nie umarła,
Kiedy my żyjemy.
Co nam obca moc wydarła,
Szablą odbijemy.

Marsz, marsz, Dąbrowski
Do Polski z ziemi włoskiej
Za Twoim przewodem
Złączem się z narodem.

Jak Czarniecki do Poznania
Wracał się przez morze
Dla ojczyzny ratowania
Po szwedzkim rozbiore.

Marsz, marsz, Dąbrowski...

Przejdziem Wisłę, przejdziem Wartę
Będziem Polakami,
Dał nam przykład Bonaparte
Jak zwyciężać mamy.

Marsz, marsz, Dąbrowski...

Niemiec, Moskal nie osiedzie,
Gdy jąwszy pałasza,
Hasłem wszystkich zgoda będzie
I ojczyzna nasza.

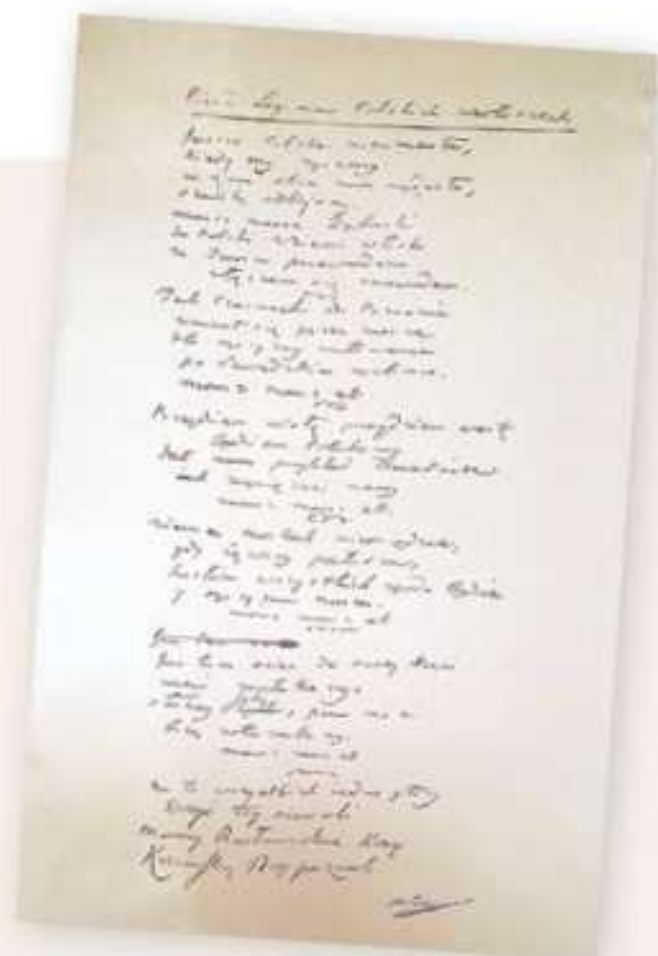
Marsz, marsz, Dąbrowski...

Już tam ociec do swej Basi
Mówi zapłakany:
„Słuchaj jeno, pono nasi
Biją w tarabany”.

Marsz, marsz, Dąbrowski...

Na to wszystkich jedne głosy:
„Dosyć tej niewoli
Mamy racławickie kosy,
Kościuszkę, Bóg pozwoli”.

J. Wybicki, *Pieśń legionów polskich we Włoszech*
[w:] Z. Libero, *Poezja polska XVIII wieku*, War-
szawa 1976; cyt. za: Zintegrowana Platforma
Edukacyjna (dostęp: 22.09.2023).

Rękopis Pieśni Legionów Polskich we Włoszech
Józefa Wybickiego

Juliusz Kossak, *Marsz, marsz Dąbrowski!*, 1897 r.
Jan Henryk Dąbrowski został uwieczniony przez
artystę w setną rocznicę utworzenia Legionów Polskich
we Włoszech.

3. Europa w okresie hegemonii Napoleona. Księstwo Warszawskie

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z polityką Napoleona w epoce cesarstwa;
- dowiesz się, w jaki sposób Francja utrwaliła swoją hegemonię w Europie;
- przeczytasz o okolicznościach powstania, ustroju i funkcjonowaniu Księstwa Warszawskiego.

Cesarstwo Francuskie

elita władzy ▶

Francja w 1804 r. na powrót stała się monarchią i po raz pierwszy w swoich dziejach – cesarstwem (chyba żeby odwołać się do epoki Karolingów w IX–X w. – trudno jednak tamto państwo utożsamiać w pełni z państwem francuskim, które narodziło się właśnie w wyniku rozpadu karolińskiej monarchii). Oprócz koronowania władcy **przywrócono** wkrótce także **szlachectwo i tytuły arystokratyczne**. Miały one jednak charakter w głównej mierze honorowy, gdyż **nie było już powrotu do stanowych przywilejów** z czasów Burbonów.

Kariera urzędnicza, a zwłaszcza wojskowa, zależała od talentów oraz **zastług dla państwa i cesarza**. Dostępna była dla przedstawicieli wszystkich warstw społecznych. Wprawdzie w otoczeniu Napoleona znalazło się wielu przedsta-

wicieli starych rodów, w tym powracających z emigracji, jednak do elity państwowej należały w dużej mierze osoby, które swoje funkcje wojskowe czy cywilne zawdzięczały wprost władcy. Ludzie ci otrzymywali teraz tytuły książąt, hrabiów i baronów oraz dobra ziemskie z łaski cesarza. Wśród nowo wytworzonej arystokracji szczególne miejsce zajmowali krewni Napoleona. Niektórzy z nich obejmowali też trony państw zależnych od Francji.

Herb Francji w okresie Pierwszego Cesarstwa (1804–1815)

Kilka lat po kodeksie cywilnym przyjęty został kodeks postępowania karnego. Ustalił on **podstawowe reguły nowoczesnego procesu karnego**: zasady jawności i swobodnej oceny dowodów oraz ustnej formy postępowania sądowego. Rozdzielał funkcje sędziego śledczego, oskarżyciela oraz sędziego wydającego wyrok.

Szczególną troską Napoleon **otoczył naukę oraz szkolnictwo wyższe i średnie**. Państwo wspierało zwłaszcza rozwój nauk ścisłych oraz medycyny, a także prawa. Przed szkołami wyższymi i średnimi postawiono zadanie wykształcenia kadr potrzebnych wojsku i administracji. Miały one też wpajać miłość do ojczyzny i lojalność wobec cesarza. Liczne stypendia i zapomogi pozwalały zwiększyć liczbę wykształconych osób. Szkolnictwo, które było całkowicie zlaicyzowane, ściśle podporządkowano ministrowi spraw wewnętrznych.

Niewątpliwym osiągnięciem epoki napoleońskiej we Francji był **rozwój gospodarczy kraju**. Obok czynników omówionych we wcześniejszym rozdziale wpływało na to także podporządkowanie interesom gospodarczym Francji obszarów Europy podbitych i uzależnionych przez Napoleona. Stały się one **dużym rynkiem zbytu dla francuskiego przemysłu manufakturowego**, który mógł dzięki temu rozkwitnąć. Koniunkturę gospodarczą napędzały dodatkowo środki finansowe pochodzące z **łupów i kontrybucji wojennych, przeznaczane na zamówienia wojskowe**. Pomagały one zrównoważyć budżet, a równocześnie obniżyć wysokość podatków płaconych przez ludność. Korzystnie wpływało to na popularność Napoleona wśród Francuzów.

Wojny napoleońskiej Francji w latach 1806–1809

Umocnienie się Francji w Europie, zwłaszcza na terenie byłej Rzeszy, bardzo zaniepokoiło **Prusy**. W konsekwencji zdecydowały się one przystąpić do wojny po stronie Wielkiej Brytanii i Rosji, dając początek **IV koalicji antyfrancuskiej**. Jednak już w tydzień po rozpoczęciu działań wojennych, w październiku 1806 r., odnosząca tyle sukcesów w poprzednim stuleciu armia pruska poniosła klęskę w dwóch toczonych równocześnie **bitwach** – pod **Jeną i Auerstädt** (czytaj: auersztet). Wkrótce Francuzi wkroczyli do Berlina, a w Wielkopolsce wybuchło polskie powstanie przeciw rządowi pruskiemu. Do czerwca następnego roku opór

przystąpienie Prus do wojny z Francją

Łuk triumfalny w Paryżu

Budowę łuku rozpoczęto w 1806 r. dla uczczenia zwycięstw Napoleona i jego żołnierzy. Umieszczono na nim cztery duże płaskorzeźby: *Triumf Napoleona*, *Opór*, *Pokój* i *Wymarsz ochotników w 1792 r.* (inaczej: *Marsylianka*). Na sklepieniu łuku oraz na tarczach znajdujących się w attyce wyryto nazwy bitew z czasów rewolucji i Napoleona, a na wewnętrznych ścianach – nazwiska kilkuset napoleońskich oficerów. Po I wojnie światowej pod łukiem umieszczono Grób Nieznanego Żołnierza.

armii Napoleona stawiała **Rosja**. Bonaparte, po nierozstrzygniętej bitwie pod Itawą Pruską i **zwycięstwie** nad wojskami rosyjskimi **pod Frydlandem**, zaczął myśleć o ustanowieniu nowego europejskiego porządku międzynarodowego. Armia pruska była całkowicie rozbita, ale potęga Rosji nie została, mimo wygranej bitwy, złamana. Cesarz Francuzów musiał się z tym liczyć i uznać, że najkorzystniejsze dla jego planów będzie, gdy car **Aleksander I z przeciwnika przekształci się w sojusznika Francji**.

Napoleońscy fizyljerzy, czyli piechota uzbrojona w karabiny i pałasze – najliczniejsza formacja armii francuskiej

pokój w Tylży ▶ **Traktaty z Prusami i Rosją** zostały podpisane w **lipcu 1807 r. w Tylży**. Rosja nie tylko nie traciła żadnych terytoriów, lecz także uzyskała część III zaboru pruskiego – okręg białostocki. Uznawała natomiast zmiany terytorialne, jakie dokonały się w Europie na korzyść Francji i jej sojuszników. **Ponadto zobowiązała się przystąpić do blokady kontynentalnej Wielkiej Brytanii**. Państwo to pozostawało teraz najgroźniejszym przeciwnikiem Napoleona, a sposobem na jego pokonanie miała być nie inwazja, która okazała się nierealna, ale odcięcie wysp od kontaktów handlowych z kontynentem i zniszczenie w ten sposób ich gospodarki. Prusy poniosły bardzo poważne koszty swojej klęski – **utraciły prawie połowę terytorium**. Z ich ziem leżących na zachód od Łaby utworzono Królestwo Westfalii, którego władcą został brat Napoleona – Hieronim. Z większości terenów, które Prusy zagarnęły podczas rozbiorów, powstało natomiast **Księstwo Warszawskie**. Prusy stały się państwem **całkowicie zależnym od Francji**, a także musiały zapłacić wysoką kontrybucję.

Blokada kontynentalna – ogłoszony przez Napoleona w listopadzie 1806 r. zakaz jakichkolwiek kontaktów handlowych z Wielką Brytanią. Obowiązywał nie tylko kupców francuskich, lecz także był narzucony wszystkim państwom, które zawierały sojusz z Francją.

Spotkanie Napoleona Bonaparte i Aleksandra I na tratwie zakotwiczonej na Niemnie w miejscowości Tylża – miejsce podpisania traktatów kończących wojnę w 1807 r., obraz Adolphe'a Roehna (czytaj: adolfa roena)

Napoleon podporządkował swoją politykę międzynarodową nadrzędnemu celowi – pokonaniu Wielkiej Brytanii. Natomiast ona, walcząc o przetrwanie, wspierała wszystkich, którzy zdecydowali się stawiać opór Francuzom. Pomogła też mieszkańcom **Półwyspu Iberyjskiego**, gdy ich kraje zostały **zajęte przez wojska francuskie** – w 1807 r. **Portugalia**, a w 1808 r. **Hiszpania**. Po wymuszonej abdykacji hiszpańskiego króla z dynastii Burbonów, nowym królem został **Józef Bonaparte** (jego tron w Królestwie Neapolu zajął teraz jeden z marszałków Napoleona – Joachim Murat). Niechęć **Hiszpanów** do narzuconej siłą władzy, a zwłaszcza polityka nowego monarchy zmierzająca do osłabienia roli Kościoła katolickiego, doprowadziły do **wybuchu antyfrancuskiego powstania**. Francja uwikłała się w Hiszpanii w **wyniszczającą wojnę partyzancką**, której nie była w stanie wygrać mimo angażowania coraz większych sił. W Portugalii wojska brytyjsko-portugalskie dowodzone przez generała Arthura Wellesleya (czytaj: teltzleja), księcia Wellington, zmusiły do kapitulacji korpus francuski.

◀ Józef Bonaparte

◀ powstanie w Hiszpanii

Jedna z rycin Francisca Goi (czytaj: franciska goji) z cyklu *Okropności wojny* powstałego w latach 1810–1815 pod wrażeniem walk toczących się w Hiszpanii w epoce napoleońskiej

Oficerowie polskiego 1. Pułku Szwoleżerów (lekkokonnych) po bitwie pod Somosierrą na obrazie francuskiego malarza Horace'a Verneta (czytaj: horasa werneta)

Szarża, którą przeprowadzili w wąwozie Somosierra 30 listopada 1808 r. polscy szwoleżerowie, otworzyła Francuzom drogę do Madrytu. Pułk ten był elitarnym oddziałem wchodzącym w skład Gwardii Cesarskiej Napoleona. W walkach w Hiszpanii brała udział także Legia Nadwiślańska – oddział tworzony od wiosny 1807 r. (początkowo pod nazwą Legia Polsko-Włoska) we Wrocławiu z polskich żołnierzy pozostających na służbie Józefa Bonapartego, który wówczas był jeszcze królem Neapolu.

Cesarz austriacki Franciszek I wykorzystał zaangażowanie wojsk francuskich w walkach na Półwyspie Iberyjskim i przystąpił w **1809 r.** do wojny przeciw Francji (**V koalicja**: Austria, Wielka Brytania). **Ekspedycyjne wojska brytyjskie**, które zaatakowały Królestwo Holandii (do niedawna: Republika Batawska), rządzone przez kolejnego brata cesarza – Ludwika Bonaparte – poniosły porażkę. Klęsk doznawała też armia austriacka. **Francuzi wkroczyli do Wiednia**, a następnie **pod Wagram** (lipiec 1809 r.) całkowicie rozbili Austriaków. Na mocy **pokoju w Schönbrunn** (czytaj: szynbrun) Austria utraciła około 1/3 swoich ziem: Triest, Gorycję, Krainę i część Chorwacji na rzecz Francji, Salzburg na rzecz Bawarii, okręg tarnopolski na rzecz Rosji oraz ziemie III zaboru austriackiego i okręg zamojski na rzecz Księstwa Warszawskiego. W 1809 r. Napoleon zlikwidował także Państwo Kościelne, włączając je do Francji.

Rosja wykorzystała sojusz z Francją do wypowiedzenia wojny Szwecji (1808–1809) i w efekcie **zdobyła Finlandię oraz Wyspy Alandzkie**. Jej sukcesem zakończyła się także trwająca od 1806 r. wojna z Turcją. Na mocy pokoju z 1812 r. **uzyskała Besarabię**.

wojna francusko-
-austriacka

pokój
w Schönbrunn

Utworzenie Księstwa Warszawskiego

Traktaty rozbiorowe miały w intencji państw zaborczych zagwarantować nieodwołalne pogrzebanie państwowości polskiej. Jednak radykalne przekształcenia układu sił w Europie, jakie przyniosła ze sobą epoka rewolucji i Napoleona, mogły podważyć decyzje nawet tych trzech wielkich mocarstw. Na to właśnie liczyli ci przedstawiciele społeczności polskiej, którzy aktywnie uczestniczyli w wydarzeniach zmieniających oblicze Europy. Nie wszyscy wyzbyli się nadziei na odbudowę Rzeczypospolitej, zwłaszcza gdy Napoleon okazał się zdolny pokonać wojska każdego z zaborców, a **w trakcie wojny z Prusami w 1806 r.** jego armia nieuchronnie zbliżała się **do ziem polskich zaboru pruskiego**. Spełniały się w ten sposób marzenia żołnierzy Legionów Polskich, choć działo się to później, niż się tego spodziewali. We wrześniu 1806 r. Bonaparte polecił zorganizować nowy polski oddział: **Legię Północną**, dowodzoną przez **generała Józefa Zajęczka**. W jej skład wchodził jeńcy z armii pruskiej, pochodzący z ziem włączonych do Prus w wyniku rozbiorów.

◀ Legia Północna

Po zwycięskich bitwach pod Jeną i Auerstädt Napoleon wkroczył do Berlina, gdzie 27 października 1806 r. zapowiedział rozpoczęcie „polskiej wojny”. Towarzyszący mu **Jan Henryk Dąbrowski** i **Józef Wybicki skierowali do Polaków odezwy**, w odpowiedzi na które **mieszkańcy Wielkopolski rozpoczęli powstanie**, a następnie opanowali miasta i twierdze pruskie.

◀ powstanie wielkopolskie

Sprawna organizacja nowych polskich formacji wojskowych na obszarze Wielkopolski oraz entuzjastyczne przywitanie wkraczających wojsk francuskich stopniowo przekonywało Napoleona do koncepcji **utworzenia jakiejś formy polskiej państwowości**. Podjęcie decyzji w tej sprawie było tym bardziej pilne, że już w miesiąc po zajęciu Berlina **cesarz uroczyście wkraczał do Poznania, a jego wojska zajmowały w tym czasie Warszawę**. Ponadto Polacy samorzutnie przejmowali administrowanie terenami uwolnionymi spod władzy pruskiej i zamyślali o stworzeniu na tym obszarze własnych instytucji rządowych. Potrzeby wojenne, czyli organizacja polskiej armii oraz uregulowanie zasad zaopatrywania wojsk francuskich na polskich ziemiach, także skłaniały Napoleona do możliwie szybkiego uporządkowania spraw związanych z zarządzaniem zajmowanymi terytoriami.

Wszystkie te przyczyny złożyły się na decyzję cesarza Francuzów o utworzeniu **tymczasowych polskich władz centralnych**. Uczynił to **dekretem ze stycznia 1807 r.** powołującym **Komisję Rządzącą**, na której czele stanął **Stanisław Małachowski** – dawny marszałek Sejmu Wielkiego. Rozbudowywano też szybko polskie oddziały, które liczyły wkrótce blisko 30 tysięcy żołnierzy. Poszczególnymi **legiami dowodzili Jan Henryk Dąbrowski, Józef Zajęczek oraz książę Józef Poniatowski**. Brały one udział w dalszym ciągu kampanii napoleońskiej toczącej się na Pomorzu. Napoleon próbował przekonać do współpracy również Tadeusza Kościuszkę, ten jednak odmówił, gdyż cesarz nie chciał zagwarantować odtworzenia Rzeczypospolitej w granicach przedrozbiorowych.

Napoleon, kończąc latem 1807 r. wojnę z Rosją, zdecydował się uczynić z niej swojego sojusznika, więc **podczas rokowań pokojowych w Tylży** starał się, aby sprawa polska nie stała na drodze tego porozumienia. Jednocześnie jednak nie wycofał się z decyzji przyznania Polakom namiastki państwowości. Po długotrwałych sporach osiągnięto kompromis w najtrudniejszych kwestiach obejmujących zasięg terytorialny nowego państwa, nazwę oraz władcę, który miał nim rządzić.

Na mocy postanowień traktatów pokojowych z Tylży **z większości ziem polskich zagarniętych podczas rozbiorów przez Prusy** utworzono **Księstwo Warszawskie**. Nazwę taką przyjęto ze względu na sprzeciw Aleksandra I wobec proponowanej nazwy „Królestwo Polskie”. Księstwo objęło głównie **ziemie II i III zaboru pruskiego**; z I włączono jedynie **tereny nad Notecią z Piłą i Bydgoszczą**. Natomiast **okręg białostocki przyłączono do Rosji**. Gdańsk stał się wolnym miastem – formalnie pod opieką królów Prus i Saksonii, a faktycznie – cesarza Francuzów. Obszar Księstwa Warszawskiego wyniósł około 104 tysięcy km², a jego ludność – 2,6 miliona. **Dziedzicznym władcą Księstwa został król Saksonii Fryderyk August I Wettin** – wnuk króla, który panował w Rzeczypospolitej jako August III. Osadzenie Wettinów na tronie polskim po śmierci Stanisława Augusta przewidywała już Konstytucja 3 maja.

Księstwo Warszawskie w latach 1807–1809

Dukat z czasów Księstwa Warszawskiego (z 1812 r.)
z herbem Księstwa łączącym w sobie godła Saksonii
i Polski

Ustrój i funkcjonowanie Księstwa Warszawskiego

Nadzieje Polaków, którzy zaangażowali się po stronie Francji napoleońskiej, zostały częściowo spełnione. Wierzone, że powołanie do życia Księstwa Warszawskiego to dopiero pierwszy krok ku pełnemu przekreśleniu rozbiorów Rzeczypospolitej. Jednak Księstwo, podobnie zresztą jak inne niewielkie państwa podbijane lub tworzone przez Bonapartego, miało okazać się **krajem o ograniczonej suwerenności**. Jego polskie władze bardziej nim administrowały, niż rządziły. W sprawach polityki zagranicznej i wojska nie mogły podejmować samodzielnych decyzji. W większym stopniu rozstrzygały o polityce wewnętrznej, choć na przykład kwestie gospodarcze również były w dużej mierze podporządkowane interesom i wysiłkowi militarnemu Francji.

Konstytucja Księstwa Warszawskiego nie została uchwalona przez przedstawicieli jego mieszkańców, lecz **nadana w lipcu 1807 r. przez Napoleona**. Jej postanowienia nawiązywały do polskiej tradycji ustrojowej, jednak przejęły również wiele rozwiązań zastosowanych w poprzednich latach we Francji oraz w krajach od niej zależnych.

◀ nadanie Księstwu
Warszawskiemu
konstytucji

Marcello Bacciarelli, *Nadanie konstytucji Księstwa Warszawskiego przez Napoleona w 1807 r.*

Napoleon 19 lipca 1807 r. przyjął na audiencji w Dreźnie członków Komisji Rządzącej, którzy przedstawiali mu projekt konstytucji. Cesarz przerwał ich wystąpienie i zaczął sam dyktować zasady, jakie powinny się znaleźć w ustawie zasadniczej. Opracowała je następnie kancelaria francuskiego sekretarza stanu. Dzień później nowy projekt poznali członkowie Komisji Rządzącej. Dokument ten podpisał Bonaparte 22 lipca 1807 r. Wersję ostateczną odczytano Komisji Rządzącej dzień później. Jej członkowie złożyli podpisy na dokumencie, a następnie wręczono go Fryderykowi Augustowi I Wettinowi. Oryginał tekstu konstytucji spisano po francusku. Oficjalny polski przekład zamieszczono we wstępie do I tomu „Dziennika Praw”, w którym wydrukowano także tekst francuski z uwagą, że „ma być szczególnie za prawidłowy uważany”. Po wejściu w życie konstytucji Komisja Rządząca, która miała charakter tymczasowy, została rozwiązana i zastąpiona przez Radę Ministrów.

Zgodnie z konstytucją władza ustawodawcza należała do **sejmu** składającego się z **senatu i izby poselskiej**. W senacie zasiadali mianowani przez monarchę wojewodowie, kasztelanowie i biskupi. **W skład izby poselskiej wchodziło postów wybieranych na sejmikach szlacheckich** (60% składu izby) oraz **deputatów wybieranych na zgromadzeniach gminnych** (40% składu). W **sejmikach nie mogli brać udziału nieposesjonaci**. Prawo do **głosowania na zgromadzeniach gminnych** miały **osoby spoza stanu szlacheckiego**, przede wszystkim posiadające odpowiedni majątek. Byli to więc zamożni mieszczaństwo, a także stosunkowo nieliczni czynszowi chłopcy. Prawo do uczestnictwa w zgromadzeniach gminnych można było uzyskać dzięki majątkowi, wykształceniu, zasługom wojackim bądź zasługom dla kultury lub gospodarki kraju. Prawo udziału w wyborach przysługiwało mężczyznom, którzy ukończyli 21. rok życia. Natomiast wybranych do izby poselskiej mogli być mężczyźni, którzy ukończyli 24 lata. Ponadto wymagana była umiejętność czytania i pisania w języku polskim. Postów i deputowanych wybierano na 9 lat, a co 3 lata miała być odnawiana 1/3 składu izby poselskiej. Sejm miał się zbierać co 2 lata na 15 dni.

Władza wykonawcza znajdowała się w rękach monarchy oraz mianowanej przez niego Rady Ministrów. Mimo istnienia sejmiku w praktyce głos decydujący w Księstwie miała władza wykonawcza, a przede wszystkim wola Napoleona.

Konstytucja Księstwa głosiła: *Znosi się niewola. Wszyscy obywatele są równi przed obliczem prawa*. Ten zapis, wraz z **Kodeksem Napoleona** wprowadzonym wkrótce z niewielkimi zmianami, miał gwarantować **ograniczenie (choć nie zniesienie) różnic stanowych**. Każdy obywatel bez względu na pochodzenie społeczne miał prawo posiadania ziemi i swobodnego dysponowania wszelkim swoim majątkiem, a także wykonywania dowolnego zawodu. Wykształceni mieszczaństwo i chłopcy uzyskali dostęp do urzędów cywilnych i wszystkich stanowisk oficerskich w wojsku.

W odniesieniu do **ludności chłopskiej** najpoważniejsza zmiana to **zniesienie poddaństwa osobistego**. Jednak praktyczne korzyści, jakie mogli z tego faktu czerpać chłopcy, były bardzo ograniczone. **Kwestię własności uprawianej przez nich ziemi** rozstrzygnął odrębny dekret z grudnia 1807 r. Została ona uznana za **własność szlachecką**. To oznaczało, że jeśli chłopcy chcieli ją nadal użytkować, **musieli odrabiać pańszczyznę**. Przed opuszczeniem wsi musieli wywiązać się ze wszystkich umów i pozostawić właścicielowi majątek łącznie z inwentarzem. Ten natomiast mógł usunąć chłopca z zajmowanej ziemi. Stawiało to chłopca w trudnej sytuacji. Szlachta odczuła jako korzyść fakt, że mogła nadal czerpać zyski z darmowej pracy pańszczyźnianej. To ułatwienie nie skłaniało jej do wprowadzania nowoczesnych metod gospodarowania w posiadanych przez nią majątkach.

Jeszcze w czasach Komisji Rządzącej utworzono Izbę Edukacyjną, dzięki której pomyślnie rozwijało się **szkolnictwo zarówno elementarne, jak i średnie**. Wciąż jednak nie powołano do życia uniwersytetu w Warszawie. Po przyłączeniu do Księstwa w 1809 r. Krakowa spolszczono natomiast i zreformowano Akademię Krakowską. Swobodnie i dynamicznie rozwijała się **polska kultura i nauka**.

Księstwo Warszawskie stanowiło dla znacznej grupy szkółę **życia politycznego**. Wielu osobom dało sposobność zdobycia **doświadczenia wojskowego**. Okres

istnienia Księstwa pozwolił wykształcić elity społeczne, które były nadal czynne w polskim życiu publicznym pod zaborami w kolejnych dekadach. Przemiany społeczne, które wówczas zainicjowano, nie były głębokie, stanowiły jednak ważny impuls na drodze do osłabienia podziałów stanowych w społeczeństwie. Poważnym problemem Księstwa stały się koszty gospodarcze i finansowe związane z wojnami, które prowadził Napoleon. Można mówić o drenażu sprzymierzonego z Francją państewka. Przyczynił się on między innymi do tego, że tylko w niewielkim stopniu udało się wykorzystać ustalenia konstytucji dla przebudowy społecznej Księstwa.

Wojna z Austrią

Księstwo Warszawskie nie zdążyło jeszcze okrzepnąć jako nowy byt polityczny, kiedy kolejny epizod wojen napoleońskich stworzył dla niego zagrożenie. Rozwój sytuacji międzynarodowej mógł zakończyć istnienie Księstwa bądź zapewnić mu rozrost terytorialny. Armia Księstwa była rozbudowywana z myślą o tym, że prędko nadejdzie czas militarnych rozstrzygnięć dotyczących przyszłości państwa. Tak też się stało, **gdy w 1809 r. Austria rozpoczęła kolejną wojnę z Napoleonem i zaatakowała także Księstwo Warszawskie.**

ks. Józef
Poniatowski

Książę Józef Poniatowski (1763–1813) na portrecie autorstwa austriackiego malarza Josefa Marii Grassiego, po 1810 r., i w wyobrażeniu Juliusza Kossaka, koniec XIX w.

Książę Józef Poniatowski był synem Andrzeja Poniatowskiego, brata króla Stanisława Augusta. Podobnie jak ojciec służył w armii austriackiej; został adiutantem cesarza Józefa II. Mimo że urodził się i wychował w Wiedniu, był ściśle związany z kulturą polską. W 1789 r. na wezwanie swojego stryja, króla Stanisława Augusta, wstąpił do armii polskiej. Objął dowodzenie w wojnie w obronie Konstytucji 3 maja (zdobył sławę szczególnie w bitwie pod Zieleńcami). Uczestniczył też w insurekcji kościuszkowskiej. Przez kilka następnych lat przebywał m.in. w Wiedniu i Petersburgu, aż osiadł w Warszawie należącej wówczas do Prus. Znany był wówczas powszechnie z przewodzenia towarzystwu dobrze urodzonych osób grupujących się w jego warszawskiej rezydencji – pałacu Pod Blachą. Hulaszczy tryb życia, jaki wówczas prowadził, spotykał się z publiczną krytyką. W 1806 r. stanął na czele zorganizowanych na polecenie króla Prus oddziałów milicji mieszczańskiej w Warszawie. Kiedy jednak do miasta zbliżały się oddziały francuskie, zdecydował się przejść na stronę Napoleona. Stanął na czele jednej z legii tworzonych wojsk polskich. W Księstwie Warszawskim został ministrem wojny, a w 1809 r. – naczelnym wodzem jego wojsk.

Wojska polskie, których naczelnym wodzem był **książę Józef Poniatowski**, stawiały opór na przedpolach Warszawy **pod Raszynem**, ale wobec przewagi wojsk au-

striackich musiały się wycofać. Austriacy zajęli stolicę, nie zdołali jednak oparować Wielkopolski, gdzie działania prowadziły wojska dowodzone przez generała Jana Henryka Dąbrowskiego. W tym czasie **oddziały** pod dowództwem Poniatowskiego **przeszły granicę austriacką** i wkroczyły na Lubelszczyznę. Zająły **Lublin**, **Zamość** i **Sandomierz**, a następnie **Kraków**. Książę, korzystając z gorącego przyjęcia miejscowej ludności, od razu formował tutaj

z ochotników nowe oddziały i organizował polskie władze lokalne. W tej sytuacji Austriacy opuścili Warszawę, aby postarać się odzyskać utracone tereny.

Oddziały ks. Józefa Poniatowskiego witane przez mieszkańców Krakowa po zajęciu miasta w 1809 r., obraz Michała Stachowicza

- obszar Księstwa Warszawskiego w 1807 r.
- ziemie przyłączone do Księstwa Warszawskiego w 1809 r.
- obszar Wolnego Miasta Gdańska
- działania wojsk polskich
- działania wojsk austriackich
- X ważniejsze bitwy
- twierdze i miasta ufortyfikowane
- twierdze bronione przez wojska polskie
- twierdze zdobyte przez wojska polskie

Wojna Księstwa Warszawskiego z Austrią w 1809 r. i jego obszar po przyłączeniu nowych terenów

Losy wojny rozstrzygnęły się jednak w trakcie kampanii francuskiej toczonej na ziemiach austriackich (zajęcie Wiednia i bitwa pod Wagram). Austriacy byli zmuszeni zawrzeć pokój (w Schönbrunn) na warunkach postawionych przez Napoleona. **Księstwo Warszawskie powiększono o ziemie III zaboru austriackiego oraz okręg zamojski.** Obszar Księstwa wzrósł o połowę, a liczba ludności – o 2/3. Okręg tarnopolski, należący dotąd do Austrii, otrzymała Rosja w prezencie od Napoleona.

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj politykę wewnętrzną Napoleona w okresie cesarstwa.
2. Wyjaśnij, na czym polegał system napoleoński w Europie i w jaki sposób napoleońska Francja utrzymała swoją dominację na kontynencie w latach 1806–1809. Jakie trudności napotykała? Czy – twoim zdaniem – jej dominująca pozycja w Europie była wówczas w pełni zabezpieczona? Uzasadnij swoje zdanie.
3. Wytłumacz, w jaki sposób doszło do utworzenia Księstwa Warszawskiego. Jaki był w tym udział działań podjętych przez Polaków? W jakim stopniu zadecydowała sytuacja międzynarodowa i decyzje Napoleona?
4. Omów ustrój i sposób funkcjonowania Księstwa Warszawskiego.
5. Jakie elementy państwowości Polacy zdołali odbudować w Księstwie Warszawskim?
6. Przedstaw przebieg wojny z Austrią w 1809 r. i rolę w niej księcia Józefa Poniatowskiego.
7. Oceń decyzje podejmowane przez polskich polityków i wojskowych wobec działań Napoleona na arenie międzynarodowej i w stosunku do sprawy polskiej. Czy uważasz, że ci, którzy opowiedzieli się po stronie cesarza, postąpili słusznie? Jak oceniasz decyzję Tadeusza Kościuszki, który nie podjął współpracy?

PODSUMOWANIE LEKCJI

We Francji po koronacji cesarskiej Napoleona przywrócono szlachectwo i tytuły arystokratyczne, jednak władca formował elitę władzy głównie z ludzi osobiście wobec niego zasłużonych.

◀ s. 224

Przystąpienie Prus do IV koalicji antyfrancuskiej w 1806 r. zakończyło się dla nich katastrofą militarną.

◀ s. 225

Traktat w Tylży z lipca 1807 r. oznaczał utratę przez Prusy blisko połowy ich terytorium i podporządkowanie Prus Francji. Rosja stała się natomiast na następne kilka lat sojusznikiem Napoleona.

◀ s. 226

W Hiszpanii Francja uwikłała się w długotrwałe walki ze skierowanym przeciwko niej powstaniem.

◀ s. 227

- s. 228 ▶ Wojna, jaką **w 1809 r.** podjęła **Austria** (w ramach **V koalicji** antyfrancuskiej), zakończyła się jej **klęską**.
- s. 229 ▶ Wraz z wkroczeniem wojsk francuskich na ziemie pruskie w 1806 r. **w Wielkopolsce wybuchło polskie powstanie**. Tworzono wówczas także przy boku Napoleona kolejne polskie formacje wojskowe.
- s. 230 ▶ **W 1807 r.** na mocy postanowień traktatu w Tylży Napoleon utworzył **z większości ziem zaboru pruskiego Księstwo Warszawskie**. Suwerenność Księstwa była jednak bardzo ograniczona.
- s. 231 ▶ W lipcu 1807 r. Napoleon nadał Księstwu Warszawskiemu **konstytucję**. Stało się ono dziedziczną monarchią konstytucyjną (na jego tronie zasiedli sascy Wettinowie).
- s. 232 ▶ **Izba poselska sejmu** Księstwa była obierana w 60% przez **szlachtę posiadającą ziemię, czyli posesjonatów**, a w 40% przez **osoby spoza stanu szlacheckiego** (obowiązywał **cenzus** majątkowy, wykształcenia, zasług).
- s. 232 ▶ **Chłopi** uzyskali **wolność osobistą**, ale odrębnym dekretem ustalono, że **ziemia** przez nich uprawiana **należy do właściciela wsi**, więc jeśli ziemię tę użytkują, są zobowiązani do odrabiania **pańszczyzny**.
- s. 233 ▶ **W 1809 r.** doszło do **wojny austriacko-francuskiej**, której częścią były też działania wojskowe prowadzone na ziemiach polskich przez **księcia Józefa Poniatowskiego**. Na skutek klęski Austrii **Księstwo Warszawskie zostało powiększone o część ziem zaboru austriackiego**.

4. Wojna z Rosją i upadek Napoleona

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o wyprawie Wielkiej Armii Napoleona przeciwko Moskwie i jej konsekwencjach;
- przeanalizujesz udział Polaków w ostatnim etapie wojen napoleońskich;
- dowiesz się, w jakich okolicznościach Napoleon utracił tron Francji, i ocenisz znaczenie tej postaci historycznej.

Wojna z Rosją w 1812 r.

Lata 1809–1812 były okresem największej potęgi Francji. Napoleon zdawał sobie jednak sprawę z tego, jak trudne będzie utrzymanie dominacji nad tak rozległymi obszarami Europy. Wciąż **niepokonana pozostawała Wielka Brytania**. Francuzi **nie mogli być również pewni trwałości sojuszu z Rosją**.

Francja i Europa w przededniu wojny Napoleona z Rosją w 1812 r.

Ćwiczenie

Wymień państwa, które znajdowały się w sojuszu z napoleońską Francją w 1812 r. Przypomnij okoliczności, w jakich zostały one przez Napoleona uzależnione lub zmuszone do zawarcia przymierza.

blokada
kontynentalna

- **Blokada kontynentalna** okazała się nie dość skutecznym środkiem, by złamać Brytyjczyków. Ponadto negatywnie wpływała na gospodarkę pozostałych państw europejskich. Prowadziła do ekonomicznego osłabienia zwłaszcza holenderskich i niemieckich miast leżących na obszarach bezpośrednio zależnych od Francji. Co najważniejsze – była niekorzystna dla interesów ekonomicznych Rosji, która nie mogła eksportować zboża i drewna do Wielkiej Brytanii oraz zaopatrywać się w wyroby angielskiego przemysłu metalurgicznego. W konsekwencji od 1811 r. Rosja przestała przestrzegać zasad blokady. Car Aleksander I nie pogodził się ponadto z poniesionymi w 1807 r. klęskami i nie zamierzał tolerować hegemonii Francji w Europie, która spychała Rosję na drugorzędną pozycję. W takiej sytuacji doszło do **zerwania sojuszu francusko-rosyjskiego** i wybuchu wojny, która przesądziła o losie Napoleona.

zerwanie sojuszu
francusko-
rosyjskiego

Car Aleksander I przedstawiony w okresie ostatniej wojny z napoleońską Francją, obraz Franza Krügera (czytaj: franca krugera)

W odpowiedzi na żądanie wycofania wojsk francuskich z Prus wysunięte przez rosyjskiego władcę Napoleon skoncentrował ogromną armię przy granicach Rosji. **Wielka Armia** – jak ją nazwano – przewyższała liczebnością wszelkie formacje znane w epoce nowożytnej. W chwili przekroczenia **24 czerwca 1812 r.** granicznego Niemna liczyła około **600 tysięcy żołnierzy**. Nie składała się tylko z Francuzów, gdyż swoje oddziały musieli wystawić wszyscy sojusznicy Napoleona. Wielka Armia miała więc charakter wielonarodowy. Bardzo liczni byli w niej przedstawiciele państw niemieckich. Jej część stanowiły też **ponad 80-tyśięczne wojska polskie**.

Napoleon, atakując Rosję, oznajmił, iż rozpoczyna „drugą wojnę polską” (pierwsza to ta z lat 1806–1807). Zostało to przyjęte z entuzjazmem przez znaczną część społeczeństwa Księstwa Warszawskiego. Odbudowa Rzeczypospolitej w dawnym kształcie mogła nastąpić jedynie po pokonaniu wszystkich trzech zaborczych mocarstw. Już raz w 1809 r. obszar Księstwa Warszawskiego został powiększony. Bonaparte nie wskazywał wyraźnie, na co mogą liczyć Polacy,

jednak poszerzenie granic na wschód wydawało się sprawą oczywistą. Sejm Księstwa, nawiązując do tradycji Rzeczypospolitej, przekształcił się w Konfederację Generalną i ogłosił powstanie Królestwa Polskiego. Napoleon liczył na to, że wybuchnie też polskie powstanie na Litwie – podobnie jak 6 lat wcześniej w Wielkopolsce. Jednak wśród polskiej szlachty pod zaborem rosyjskim brakowało zapału dla opcji profrancuskiej (wbrew wizji, którą przedstawił później w *Panu Tadeuszu* Adam Mickiewicz).

Cesarz Francuzów liczył na szybkie doprowadzenie do rozstrzygającej bitwy i narzucenie Rosji korzystnych dla Francji warunków pokojowych. **Rosyjskie wojska** unikały jednak takiego starcia i wycofywały się w głąb Rosji. **Toczyły jedynie walki opóźniające marsz agresorów**. Niszczyły ponadto zapasy żywności, a nawet budynki, aby w ten sposób utrudnić żołnierzom napoleońskim zaspokojenie podstawowych potrzeb. Siły francuskie topniały na skutek trudnych warunków atmosferycznych, chorób oraz ataków partyzanckich prowadzonych przez Rosjan (w tym także chłopów). Znaczna część armii Napoleona nie mogła uczestniczyć w ofensywie. Musiała bowiem zostać skierowana do zabezpieczania wydłużających się linii zaopatrzeniowych i komunikacyjnych z Księstwem Warszawskim, które stanowiło główne zaplecze ofensywy.

◀ inwazja na Rosję

Generał Michaił Kutuzow na portrecie autorstwa Romana Wołkowa, 1813 r.

Kutuzow (1745–1813) został naczelnym dowódcą wojsk rosyjskich 20 sierpnia 1812 r. na dwa tygodnie przed bitwą pod Borodino, o której stoczeniu zadecydował. Był zwolennikiem taktyki wciągania Francuzów w głąb Rosji, a jednocześnie zdawał sobie sprawę, że dla morale wojsk ciągły odwrót i oddanie Moskwy bez walki może mieć fatalne skutki. W trakcie późniejszego wycofywania się Napoleona z Moskwy przeprowadził manewr, który zepchnął wojska francuskie na północny szlak, już raz przez nie przemierzony. Zniweczył w ten sposób zamysł Bonapartego, który wiedział, że na tej trasie napotka trudniejsze warunki klimatyczne i nie znajdzie żywności dla swoich żołnierzy.

Cesarz Francuzów zdecydował się **uderzyć na Moskwę**, gdyż był przekonany, że Rosjanie przystąpią do ostatecznej bitwy w obronie dawnej, historycznej stolicy. Doszło do niej rzeczywiście **pod Borodino 5–7 września**, jednak nie rozstrzygnęła ona losów wojny. Była krwawa, a sukces Francuzów okazał się ograniczony. Nie udało im się rozgromić sił rosyjskich, których istotna część zdołała się wycofać. Natomiast Kutuzow postanowił oddać **Moskwę** Francuzom bez dalszej obrony (do miasta dotarło ponad 100 tysięcy żołnierzy napoleońskich). **Bonaparte zajął miasto**, lecz car Aleksander I nadal nie chciał podjąć rozmów pokojowych.

◀ bitwa pod Borodino

przeprawa przez
Berezynę

Szczególnie groźnym wrogiem Wielkiej Armii okazała się wyjątkowo wczesna w tym roku zima. Wobec braku zapasów żywności i pożaru, który strawił znaczną część Moskwy, cesarz Francuzów **po 5 tygodniach spędzonych w mieście nakazał odwrót**. Pomimo mrozu, głodu, chorób, braku żywności i przewagi liczebnej wojsk rosyjskich oddziały Napoleona nie dały się okrażyć. Zdołali się **przeprawić przez Berezynę** (prawy dopływ Dniepru na Białorusi). Podczas tej przeprawy odznaczyli się polscy żołnierze, którzy osłaniali odwrót. Gdy resztki armii napoleońskiej dotarły z końcem 1812 r. z powrotem do granic Rosji, cesarz opuścił swoje wojska i pospieszył do Paryża, aby **zebrać nowe oddziały**.

Francuzi w płonącej Moskwie, na obrazie nieznanego niemieckiego malarza z lat 20. XIX w.

Odwrót Napoleona spod Moskwy na obrazie niemieckiego malarza Adolpha Northena

Źródło historyczne

Fragmenty z pamiętników Philippe'a-Paula de Ségura (czytaj: filipa-pola de segura) opisujące odwrót armii Napoleona spod Moskwy

Drżąc z zimna, nieszczęśni żołnierze idą wciąż. Wkrótce jednak odmawiają posłuszeństwa zeszywniale nogi, a pierwsza napotkana przeszkoda, kamień, leżąca w poprzek drogi gałąź czy też bratni trup – stają się przyczyną zguby. Kto upadł raz, ten na próżno jęczy: nie podnosi się już więcej; białe puchy otulają go szczelnie, w cmentarne ścielą się mogilki [...]

Skostniałe dłonie nie mogły utrzymać ciężkich giwerów; palce, pozbawione ruchu niezbędnego do zachowania resztek życia i ciepła, przymarzały do kurków. Ci, którzy przewróciwszy się zdołali jeszcze powstać, powstawali zazwyczaj bezbronni; przy upadku bowiem gięły się lufy, pękały kolby lub też broń ginęła w śnieżnych zaspach. [...]

Wielu spośród nich zboczyło z traktu i rozpiezchło się polnymi drogami po okolicy, w nadziei, iż zdołają znaleźć tam kęs chleba i dach nad głową. Lecz w promieniu siedmiu do ośmiu mil wszystko zburzone było, wszystko zrównane z ziemią. Zamiast chleba i dachu, straszliwa czekała ich śmierć z ręki kozaków [żołnierzy] i uzbrojonych chłopów, którzy obdzierali ich z odzieży i wśród dzikiego śmiechu porzucali nagich na śniegu.

P.-P. de Ségur, *Pamiętniki adiutanta Napoleona*, tłum. E. Leszczyńska, Warszawa 1987, s. 182–183.

Ćwiczenie

Na podstawie tekstu źródłowego i informacji zawartych w podręczniku wyjaśnij, jakie były przyczyny zagłady armii Napoleona w Rosji.

Upadek Napoleona

Napoleonowi po powrocie do Francji udało się odbudować siłę militarną. Musiał jednak stawić teraz czoła wojskom szerokiej **VI koalicji**, jaka uformowała się w obliczu otwierającej się szansy na położenie kresu panowaniu Francji w Europie. Przeciw Bonapartemu stanęły oprócz Rosji: Wielka Brytania, Szwecja, Prusy, a w sierpniu 1813 r. także Austria. Mimo początkowych sukcesów **Napoleon ostatecznie poniósł klęskę w październiku 1813 r.** w czterodniowej bitwie **pod Lipskiem**, zwanej **bitwą narodów**. Wzięły w niej udział także oddziały polskie dowodzone przez księcia Józefa Poniatowskiego. Jako jedyne z wojsk cudzoziemskich pozostały wierne Napoleonowi i nie przeszły na stronę nieprzyjaciela (uczyniły to w czasie bitwy wojska saskie i badeńskie). Podczas osłaniania odwrotu wojsk napoleońskich spod Lipska **zginął książę Józef Poniatowski**.

◀ bitwa pod Lipskiem

◀ śmierć Józefa Poniatowskiego

Januariusz Suchodolski, *Śmierć ks. Józefa Poniatowskiego*

Pierwszego dnia bitwy pod Lipskiem książę Józef Poniatowski został mianowany przez Napoleona marszałkiem Francji – jako jedyny cudzoziemiec w historii armii francuskiej. Kilkakrotnie ranny książę poległ w czasie przeprawy przez rzekę Elsterę. W 1817 r. jego ciało złożono w grobach królewskich na Wawelu.

Na początku 1814 r. wojska sprzymierzonych wkroczyły na teren Francji i w ciągu kilku miesięcy rozgromiły wojska francuskie. Napoleon nie zdecydował się na obronę Paryża. Nie miał już do tego odpowiednich sił. Musiał też wziąć pod uwagę zmęczenie społeczeństwa latami wojen i fakt, że wielu dotychczasowych jego zwolenników odsuwało się od niego w momencie klęski. **2 kwietnia** francuski senat dokonał **detronizacji Napoleona i przywrócił na tron** obaloną w czasie rewolucji **dynastię Burbonów**. Królem został brat Ludwika XVI, który objął panowanie jako **Ludwik XVIII** (za Ludwika XVII rojaliści uznawali syna Ludwika XVI, który nigdy w rzeczywistości nie panował i zmarł w 1795 r. w rewolucyjnym więzieniu w wieku 10 lat.).

Pod naciskiem własnych generałów **Bonaparte** zaakceptował zaistniałą sytuację i ogłosił, że ustępuje z tronu. Na mocy **porozumienia z koalicyjnymi monarchami** zachował tytuł cesarza oraz otrzymał dożywotnio wyspę Elbę (na Morzu Tyrreńskim) i 600-osobowy oddział gwardii.

upadek Księstwa
Warszawskiego ▶

Likwidacja Księstwa Warszawskiego

- Z wyprawy na Moskwę powróciło jedynie około 13 tysięcy polskich żołnierzy. Po wkroczeniu w styczniu 1813 r. wojsk rosyjskich do Księstwa Warszawskiego książę Józef Poniatowski wycofał swoje siły do Saksonii. Polacy kontynuowali tam walkę, ponosząc wciąż duże straty.
- Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego opuściła Warszawę na początku lutego 1813 r. Kraj zajęły wojska rosyjskie. Jego administrowanie przejęła 5-osobowa Rada Najwyższa Tymczasowa, na której czele stanął rosyjski generał. Zasiadało w niej także dwóch wybitnych Polaków – Tomasz Wawrzecki i Ksawery Drucki-Lubecki. Aleksander I szukał porozumienia z przedstawicielami społeczeństwa polskiego. Bardzo zależało mu na pozyskaniu przychylności księcia Józefa Poniatowskiego. Ten jednak odmówił.
- Po klęsce Napoleona pewne było, że Księstwo Warszawskie nie przetrwa w istniejącej dotychczas postaci. Powrót do stanu sprzed jego narodzin również nie wydawał się możliwy. O dalszych losach tworzących je ziem mieli zdecydować zwycięzcy w wojnie z Napoleonem. Główny głos należał do władców państw, które dokonały rozbiorów Rzeczypospolitej, a zwłaszcza zwycięskiej Rosji. Rozgrywka o ziemie Księstwa toczyła się podczas obrad kongresu wiedeńskiego. Rozpoczęły się one we wrześniu 1814 r. Księstwo Warszawskie formalnie przestało istnieć 3 maja 1815 r. po zawarciu porozumień Rosji z Prusami i Austrią o jego podziale.

abdykacja
Napoleona ▶

Abdykacja Napoleona wiosną 1814 r. nie oznaczała jednak końca wojennej epopei napoleońskiej. Nastroje społeczne we Francji były bardzo niestabilne. Stopniowo narastało niezadowolenie z okupacji obcych wojsk, a ponadto poli-

tyka Ludwika XVIII nie cieszyła się popularnością. W wojsku niechęć wywoływały dymisje oficerów napoleońskich. **Napoleon postanowił wykorzystać tę sytuację. Opuścił Elbę i przybył 1 marca 1815 r. do Francji, po czym ruszył na Paryż.** W ten sposób rozpoczął się okres, który przeszedł do historii jako **sto dni Napoleona**. Wystane przeciwko niemu wojska francuskie przechodziły kolejno na jego stronę. Dzięki temu zdołał wkroczyć do Paryża, ale próba pokonania koalicji przeciwników (VII koalicji) zakończyła się jego **klęską w bitwie pod Waterloo 18 czerwca 1815 r.** Wojskami, które ostatecznie pokonały Napoleona, dowodził książę Wellington, który kilka lat wcześniej walczył z Francuzami na Półwyspie Iberyjskim.

- ◀ próba odzyskania władzy
- ◀ ucieczka z Elby
- ◀ sto dni Napoleona
- ◀ klęska pod Waterloo

Była to już ostateczna porażka Napoleona, który **ponownie abdykował i został zesłany na Wyspę Świętej Heleny**, leżącą na Atlantyku, około 1900 km od południowo-zachodnich wybrzeży Afryki. Tam zmarł 5 maja 1821 r. Dziewiętnaście lat później jego szczątki przewieziono do Paryża i pochowano w kościele Inwalidów. **Legenda Napoleona** okazała się natomiast niezwykle żywotna. Spór o ocenę jego panowania rozpałał emocje nie tylko we Francji, lecz także w całej Europie. W kolejnych latach Bonaparte zarówno odstraszał jako tyran, który przynosił wojnę oraz zniewolenie innym państwom, jak i inspirował jako wielki wódz oraz polityk – pogromca monarchów, burzyciel starego porządku. Epoka napoleońska stworzyła nowe mity, które stały się bliskie Francuzom, a także innym narodom europejskim walczącym o wolność, w tym Polakom.

Sarkofag Napoleona Bonaparte w kościele Inwalidów w Paryżu

- ◀ zesłanie na Wyspę Świętej Heleny

Źródło historyczne

François-René de Chateaubriand (czytaj: fransła-rene de szatobriją) – pisarz epoki romantyzmu o Napoleonie

Bonaparte nie jest wielki przez swoje słowa, mowy, pisma, [...] jest wielki, ponieważ stworzył rząd legalny i potężny, kodeks praw przyjęty przez rozmaite kraje, sądy, szkoły, administrację mocną [...]; jest wielki, ponieważ Francji przywrócił porządek pośród chaosu, podźwignął ołtarze, ponieważ poskromił wściekłych demagogów, [...] jest wielki zwłaszcza dlatego, że narodził się z samego siebie i mając tylko swój geniusz, potrafił narzucić posłuszeństwo trzydziestu sześciu milionom poddanych w epoce, kiedy żadnej iluzji nie wiąże się już z tronem.

F.-R. de Chateaubriand, *Pamiętniki z za grobu*, tłum. J. Guze, Warszawa 1991, s. 356–358.

Ćwiczenie

Scharakteryzuj sposób, w jaki François-René de Chateaubriand kształtuje mit Napoleona. Jakie jego zasługi i cechy podkreśla? Czy zgadzasz się z przedstawioną przez niego oceną cesarza Francuzów?

znaczenie epoki
napoleońskiej ▶

Konsekwencje epoki napoleońskiej

Francja i Europa, wbrew zwolennikom starego porządku, nie mogły już powrócić do dawnych realiów społecznych i politycznych, jakie panowały przed epoką rewolucji i Napoleona. Wiele **zmian, zarówno w zakresie stanu prawnego, jak i ludzkiej mentalności**, okazało się nieodwracalnych.

Mapa polityczna Europy również nie powróciła całkowicie do stanu sprzed dekad rewolucji i wojny. Przede wszystkim **przestało istnieć Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego** i wiele organizmów państwowych na jego terenie. Swoją siłę na arenie międzynarodowej potwierdziła **Wielka Brytania**. Na pozycji najważniejszego na kontynencie mocarstwa znalazła się **Rosja** – w 1815 r. w wyniku decyzji kongresu wiedeńskiego przesunęła swoje granice znacząco na zachód.

Europa wchodziła w okres daleko idących przemian społecznych i rozwoju nowych ideologii. Kodeks Napoleona i konkretne rozwiązania ustrojowe zostały zaszczerpane tam, gdzie dotarły napoleońskie wojska. Choć oznaczało to, że te zmiany często narzucano siłą, wielokroć okazywały się też skutecznym sposobem na **rozpropagowanie idei oświeceniowych i koncepcji społeczno-politycznych, których symbolem była rewolucja francuska**. Rozpowszechniły się hasła: równości społecznej, odrzucenia starego porządku stanowego, ugruntowania praw własności, poszerzenia swobód obywatelskich i praw politycznych oraz wolności religijnej. **Idee te stały się w XIX w. częścią programów politycznych ugrupowań rewolucyjnych i liberalnych.**

W Prusach pod wpływem szoku, jakim była druzgocąca klęska w konfrontacji z Francją i upokarzające warunki pokoju w Tylży, przeprowadzono reformy **modernizujące stosunki społeczne**. Reformy społeczne rozpoczęto już w 1807 r. Chłopom nadano najpierw pełną wolność osobistą, a edyktem z 1811 r. rozpoczęto proces ich uwłaszczenia, czyli uznania chłopów za prawnych właścicieli gruntu, a nie tylko za jego użytkowników. Umożliwiono bogatym chłopom i mieszczanom zakup ziemi, a także pozwolono szlachcie na wykonywanie zawodów dotąd podejmowanych przez niższe warstwy społeczne. Ograniczono przywileje cechów. Wprowadzono organy nowoczesnego samorządu miejskiego, wybierane przez najzamożniejszych obywateli. Zmiany te prowadziły do stopniowej likwidacji przywilejów stanowych i przeżytków feudalnych stosunków oraz urynkowania gospodarki. Przeprowadzono też reformę szkolnictwa. W 1813 r. wprowadzono powszechną służbę wojskową. **Szkoła i armia** miały propagować **uczucia propaństwowe i patriotyczne**.

W Prusach i na obszarze innych ziem niemieckich **nastroje patriotyczne** wzmo-
gły się zresztą w wyniku samej niechęci i oporu wobec okupacyjnych wojsk
francuskich. O podobnym zjawisku można mówić także w przypadku miesz-
kańców ziem włoskich i Hiszpanii, a po części też Rosji. **Sytuacja ta sprzyjała
krystalizowaniu się więzi narodowych** na tych obszarach. Wpływ epoki na-
poleońskiej na procesy narodowościowe nie był jednak tak jednowymiarowy
i w istocie przedstawiał się w sposób bardziej złożony. W Italii tendencje zjed-
noczeniowe narastały **zarówno w opozycji do panowania napoleońskiego,
jak i były przez nie inspirowane**. Rewolucyjna Francja obalała monarchów
uzależnionych od obcych (austriackich) wpływów i dokonywała częściowego
zjednoczenia kraju, posługując się nawet nazwą Królestwa Włoch. Także wielu
Polaków widziało w Napoleonie oswobodziciela i tego, który na nowo przyniósł
nadzieję na niepodległość – wszak powstały wówczas *Mazurek Dąbrowskiego*
głosił: *Dał nam przykład Bonaparte...*

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw przyczyny i przebieg wojny Napoleona z Rosją w 1812 r.
2. Jakie były konsekwencje nieudanej wyprawy Napoleona na Moskwę? W jaki spo-
sób cesarz próbował ocalić swoje imperium? Czy – twoim zdaniem – działania te
mogły przynieść skutek?
3. Scharakteryzuj nadzieje i działania Polaków w ostatnim okresie epoki napoleoń-
skiej.
4. Oceń postać księcia Józefa Poniatowskiego i jego znaczenie w dziejach Rzeczypo-
spolitej i Polaków. Weź pod uwagę okres od schyłku panowania króla Stanisława
Augusta po śmierć księcia pod Lipskiem.
5. Na podstawie informacji zawartych w tym rozdziale i poprzednich rozdziałach
ocen Napoleon Bonaparte oraz jego wpływ na losy Francji i Europy. Przedstaw
swoją opinię na temat stosunku Napoleona do sprawy polskiej. Poszukaj informacji
na temat „białej” i „czarnej” legendy cesarza. Czy – twoim zdaniem – epoka napole-
ońska nadal budzi emocje?

PODSUMOWANIE LEKCJI

W czerwcu 1812 r. Napoleon rozpoczął **wojnę przeciwko Rosji**. **Wielka Armia** napo-
leońska liczyła ok. 600 tysięcy żołnierzy, wśród których ponad 80 tysięcy stanowili Polacy.
Taktyka rosyjska unikania rozstrzygających bitew, trudne warunki klimatyczne i niemoż-
ność zaopatrzenia licznej armii napoleońskiej przesądziły o tym, że mimo zajęcia Moskwy
Napoleon poniósł w Rosji klęskę.

◀ s. 238

◀ s. 239

- s. 241 ▶ Od wiosny 1813 r. do wiosny 1814 r. nowa armia Napoleona toczyła walki z VI koalicją **antyfrancuską**. Rozstrzygające znaczenie miała **klęska cesarza pod Lipskiem w październiku 1813 r.** W bitwie tej **zginął też książę Józef Poniatowski**.
- s. 242 ▶ Po odwrocie cesarza Francuzów spod Moskwy **wojska rosyjskie zajęły na początku 1813 r. terytorium Księstwa Warszawskiego**.
- s. 243 ▶ Francję zajęły wojska koalicji, a **Napoleon w kwietniu 1814 r. utracił francuski tron**.
- s. 243 ▶ **Próba odzyskania władzy przez Napoleona w 1815 r.** zakończyła się po „stu dniach” klęską w walce z VII koalicją pod **Waterloo**, 18 czerwca 1815 r. Napoleon ponownie abdykował i został zesłany na Wyspę Świętej Heleny.
- s. 244 ▶ **Epoka napoleońska**, w znacznej mierze kontynuująca procesy zapoczątkowane przez rewolucję francuską, dokonała daleko idących i w znacznej mierze nieodwracalnych przeobrażeń w rzeczywistości **społecznej i politycznej Europy**. Nowe idee stały się inspiracją dla rozwijających się w XIX w. **ruchów rewolucyjnych i liberalnych**.
- s. 245 ▶ Czasy napoleońskie przyspieszyły w Europie przebieg **procesów narodowościowych**, na wielu obszarach wzmagaly uczucia patriotyczne oraz tendencje wolnościowe, zjednoczeniowe i niepodległościowe ludów.

VII. Europa i ziemie polskie w dobie Napoleona

Historia powszechna

- W północnej Italii w latach 1796–1797 **gen. Napoleon Bonaparte** prowadził zwycięską kampanię wojsk francuskich przeciwko Austrii. ◀ s. 200
- Austria była zmuszona zawrzeć niekorzystny dla siebie **pokój w Campo Formio**. ◀ s. 201
- W 1799 r. wojska francuskie poniosły **porażki w walkach w Italii** z powstałą wówczas II koalicją. ◀ s. 201
- W listopadzie 1799 r. zamach stanu wyniósł **Napoleona Bonaparte do władzy**. Rządził on jako **pierwszy konsul**. Formalnie państwo francuskie pozostawało republiką. Okres **konsulatu** we Francji to lata 1799–1804. ◀ s. 203
- W okresie **konsulatu** Napoleon doprowadził do zakończenia walk wewnętrznych, zabezpieczenia zmian społecznych, które dokonały się w trakcie rewolucji i poprawy sytuacji ekonomicznej. Nie dopuścił natomiast mieszkańców kraju do współudziału w rządach. ◀ s. 203
- W 1802 r. zakończyła się wojna Francji z II koalicją. ◀ s. 205
- W 1804 r. przyjęto **Kodeks cywilny Francuzów (Kodeks Napoleona)** oparty na zasadach równości wobec prawa, ochrony wartości prywatnej i wolności sumienia. ◀ s. 205
- W 1804 r. **Napoleon Bonaparte** koronował się na **cesarza Francuzów**. ◀ s. 206
- W 1805 r. Francja prowadziła wojnę z III koalicją. Nie była w stanie pokonać Wielkiej Brytanii (nie doszło do inwazji na wyspy). Pokonała natomiast **Austrię** (bitwa pod **Austerlitz**). Pokój z Austrią w Preszburgu (1805 r.) przypieczętował **dominację Francji w centralnej Europie**. ◀ s. 208
- W 1806 r. **przeszło istnieć Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego** (I Rzesza). ◀ s. 208
- We Francji okresu cesarstwa przywrócono **szlachectwo i tytuły arystokratyczne**, jednak władca formował **elitę władzy** głównie z ludzi **osobiście wobec niego zasłużonych**. ◀ s. 224
- Przystąpienie **Prus** do IV koalicji antyfrancuskiej w 1806 r. zakończyło się dla nich **katastrofą militarną**. ◀ s. 225
- Traktat w **Tylży** z lipca 1807 r. oznaczał utratę przez **Prusy** blisko połowy terytorium i podporządkowanie Francji. **Rosja** stała się natomiast na następne kilka lat sojusznikiem Napoleona. ◀ s. 226
- W **Hiszpanii** Francja uwikłała się w długotrwałe walki ze skierowanym przeciwko niej **powstaniem**. ◀ s. 227
- Wojna, jaką w 1809 r. podjęła **Austria** (w ramach V koalicji antyfrancuskiej), zakończyła się jej **klęską**. ◀ s. 228
- W czerwcu 1812 r. Napoleon rozpoczął **wojnę przeciwko Rosji**, która zakończyła się **klęską** jego armii. ◀ s. 239
- Rozstrzygające znaczenie w wojnie z VI koalicją antyfrancuską miała **klęska Francuzów pod Lipskiem** w październiku 1813 r. ◀ s. 241

- Wojska koalicji zajęły Francję, a **Napoleon w kwietniu 1814 r. utracił tron.** ◀ s. 242
- Próba odzyskania władzy przez Napoleona w 1815 r.** zakończyła się klęską w bitwie pod **Waterloo**, 18 czerwca 1815 r., ponowną abdykacją i zesłaniem na Wyspę Świętej Heleny. ◀ s. 243
- Epoka napoleońska** dokonała daleko idących przeobrażeń w rzeczywistości **społecznej i politycznej Europy**. Nowe idee stały się inspiracją dla rozwijających się w **XIX w. ruchów rewolucyjnych i liberalnych.** ◀ s. 244
- Czasy napoleońskie przyspieszyły **procesy narodowościowe** w Europie. ◀ s. 245

Historia Polski

- Na skutek rozbiorów w największym stopniu **zmieniła się pozycja szlachty**, która **utraciła status narodu politycznego oraz przywileje podatkowe.** ◀ s. 211
- Po upadku Rzeczypospolitej jedną z najpilniejszych kwestii była odpowiedź na pytanie, **czy naród może nadal istnieć, nie posiadając własnego państwa.** ◀ s. 212
- W społeczeństwie polskim występowały zarówno postawy **lojalistyczne**, jak i **niepodległościowe** (tworzyły się organizacje spiskowe). Podjęto poza tym **inicjatywy na rzecz rozwoju cywilizacyjnego.** ◀ s. 212 – 213
- W 1797 r. powstały na terenie Republiki Lombardzkiej **Legiony Polskie**. Ich twórcą i dowódcą był **gen. Jan Henryk Dąbrowski**, który uzyskał dla swojej inicjatywy **poparcie Napoleona Bonaparte.** ◀ s. 214
- Okres największego zaangażowania Legionów w wojny** z antyfrancuskimi koalicjami to lata 1798–1801. ◀ s. 216
- W 1801 r. kilka tysięcy polskich legionistów wysłano na **San Domingo**. Pozostali przeszli na **żołd państw włoskich.** ◀ s. 218
- Nadzieje legionowe na wywalczenie niepodległości zawarł Józef Wybicki w słowach ***Pieśni Legionów Polskich we Włoszech*** – obecnego polskiego hymnu państwowego. ◀ s. 218
- W Legionach realizowano **ideale obywatelskie i równościowe.** ◀ s. 218
- Nie wszyscy Polacy wiązali swoje nadzieje na odbudowę Rzeczypospolitej z Napoleonem Bonaparte. **Tadeusz Kościuszko** opowiadał się za **powstaniem ludowym w kraju**. Natomiast **Adam Jerzy Czartoryski** liczył na **cara Aleksandra I.** ◀ s. 219 – 220
- Wraz z wkroczeniem wojsk francuskich na ziemie pruskie w 1806 r. w **Wielkopolsce wybuchło polskie powstanie.** ◀ s. 229
- W 1807 r. na mocy postanowień **traktatu w Tylży** Napoleon utworzył z **większości ziem zaboru pruskiego Księstwo Warszawskie**. Suwerenność Księstwa była jednak bardzo ograniczona. ◀ s. 230
- W lipcu 1807 r. Napoleon nadał Księstwu Warszawskiemu **konstytucję**. Stało się ono **dziedziczną monarchią konstytucyjną** (na jego tronie zasiadli sascy Wettinowie). ◀ s. 231
- Izba poselska sejmu** była obierana zarówno przez wyborców **ze stanu szlacheckiego**, jak i **spoza niego**. O prawach wyborczych decydował **cenzus, głównie majątkowy.** ◀ s. 232
- Chłopi** uzyskali **wolność osobistą**, ale odrębnym dekretem ustalono, że **ziemia** przez nich uprawiana **należy do właściciela wsi**, a chłopi są zobowiązani do odrabiania **pańszczyzny.** ◀ s. 232

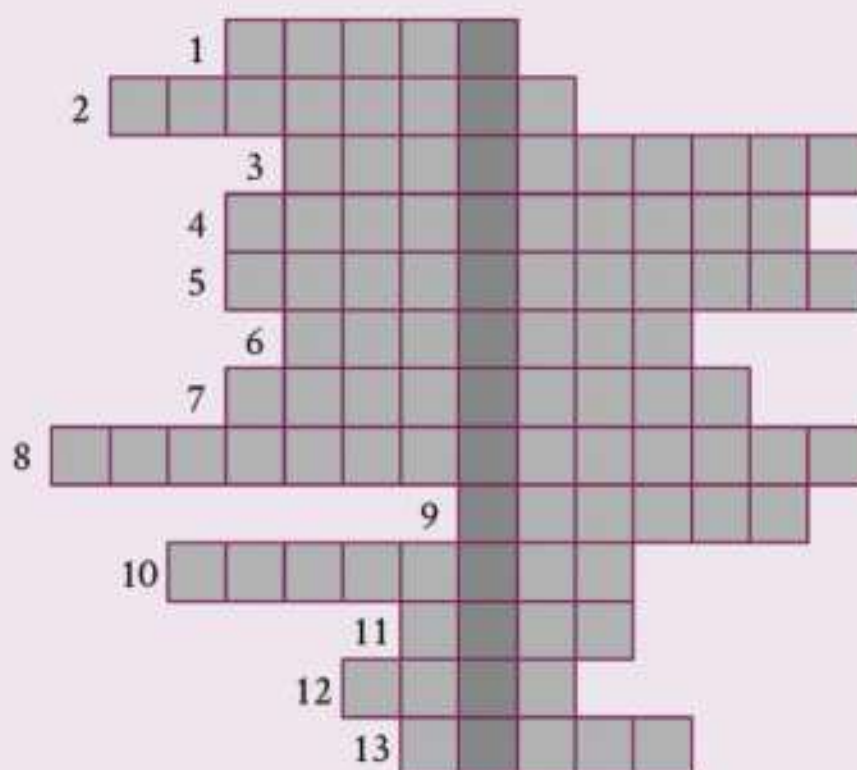
W 1809 r. Austria zaatakowała Księstwo Warszawskie. W wyniku tego **Księstwo Warszawskie zostało powiększone o część ziem zaboru austriackiego.** ◀ s. 233

Wojska polskie były najwierniejszymi sojusznikami Napoleona w czasie **wojny z Rosją** (1812 r.) i w dalszych jego kampaniach. W **bitwie pod Lipskiem** (październik 1813 r.) **zginął książę Józef Poniatowski.** ◀ s. 241

SPRAWDŹ, CZY UMIESZ

1. Francja i Europa w dobie Napoleona

1.1. Przerysuj do zeszytu krzyżówkę. Rozwiąż ją i podaj hasło.

1. Miejscowość w Saksonii, miejsce tzw. bitwy narodów (październik 1813 r.), która przesądziła o klęsce Francji i abdykacji Napoleona.
2. Miejscowość, w której w czerwcu 1815 r. została stoczona bitwa zakończona klęską Napoleona. Doprowadziło to do jego ponownej abdykacji i zesłania na Wyspę Świętej Heleny.
3. Wyspa na Morzu Karaibskim, gdzie od 1802 r. w tłumieniu powstania miejscowej ludności brali udział polscy legioniści.
4. Bitwa na Morawach w 1805 r., której następstwem był pokój austriacko-francuski w Preszburgu, a w dalszej konsekwencji – rezygnacja Franciszka Habsburga z tytułu cesarza rzymsko-niemieckiego i likwidacja niemieckiej Rzeszy.
5. Kolegialny organ władzy obalony przez generała Napoleona Bonaparte w listopadzie 1799 r.
6. Wyspa – miejsce narodzin Napoleona.

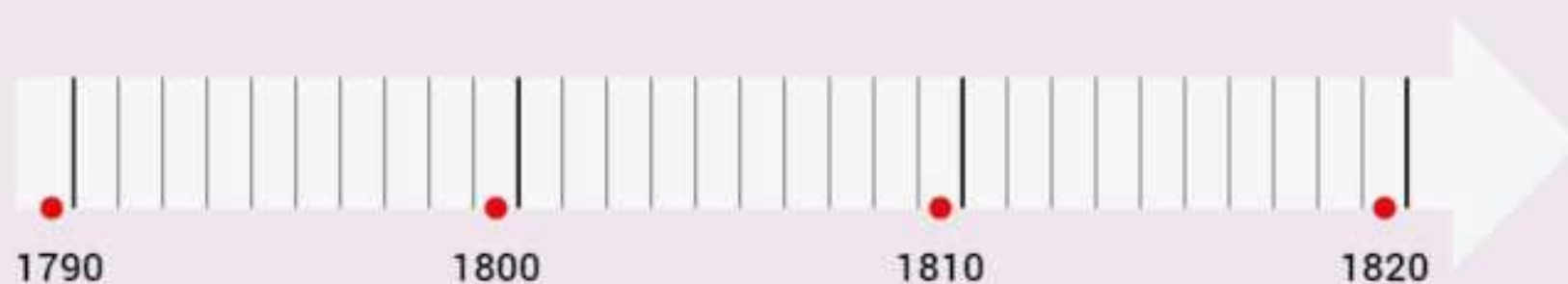
7. Tytuł, który przybrał Napoleon w 1804 r. – cesarz...
8. Stanowisko, które sprawował Napoleon Bonaparte w latach 1799–1804.
9. Zwycięska dla Francuzów bitwa z lipca 1809 r., w czasie wojny z V koalicją. Jej konsekwencją był pokój w Schönbrunn i m.in. przyłączenie do Księstwa Warszawskiego części ziem zaboru austriackiego.
10. Krwawa bitwa z września 1812 r., która pozwoliła Napoleonowi zająć Moskwę.
11. Wyspa, na którą Napoleon został zesłany po abdykacji w 1814 r.
12. Jedna z dwóch zwycięskich bitew Napoleona (październik 1806 r.), w wyniku których jego wojska zajęły terytorium Prus. Dzięki temu mogło powstać Księstwo Warszawskie.
13. Miejscowość, w której Napoleon i Aleksander I zawarli pokój (lipiec 1807), w wyniku którego Rosja m.in. uznała utworzenie Księstwa Warszawskiego i przystąpiła do blokady kontynentalnej Wielkiej Brytanii.

2. Legiony Polskie i powstanie Księstwa Warszawskiego

2.1. Oceń prawdziwość poniższych stwierdzeń. Zapisz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, lub F, jeśli jest fałszywe. W zdaniach fałszywych zastąp błędne fragmenty poprawnym tekstem i w tej wersji zapisz zdania w zeszycie.

a)	Legiony Polskie powstały w 1797 r. na terenie Republiki Lombardzkiej utworzonej przez generała Napoleona Bonaparte.	
b)	Jedna ze strof <i>Mazurka Dąbrowskiego</i> brzmi: <i>Na to wszystkich jedne głosy: Dosyć tej niewoli. Mamy racławickie kosy, Kościuszkę Bóg pozwoli.</i>	
c)	Dowódcą Legii Naddunajskiej był Karol Kniaziewicz. Zasłużyła się ona w bitwie pod Hohenlinden w 1800 r.	
d)	Utworzenie Księstwa Warszawskiego było możliwe dzięki zwycięstwom Napoleona pod Jeną i Auerstädt oraz antypruskiemu powstaniu w Wielkopolsce w 1806 r.	
e)	Zgodnie z uchwaloną przez sejm konstytucją władcą Księstwa Warszawskiego został król Saksonii Fryderyk August I Wettin.	
f)	Kodeks Napoleona wprowadzony w Księstwie Warszawskim gwarantował równość wszystkich wobec prawa, a w przypadku chłopów znosił poddaństwo i pańszczyznę.	
g)	Zwycięska szarża polskich szwoleżerów pod Somosierrą w 1808 r. otworzyła Napoleonowi drogę na Madryt, umożliwiając Francuzom zdobycie miasta.	
h)	Dzięki zwycięstwu pod Wagram i zajęciu Wiednia przez Francuzów oraz Lubelszczyzny i Krakowa przez księcia Józefa Poniatowskiego, Księstwo Warszawskie mogło zostać powiększone o wszystkie ziemie zaboru austriackiego.	
i)	Kłęska wyprawy Wielkiej Armii na Rosję w 1812 r. doprowadziła do zajęcia Księstwa Warszawskiego przez armię rosyjską.	

3. Epoka napoleońska – taśma chronologiczna

3.1. Przerysuj taśmę chronologiczną do zeszytu i zaznacz na niej pod odpowiednimi datami wydarzenia.

- powstanie Legionów Polskich we Włoszech
- wyprawa egipska Napoleona Bonaparte
- polscy legioniści na San Domingo (Haiti)
- zwycięskie bitwy Napoleona z Prusami pod Jeną i Auerstädt
- powstanie Księstwa Warszawskiego
- bitwa pod Somosierrą w Hiszpanii
- przyłączenie części ziem zaboru austriackiego do Księstwa Warszawskiego
- wyprawa Napoleona na Moskwę i klęska Wielkiej Armii
- śmierć księcia Józefa Poniatowskiego
- sto dni Napoleona i bitwa pod Waterloo

4. Ocena okresu wojen Francji rewolucyjnej i napoleońskiej w Europie

4.1. Oceń pozytywne rezultaty („mocne strony”) okresu wojen Francji rewolucyjnej i napoleońskiej w Europie. Wypełnij pozostałe rubryki arkusza. Przedstaw swoją odpowiedź w formie analizy SWOT w zeszycie.

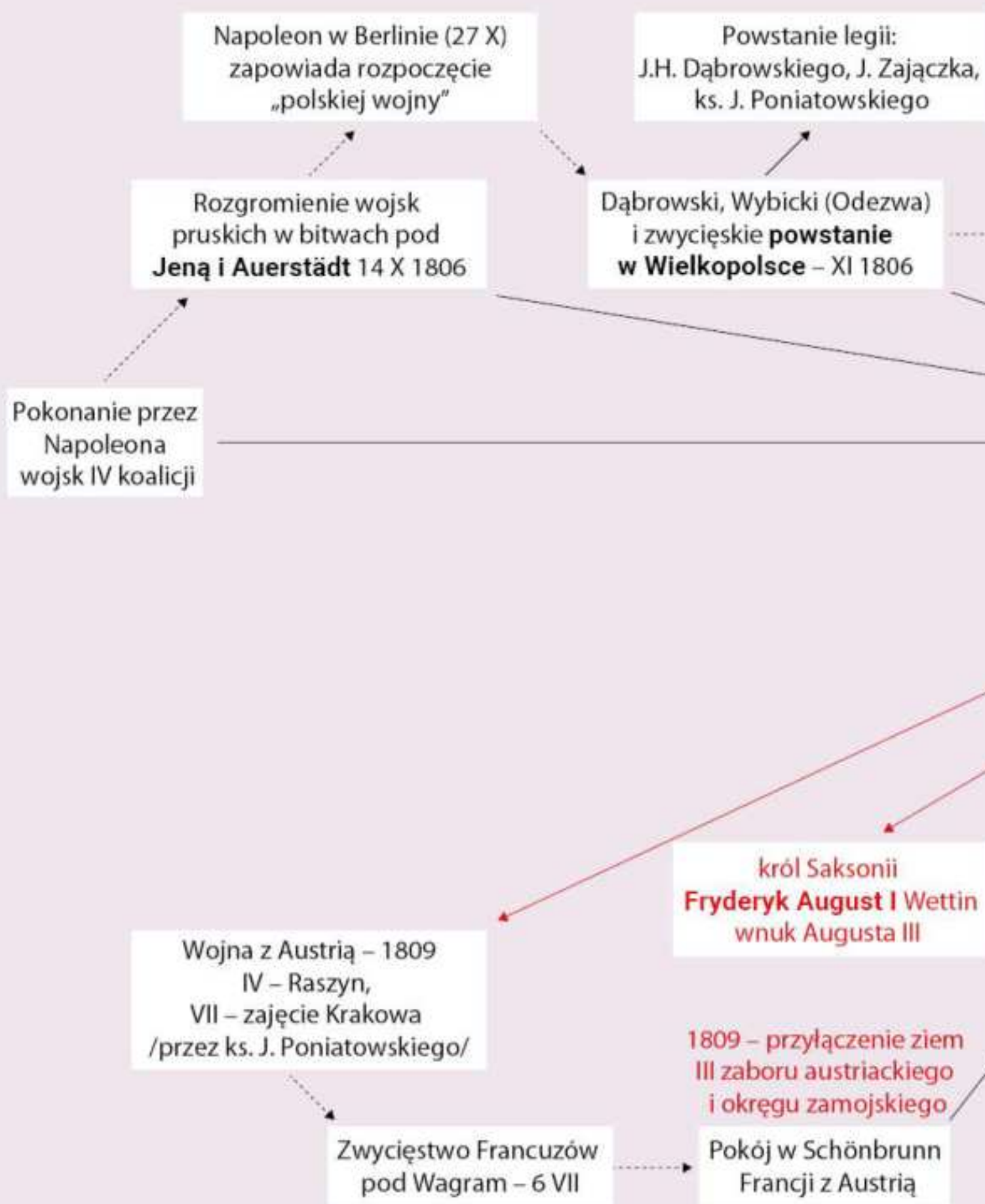
Ocena okresu wojen Francji rewolucyjnej i napoleońskiej w Europie	
Mocne strony	Słabe strony
	– krwawe, długotrwałe wojny na kontynencie europejskim, zapoczątkowane interwencją państw ościennych we Francji (I koalicja antyfrancuska), kontynuowane przez Napoleona (do 1815 r.) – straty ludzkie, materialne i kulturowe (zniszczenia) spowodowane wydarzeniami rewolucyjnymi i wojnami – skierowanie znacznej części zasobów materialnych i pracy ludzkiej w poszczególnych krajach na potrzeby armii i działań wojennych – podporządkowanie interesów lokalnych i narodowych na zajętych przez Francję terenach interesom imperium Napoleona – wprowadzanie w życie przez rewolucyjną Francję ideałów oświeceniowych poprzez użycie przemocy i odcinanie się od dorobku przeszłych pokoleń –
Szanse	Zagrożenia
– upowszechnienie idei oświeceniowych i demokratyczno-liberalnych – zainicjowanie procesów powstania nowoczesnych państw i społeczeństw – prawne zagwarantowanie podstawowych praw człowieka i obywatela (konstytucje, Kodeks Napoleona) – rodzenie się nowoczesnych narodów –	– postulaty własnego państwa związane z nowoczesnym poczuciem narodowym, prowadziły z czasem do wojen między państwami o terytoria, przez różne narody uznawane za swoje – załamanie dotychczasowego systemu wartości, zmierzające do nasilenia się niepokojów społecznych, mogących prowadzić do krwawych rewolucji, jak we Francji – konsekwencje zniszczeń spowodowanych rewolucjami i konfliktami zbrojnymi (1789–1815) –

5. Ocena znaczenia Legionów Polskich

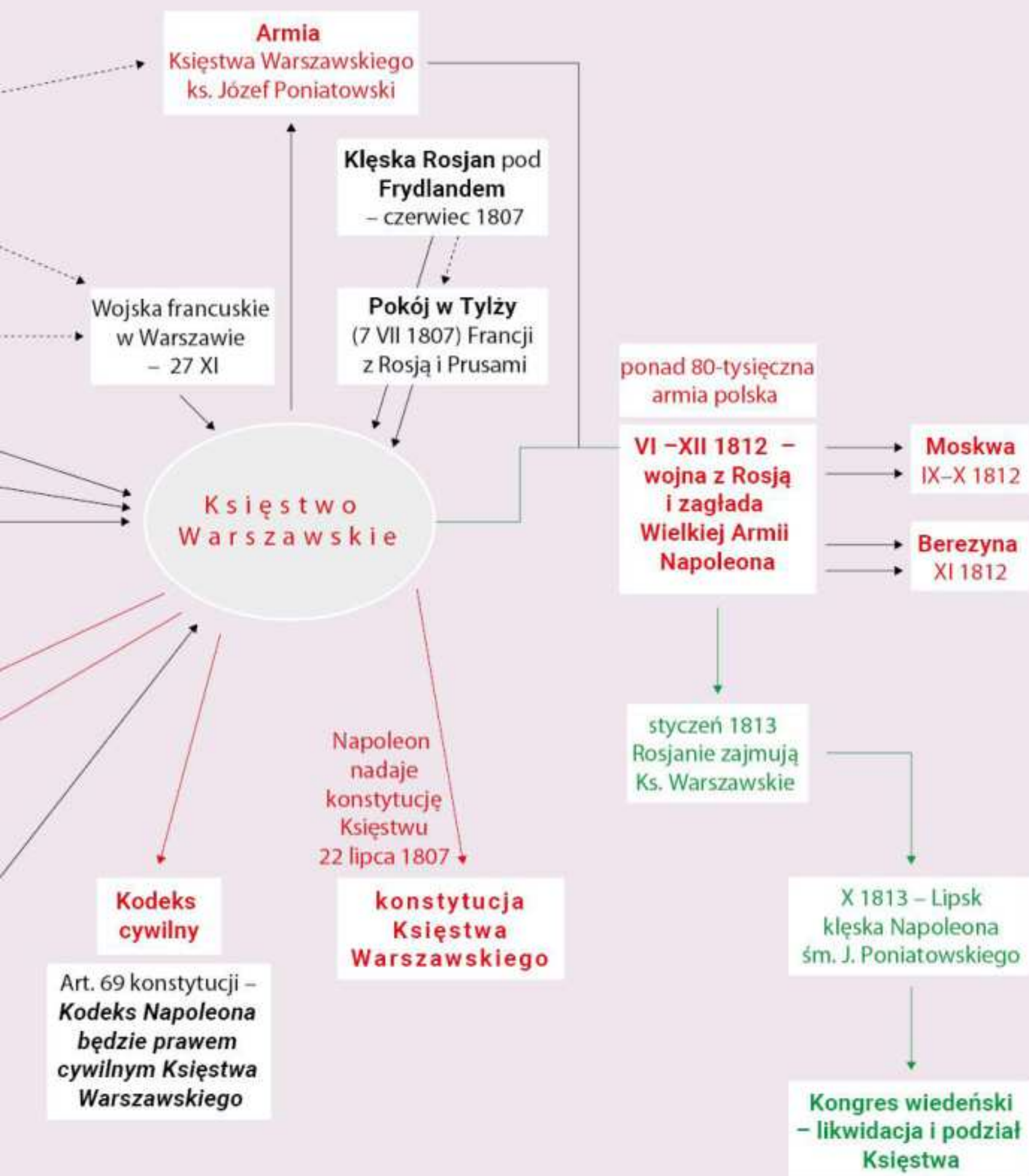
5.1. Uzupełnij arkusz analizy SWOT, wpisując w zeszycie szanse, jakie niosło na przyszłość powstanie Legionów Polskich oraz ich wysiłek zbrojny. Dodaj też po jednym punkcie do pozostałych rubryk arkusza.

Mocne strony	Słabe strony
– podtrzymywanie sprawy polskiej jako czynnika polityki międzynarodowej – równościowa atmosfera panująca w Legionach – budowanie tradycji walki o niepodległość Polski (idea została zawarta w <i>Mazurku Dąbrowskiego: Jeszcze Polska nie umarła, kiedy my żyjemy...</i>) –	– utworzenie Legionów z dala od ziem polskich – duże straty poniesione w walkach – wykorzystywanie Legionów do dławienia ruchów wyzwoleniczych innych narodów – brak samodzielności Legionów –
Szanse	Zagrożenia
	– służenie obcym interesom (Francji Napoleona), a nie bezpośrednio sprawie polskiej –

6. Dzieje Księstwa Warszawskiego – mapa mentalna

6.1. Sporządź w zeszycie mapę mentalną dotyczącą ustroju i konstytucji Księstwa Warszawskiego.

Warto przeczytać

Wiek XVIII i epoka napoleońska

Historia powszechna:

- Białostocki J., *Sztuka cenniejsza niż złoto. Opowieść o sztuce europejskiej naszej ery*, Warszawa 2017.
- Bielecki R., *Wielka Armia Napoleona*, Warszawa 2004.
- Black J., *Europa XVIII wieku 1700–1789*, tłum. J. Mikos, Warszawa 1997.
- Braudel F., *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek*, tłum. M. Ochab, P. Graff, E.D. Żółkiewska, J. i J. Strzeleccy, t I–III, Warszawa 2019.
- Ellis G., *Cesarstwo Napoleona*, tłum. A. Czwojdrak, Kraków 2011.
- Europa i świat w epoce oświeconego absolutyzmu*, pod red. J. Staszewskiego, Warszawa 1991.
- Fejtő F., *Józef II. Habsburg rewolucjonista*, tłum. A. Kołodziej, Warszawa 1993.
- Ferro M., *Historia kolonizacji*, tłum. M. Czajka, Warszawa 1997.
- Fumaroli M., *Gdy Europa mówiła po francusku*, tłum., W. Brzozowski, J.M. Kłoczowski, Warszawa 2017.
- Gombrich E.H., *O sztuce*, tłum. M. Dolińska, I. Kossowska, D. Stefańska-Szewczuk, A. Kuczyńska, Poznań 2016.
- Grochulska B., *Księstwo Warszawskie*, Warszawa 1966; reedycja 1990 lub 1991.
- Grochulska B., *Małe państwo wielkich nadziei*, Warszawa 1987.
- Hazard P., *Myśl europejska w XVIII wieku od Monteskiusza do Lessinga*, tłum. H. Suwała, Warszawa 1972.
- Kizwalter T., *Historia powszechna. Wiek XIX*, Warszawa 2007, rozdział: *Europa: kryzys „starego ładu” (1789–1815)*.
- Kopczyński M., *Ludzie i technika. Szkice z dziejów cywilizacji przemysłowej*, Warszawa 2009.
- Lewicki Z., *Historia cywilizacji amerykańskiej*, t. I: *Era tworzenia 1607–1789*, Warszawa 2009.
- Meller S., *Pożegnanie z rewolucją*, Chotomów 1991.
- Milewska M., *Oceń i lży. Terror Wielkiej Rewolucji Francuskiej jako doświadczenie traumatyczne*, Gdańsk 2018.
- Orieux J., *Wolter czyli królewskość ducha*, tłum. K. Arustowicz, Warszawa 1986.
- Serczyk W. A., *Katarzyna II*, Wrocław 2010.
- Zahorski A., *Naczelnik w sukmanie*, Kraków 1990.
- Zahorski A., *Napoleon*, Warszawa 1985.

Historia Polski / Rzeczypospolitej w XVIII w.:

- Cegielski T., Kądziera Ł., *Rozbiory Polski 1772–1793–1795*, Warszawa 1990.
- Chrzanowski T., *Sztuka w Polsce. Od I do III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008.
- Chwalba A., *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2012, rozdział: *Legiony. Księstwo Warszawskie*.
- Czubaty J., *Księstwo Warszawskie (1807–1815)*, Warszawa 2011.
- Davies N., *Boże igrzysko. Historia Polski*, tłum. E. Tabakowska, Kraków 2010.
- Grodziski S., Kozłowski E., *Polska zniewolona 1795–1806*, Warszawa 1987.
- Grześkowiak-Krwawicz A., *Dyskurs polityczny Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Pojęcia i idee*, Toruń 2018.
- Jakowenko N., *Historia Ukrainy do 1795 roku*, tłum. A. Babiak-Owad, K. Kotyńska, Warszawa 2011.
- Michalski J., *Stanisław August Poniatowski*, Warszawa 2009.
- Nieuważny A., *My z Napoleonem*, Wrocław 2006.
- Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych*, pod red. A. Chwalby, Warszawa 2008.

- Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*, pod red. M. Kopczyńskiego i W. Tygielskiego, Warszawa 2010.
- Rostworowski E., *Historia powszechna. Wiek XVIII*, wyd. I, Warszawa 1977.
- Rostworowski E., *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja*, Warszawa 1966.
- Skowronek J., *Księżę Józef Poniatowski*, Wrocław 1986.
- Staszewski J., *August II Mocny*, Wrocław 1998.
- Staszewski J., *August III Sas*, Wrocław 2010.
- Wimmer J., *Polska-Szwecja. Konflikty zbrojne w XVI–XVIII wieku*, Oświęcim 2013.
- Władcy Polski. Historia na nowo opowiedziana*, rozmowy przeprowadzili: M. Maciorowski, B. Maciejewska, Warszawa 2018.
- Zdrada J., *Historia Polski 1795–1914*, Warszawa 2007, s. 1–84.
- Zamoyski A., *Polska. Opowieść o dziejach niezwykłego narodu 966–2008*, tłum. M. Ronikier, Warszawa 2015.
- Zielińska Z., *Ostatnie lata Pierwszej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1986.
- Zienkowska K., *Stanisław August Poniatowski*, Wrocław 2004.
- Żbikowski A., *Żydzi*, Wrocław 2004.

Indeks osobowy

A

d'Abbans Claude 14
Adams John 66, 71, 72
Adams Samuel 71
Aleksander I, cesarz Rosji 220, 221, 226, 227, 230, 238, 239, 242, 248
d'Alembert Jean 25, 143
Altomonte Martin 105
Ankwicz Józef 182
Anna Iwanowna Romanow, cesarzowa Rosji 49, 116
Anna Stuart, królowa Wielkiej Brytanii i Irlandii 42, 43
Arkwright Richard 12
August III (Fryderyk August II jako książę-elektor Saksonii) 111, 128, 129
August II „Mocny” (Fryderyk August I jako książę-elektor Saksonii) 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 127, 128
Augustyniak Urszula 184

B

Bacciarelli Marcello 119, 130, 154, 155, 158, 231
Bach Johann Sebastian 32, 35
Bacon Francis 19
Beethoven Ludwig van 33, 35
Belle Alexis Simon 41
Benedykt XIV, papież 20
Bentham Jeremy 18
Białtozor Mateusz 124
Bielński Franciszek 122
Biron Ernest Jan 116
Bogusławski Wojciech 153
Bohomolec Franciszek 123, 151
Boucher François 30, 41
Bouchot François 202
Boulton Matthew 12
Branicki Franciszek Ksawery 160, 163, 174, 183
Branicki Jan Klemens 118, 120, 130
Brühl Henryk 119

C

Calas Jean 23
Callet Antoine 76
Canaletto (Bernardo Bellotto) 133, 154, 155, 157, 158
Carnicero Antonio 14
Cartwright Edmund 13
Celsius Anders 9
Chardin Jean 31, 32
Chateaubriand François-René de 243
Châtelet Émilie du 19
Chmielowski Benedykt 123
Churchill John, książę Marlborough 39
Corday Charlotte 85
Crompton Samuel 12
Czacki Tadeusz 212
Czartoryscy,ród 113, 115, 119, 120, 130, 132, 143
Czartoryski Adam Jerzy 219, 220
Czartoryski Adam Kazimierz 143, 154, 162, 171

D

Dangel Tomasz 140
Danton Georges 82, 88, 89
David Jacques-Louis 31, 77, 85
Dąbrowski Jan Henryk 180, 182, 214, 222, 229, 234, 245, 250, 253
Defoe Daniel 28
Defrance Léonard 57
Dekert Jan 163
Denisko Joachim 213
Diderot Denis 21, 25, 28, 50, 143
Drucki-Lubecki Ksawery 242
Dumouriez Charles 84, 85, 134
Duplessis-Bertaux Jean 83

E

Ehret Georg Dionysius 9
Elżbieta Piotrowna Romanow, cesarzowa Rosji 49, 54, 121

F

- Fahrenheit Daniel 9
Fielding Henry 28
Filip II Burbon, książę orleański, regent Francji 40
Filip III Habsburg, król Hiszpanii i Portugalii 38
Filip V Burbon, król Hiszpanii 38, 39, 46
Fitch John 14
Fleury André-Hercule 41
Fouché Joseph 203
Fragonard Jean-Honoré 30
Franciszek Ludwik Burbon, książę Conti 104
Franciszek I Lotaryński, cesarz 55, 121
Franciszek II Habsburg, cesarz (rzymski; następnie jako Franciszek I – cesarz Austrii), król Węgier i Czech 82, 174, 206, 228
Franklin Benjamin 8, 66, 71, 73, 100
Fryderyk Wilhelm Hohenzollern, elektor Brandenburgii, książę Prus (Wielki Elektor) 51
Fryderyk Wilhelm I Hohenzollern, król Prus 51, 60
Fryderyk Wilhelm II Hohenzollern, król Prus 162, 163, 166
Fryderyk Wilhelm III Hohenzollern, król Prus 220
Fryderyk August I Wettin, król Saksonii, książę warszawski (wcześniej jako Fryderyk August III, książę-elektor Saksonii) 114, 230, 231
Fryderyk I Hohenzollern, król Prus (wcześniej jako Fryderyk III, elektor Brandenburgii, książę Prus) 51
Fryderyk II Wielki Hohenzollern, król Prus 52, 60, 121, 123, 131, 144

G

- Gaarder Jostein 37
Gainsborough Thomas 31, 32
Gembarszewski Bronisław 218
Geoffrin Madame Marie Thérèse Rodet 26, 143
Gérard François 208
Gluck Christoph Willibald 33
Głowacki (Bartos) Wojciech 179
Goethe Johann Wolfgang 28
Gorzowski Franciszek 214
Goya Francisco 227

- Graincourt Antoine 74
Grassi Josef 175, 233
Grodziski Stanisław 185
Gros Antoine-Jean 200
Grześkowiak-Krwawicz Anna 195
Gucewicz Wawrzyniec 157
Gustaw III Holstein-Gottorp, król Szwecji 52

H

- Hamilton Alexander 71, 72
Händel Georg Friedrich 32, 35
Hargreaves James 12
Haydn Joseph 33, 35
Hazard Paul 21
Hieronim Bonaparte, król Westfalii 226
Hobbes Thomas 21
Hogarth William 31
Hondt Lambert de 39

I

- Igelström Josif 178
Iwan V Romanow, car Rosji 47
Izabela Maria Burbon-Parmeńska, żona Józefa II Habsburga 56

J

- Jan III Sobieski 104, 106
Jasiński Jakub 148, 181, 187
Jaucourt Louis de 25
Jefferson Thomas 66, 69, 71, 72, 73, 100
Jenner Edward 10
Jerzy I Hanowerski, król Wielkiej Brytanii i Irlandii, elektor Hanoweru 43, 46
Jerzy II Hanowerski, król Wielkiej Brytanii i Irlandii, elektor Hanoweru 43, 46
Jerzy III Hanowerski, król Wielkiej Brytanii i Irlandii, elektor (następnie król) Hanoweru 44, 45, 46
Joselewicz Berek 181
Józef Bonaparte, król Neapolu i Hiszpanii 208, 218, 221, 227
Józef I Habsburg, cesarz, król Węgier i Czech, arcyksiążę Austrii 55, 121
Józef II Habsburg, cesarz, król Węgier i Czech, arcyksiążę Austrii 52, 56, 57, 141, 144, 233

K

Kamsetzer Johann Chrystian 154, 155, 156, 158
Kant Immanuel 19, 21, 35, 36, 184
Karol Christian Wettin, książę Kurlandii i Semigalii (syn Augusta III) 55, 56, 120
Karol II Habsburg, król Hiszpanii 38
Karol VI Habsburg, cesarz, król Węgier i Czech, arcyksiążę Austrii 55, 111, 114
Karol VII Wittelsbach (Karol I Albrecht jako książę elektor Bawarii) cesarz 121
Karol X Burbon, król Francji 41, 121
Karol XII Wittelsbach, król Szwecji 106, 108
Karpiński Franciszek 153
Kartezjusz (René Descartes) 19, 36
Katarzyna II Wielka Romanow (Sophie Friederike von Anhalt-Zerbst), cesarzowa Rosji 49, 50, 51, 52, 59, 120, 129, 130, 141, 142, 159, 172, 174, 182, 184, 193, 211, 219
Kiliński Jan 180, 187
Kluk Krzysztof 149
Kneller Godfrey 21
Kniaźewicz Karol 148, 217, 218, 219, 221, 250
Kniaźnin Franciszek Dionizy 153
Kołłataj Hugo 143, 144, 145, 146, 147, 152, 157, 158, 162, 163, 164, 171, 176, 178, 181, 185, 195, 198
Konarski Stanisław 20, 123, 124, 126, 127, 128, 143, 147, 151
Kopczyński Onufry 149
Kopernik Mikołaj 19, 36
Kossak Juliusz 135, 223, 233
Kossakowski Józef, biskup 182
Kossakowski Szymon 182
Kościuszko Tadeusz 69, 73, 100, 148, 176, 178–182, 187, 193, 216, 219, 221, 229, 235, 248
Krasicki Ignacy, biskup 151, 152, 158
Krüger Franz 238
Kutuzow Michaił 239

L

La Fayette Marie Joseph de 78
Lampi Giovanni Battista 161
Largillière Nicolas de 105
La Tour Maurice Quentin de 22
Lavoisier Antoine 8, 9, 17
Law John 40

Le Barbier Jean-Jacques 78
Le Brun André 154, 158
Lemonnier Anicet 26
Leopold I Habsburg, cesarz, król Węgier i Czech, arcyksiążę Austrii 38
Leopold II Habsburg, cesarz, król Węgier i Czech, arcyksiążę Austrii 59, 174
Lesueur Jean-Baptiste 85
Leszczyński Stanisław, zob. Stanisław Leszczyński 41
Lewicki Dmitrij 132
Linde Samuel Bogumił 213
Link-Lenczowski Andrzej K. 110
Linneusz Karol 9, 17, 149
Liwiusz Tytus 31
Locke John 21, 22, 34, 35, 66, 98, 99
Loo Bapiste van 43
Ludwik Bonaparte, król Holandii 228
Ludwik Ferdynand Burbon, syn Ludwika XV i Marii Leszczyńskiej 41, 121
Ludwik Karol Burbon, przez rojalistów uznawany za króla Francji Ludwika XVII 242
Ludwik XIV Burbon, król Francji 38, 39, 46
Ludwik XV Burbon, król Francji 39, 46, 74, 113, 116, 121
Ludwik XVI Burbon, król Francji 41, 74, 76, 80, 84, 93, 121, 242
Ludwik XVIII Burbon, król Francji 41, 121, 242
Lundberg Gustaf 41

M

Madaliński Antoni 178, 187
Madison James 71
Małachowski Stanisław 160, 161, 162, 164, 229
Marat Jean-Paul 82, 85
Maria Antonina, żona Ludwika XVI Burbona 80
Maria Józefa Habsburżanka, żona Augusta III 111, 121
Maria Józefa Wettin, córka Augusta III, żona Ludwika Ferdynanda Burbona 121
Maria Krystyna Habsburżanka, córka Marii Terezy i Franciszka Lotaryńskiego 56
Maria Leszczyńska, córka Stanisława Leszczyńskiego, żona Ludwika XV Burbona 41, 121
Maria Teresa Habsburg, królowa Węgier i Czech, arcyksiężna Austrii 52, 56, 57, 59, 60, 121, 144

Matejko Jan 138, 171
 Meikle Andrew 10
 Menzel Adolph 53
 Merlini Domenico 154, 158
 Meytens Martin van 56
 Mickiewicz Adam 239
 Miger Simon-Charles 78
 Miller Karol 150
 Mniszech Jerzy August 120, 127
 Mock Johann Samuel 117
 Monaldi Jakub 155, 156, 192
 Monteskiusz (Charles Louis de Secondat, baron de Montesquieu) 20, 22, 34, 35, 70, 143, 144
 Montgolfier bracia Joseph i Jacques 14
 Monti Antoni Feliks 114
 Morsztyn Jan Andrzej 118
 Mozart Wolfgang Amadeusz 33, 35

N

Napoleon I Bonaparte, pierwszy konsul, następnie cesarz Francji 8, 88, 200, 214, 216, 218, 219, 222, 224, 237, 249
 Naruszewicz Adam 151, 158
 Nattier Jean-Marc 47
 Nelson Horatio 201, 207
 Newcomen Thomas 11
 Newton Issac 19
 Niemcewicz Julian Ursyn 148, 153, 158, 161
 Norblin Jan Piotr 154, 158

O

Ogiński Michał Kazimierz 140
 Orłowski Aleksander 179
 Ostermann Andriej 112
 Ożarowski Piotr 182

P

Paine Thomas 65
 Paweł I Romanow, cesarz Rosji 211, 219
 Pawlikowski Józef 219
 Peale Charles Willson 66
 Peszka Józef 157, 162
 Piattoli Scipione 164, 171
 Piotr I Wielki Romanow, car/cesarz Rosji 47, 60, 108, 110, 115

Piotr III Romanow (pierwotnie Holstein-Gottorp), cesarz Rosji 49, 54
 Pius VI 184
 Piramowicz Grzegorz 149
 Pitt William Młodszy 45, 46
 Plersch Jan Bogumił 154, 159
 Poczubutt-Odlanicki Marcin 150
 Pompadour de markiza 41, 42
 Poniatowscy, ród 120
 Poniatowska Konstancja z Czartoryskich, matka króla Stanisława Augusta 130
 Poniatowski Andrzej 233
 Poniatowski Józef 143, 175, 180, 229, 233, 234, 236, 241, 246
 Poniatowski Michał, prymas 144, 150, 183
 Poniatowski Stanisław, ojciec króla Stanisława Augusta 113, 115, 125, 128, 130
 Poniński Adam 137
 Pontiac 61
 Portalis Jean-Etienne Marie 205
 Potoccy, ród 113, 115, 119, 127, 128, 143
 Potocka Krystyna, córka Ignacego 171
 Potocki Ignacy 149, 161, 164, 170, 172, 176, 178
 Potocki Józef 113
 Potocki Szczęsny 160, 163, 174, 183, 212
 Potocki Teodor, prymas 113
 Prud'hon Pierre-Paul 204
 Pugaczow Jemielian 50
 Pułaski Kazimierz 69, 73, 100, 135

Q

Quesnay François 14, 17, 25

R

Radiszczew Aleksander 50
 Radziwiłł Karol „Panie Kochanku” 130, 133
 Radziwiłłowie, ród 122
 Rakowski Franciszek 109
 Rameau Jean-Philippe 32
 Rejtan Tadeusz 138, 180
 Repnin Nikołaj 130, 132
 Reynolds Joshua 31
 Robespierre Maximilien 82, 84, 86, 87, 90, 93, 101, 197, 200
 Roehn Adolphe 227
 Rokotow Fiodor 50

Romney George 45
Rousseau Jean-Jacques 24, 25, 34, 35, 144
Rzewuski Seweryn 132, 160, 163, 174, 183, 195
Rzewuski Wacław 132

S

Sapieha Kazimierz Nestor 160
Scarlatti Domenico 32
Schiller Friedrich 28
Scott Samuel 44
Ségur Philippe-Paul de 240
Sieyès Emmanuel 76
Silvestre Louis de 118
Smith Adam 15, 17
Smuglewicz Franciszek 155, 178
Sobieski Jakub 104
Sołtyk Kajetan 132
Sołtyk Stanisław 213
Sowiński Józef 148
Stachowicz Michał 179, 182, 234
Stackelberg Otto Magnus 138, 139, 161
Stanisław August Poniatowski 119, 120, 122, 124, 129, 143, 144, 147, 148, 157, 158, 159, 171, 172, 176, 184, 187, 191, 192, 194, 197, 230, 233
Stanisław Leszczyński 41, 106, 107, 108, 113, 114, 116, 117, 123, 124, 127, 128
Staszic Stanisław 143, 144, 145, 146, 157, 158, 195, 213
Stern Laurence 28
Suchodolski January 241
Sułkowski Józef Aleksander 119
Surmacki Jan 112
Suworow Aleksander 183, 201, 217
Swift Jonathan 28

Ś

Śniadecki Jan 150

T

Talleyrand-Périgord Charles-Maurice de 204
Telemann Georg-Philipp 32

Therbusch-Lisiewska Anna Dorothea 53
Tokarski Mateusz 153, 170
Trembecki Stanisław 151
Tull Jethro 10, 66
Turgot Anne-Robert-Jacques 74
Tyzenhauz Antoni 140

V

Vernet Horace 228
Vivaldi Antonio 32, 35
Vogel Zygmunt 123, 148, 155, 213
Volta Alessandro 8, 17

W

Walpole Robert 43
Wandycz Piotr 195
Washington George 65, 69, 70, 71, 100
Watt James 12, 17
Watteau Antoine 30
Wawrzecki Tomasz 183, 242
Wellesley Arthur, książę Wellington 227
Władysław IV Waza 118
Wojniakowski Kazimierz 165, 180
Wolter (François-Marie Arouet) 19, 22, 25, 26, 28, 34, 35, 50, 53, 184
Wright Joseph 25
Wybicki Józef 139, 218, 221, 229

Z

Zabiełto Józef 182
Zabłocki Franciszek 153, 158
Zajaczek Józef 229
Załuski Andrzej Stanisław 118, 124
Załuski Józef Andrzej 124, 132
Zamoyski Andrzej 139, 145
Zug Simon Gottlieb 154, 158

Ż

Żeleźniak Maksym 133

Indeks pojęć

Hasła indeksu nie odsyłają do wszystkich stron, na których użyte jest dane pojęcie, lecz jedynie do tych, na których znajdują się informacje pozwalające uczniowi zrozumieć znaczenie pojęcia.

A

absolutyzm oświecony 52, 59
akademie 26

B

blokada kontynentalna 226
bonapartyzm 205
burżuazja 16

C

cenzus 44

D

deści 19
dysydenci (religijni) 132

F

fabryka, produkcja fabryczna 11
fizjokratyzm 14

G

gilotyna 84
grażdanka 48

H

homofonia 33

I

idee oświeceniowe 52
iluminaci 27

J

jakobini 82, 84
„jakobini polscy” 181
józefinizm 58

K

kardynalne prawa w Rzeczypospolitej 133, 138
klasycyzm 33
Kodeks Napoleona (Kodeks cywilny Francuzów)
205

Konstytucja Rzeczypospolitej z 3 maja 1791 r.
i ustawy okołokonstytucyjne 167
kordelierzy 82
kultura oświeceniowa 143

L

laicyzacja 20
leseferyzm 14
liberalizm
gospodarczy 15
polityczny 21
łóże wolnomularskie 143

M

masoneria – zobacz: wolnomularstwo
monarchia konstytucyjna 80, 165
muzyka XVIII w. 32

N

nieposesjonaci (wśród szlachty) 144, 195

O

oświecenie 18

P

parostatek 14
płodozmian 10
polifonia 33
powiastka filozoficzna 27
prawa naturalne 20
produkcja fabryczna 16

R

relacje społeczne 23
„republiki siostrzane” Francji 200
rewolucja
agrarna 10
przemysłowa 11
robotnicy (fabryczni) 16
rojaliści 84
rokoko 29

różokrzyżowcy 27

S

salony 26

sankiuloci 83

sentymantalizm 28

silnik parowy 11, 14

stan natury 21

stan trzeci (we Francji) 75

styl klasycystyczny 30, 155

Ś

Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego (I Rzesza) 208

T

terror rewolucyjny 84

trójpodział władzy 22, 167

U

umowa społeczna 21

utylitaryzm 58

uwłaszczenie 214

W

wolnomularstwo (masoneria) 26

Z

Związek Reński 208

Ż

żyrondyści 84